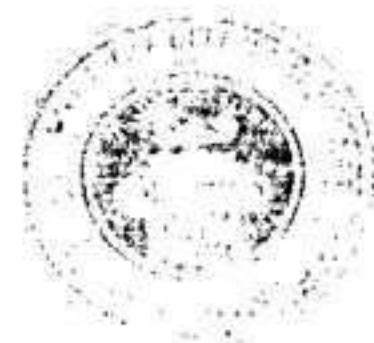

REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L'ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
PRIMER SEMESTRE
1994

Portada: Brúixola anglesa (s. XVIII) i grafòmetre,
material de l'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869)

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col.laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 360553

Director honorari: Francesc Hernández Sanz
Directors: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández
Consell de Direcció: Francesc Tutzó Bennàssar, president de l'Ateneu;
Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.
Consell Assessor: Lluís Casasnovas Marquès, Salvador Castelló Carreras,
Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar Morillas Praena,
Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez
i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 36.05.53

Preu de subscripció: 3.600 ptes., tot l'any (2 números)

Preu d'aquest número: 2.400 ptes., (IVA inclòs)

ISSN: 0211-4550 - Dipòsit Legal: MH-1958

Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. - Avinguda Central, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

ANTONI PUERTAS PUYOL. <i>L'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869)</i>	5
MIQUEL ÀNGEL CASASNOVAS I CAMPS. <i>Context històric i repercussions del nou de juliol</i>	37
IGNASI TERRADAS I SABORIT. <i>El conservadorisme de l'Europa llatina a l'època d'Antoni Febrer i Cardona (1761-1841)</i>	47
JOSEFINA SALORD RIPOLL. <i>Antoni Cursach (1860-1953): Menorca a l'Argentina</i>	57
IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ. <i>El periódico anarquista El Porvenir del Obrero: entre la utopía y la realidad (1897-1917)</i>	65
PHILIP D. RASICO. <i>Notícies d'un viatge a Menorca publicades al diari The Evening Post (Nova York) l'any 1894</i>	101
JOSEFINA SALORD RIPOLL. <i>El diari El Iris dins el regionalisme menorquí del nou-cents</i>	109
JOHN COX i PETER HOCHSIEDER. <i>Investigacions de paleoastronomia a les navetes des Tudons i Sòñ Morell</i>	125
MIQUEL A. MARQUÈS SINTES. <i>Toponímia urbana: noms correctes? un exemple d'Alaior (Menorca)</i>	139
MIGUEL A. FRAU CALDENTEY i CARMEN ROSSELLÓ MATAS. <i>Evolución histórica de la elaboración del queso en Menorca</i>	149
ENRIC CABRA MARTORELL. <i>La Bíblia valenciana</i>	167
JOSÉ GABRIEL LÓPEZ ANTUÑANO. <i>El teatro vanguardista de Màrius Verdaguer. Un teatro de «avanzada»: una apuesta por la renovación</i>	171
XAVIER VALL I SOLAZ. <i>Una obra falsament atribuïda a Ramis: la traducció de Zelmire, de Belloy, per Olavide</i>	185
RESSENYA CULTURAL	193
- Necrològica F. Rubió i Tudurí - Vida de l'Ateneu (primer semestre de 1994) - Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis	

L'ESCOLA DE NÀUTICA DE MAÓ (1855-1869)

ANTONI PUERTAS PUYOL (*)

INTRODUCCIÓ

Al llarg del segle XIX es produïren canvis importants en el terreny educatiu. La participació cada vegada més important de la burgesia en el poder polític ho exigia. La Constitució de 1812 desenvolupà la idea d'un ensenyament univesal i gratuït; malgrat tot, aquesta idea no es dugué a terme durant el primer terç de segle.

En aquest període, la instrucció pública continuà considerant-se un acte de beneficència i era dirigida per professors associats que rebien el sou directament dels alumnes.

El primer projecte seriós orientat a reformar radicalment el sistema educatiu es va redactar l'any 1821. Es tracta del *Reglamento general de la enseñanza pública*, on s'establien per primera vegada els diferents nivells educatius, les ensenyances científiques arraconaven les disciplines filosòfiques, i s'eliminaven, per influència liberal, els assots com a forma de càstig.

Cada vegada es promulguen més lleis dirigides a reformar l'ensenyança, a assolir la reforma total del sistema educatiu, empresa duita a terme pel ministre Moyano i que aparegué publicada en forma de llei el 9 de setembre de 1857. En aquesta llei es fraccionava l'esforç del projecte educatiu i es donava una gran importància a la feina que havien de dur a terme els ajuntaments i les juntes de primera ensenyança.

La reforma va fracassar, ja que, tot i que es van crear un gran nombre d'escoles, aquestes havien de ser costejades per les caixes de cabals municipals i, en la majoria dels casos, aquestes eren buides. Per tant, continuà creixent l'analfabetisme.

(*) Professor de llengua castellana i literatura.

A Menorca l'ensenyança secundària començà a caminar, també, en el segle XIX. Els menorquins es trobaren amb un problema afegit en el seu intent de desenvolupar una ensenyança superior: la insularitat. El centralisme polític imposava que els centres educatius de segona ensenyança havien de situar-se a les capitals de província i això suposava, en el cas menorquí, la necessitat que els estudiants es traslladassin a una altra illa. Per això, se cercà una via de solució que permetés, tenint en compte aquesta condició geogràfica, d'establir centres educatius a l'illa, fonamentalment a Maó, convertida en capital administrativa de Menorca des de les dominacions angleses.

La història comença l'any 1810. Aquest any es presentà una petició per establir a Maó l'ensenyança superior de dibuix i pintura, aritmètica, comerç, nàutica, llengües modernes, matemàtiques, física, gramàtica llatina i retòrica. Davant aquesta proposta, la Universitat de Maó es comprometé a finançar tan sols dues assignatures: gramàtica i retòrica.

De fet, l'inici de l'ensenyança superior es dugué a terme de forma privada: Pedro Rodríguez establí a casa seva una Escola Privada de Nàutica, però els alumnes havien de traslladar-se a l'illa veïna per fer l'examen.

Funcionà, també, una escola privada de segona ensenyança dirigida pel professor alemany Carlos Ernesto Cook que l'any 1812 tenia establerta la seva escola en un magatzem dels quarters de l'Esplanada. El pla d'estudis donava la mateixa importància a les ciències experimentals que als exercicis físics (esgrima i ball). Aquest col·legi, però, es tancà el 1813 per uns enfrontaments amb els Magnífics Jurats. El senyor Cook possiblement inicià la seva tasca educativa cap al 1803, ja que entre els seus alumnes trobam el Dr. Orfila.

Una vegada tancat el col·legi del Sr. Cook, els jurats van veure la necessitat d'establir-ne un de segona ensenyança subvencionat per la Universitat, i es presentà un projecte per instal·lar una escola a les cel·les de l'ermita de Gràcia. El col·legi fou regit pel prevere José Pons i Carreras a partir d'abril de 1813, però en no aconseguir el nombre esperat d'alumnes, com que els ingressos no cobrien les despeses, la institució es tancà un any més tard.

Els esforços de la Universitat s'encaminaren des d'aquest moment a aconseguir el trasllat de la comunitat de frares del Toro a Maó per tal que es dedicassin a l'exercici de la docència, objectiu que també fracassà.

L'escola de l'ermita de Gràcia es tornà a obrir el 1816, aquesta vegada per dos pares trinitaris provinents de Vic, però aquesta experiència també va durar poc temps, amb la qual cosa l'ensenyança superior continuà un llarg temps en mans privades, sobretot eclesiàstiques.

Abans de la segona meitat del segle XIX les coses començaren a canviar. S'establiren nombroses escoles superiors de caire privat, amb major o menor èxit segons la fama dels professors que les regien, entre les quals destaquen la ja mencionada Escola de Nàutica de Pedro Rodríguez, i les de matemàtiques de Diego Monjo i Antonio Vicens.

De tota manera, la fita més destacada fou, sens dubte, la creació, l'any 1855, de l'Escola de Nàutica, punt de partida de l'ensenyança secundària a l'illa de Menorca.

LA HISTÒRIA

Les gestions per crear una Escola de Nàutica a Maó començaren just després de la supressió de les escoles particulars de nàutica per RD de 1850, però fins l'any 1854 no s'iniciaren de forma oficial els tràmits perquè l'Escola, tan desitjada, pogués constituir-se. La Junta de Comerç i la seva nova directiva van ser els impulsors de l'empresa.

El 15 de maig de 1854, la Junta de Comerç, presidida per Ramon Ballester, presentà una memòria a l'Il·lustre Ajuntament de Maó per tal que aquest la fes arribar a la reina. En aquesta memòria es demanava la creació d'una Escola de Nàutica a Maó i s'exposaven les raons que feien tan necessària la seva implantació immediata.

La primera raó era eminentment econòmica: la crisi del comerç que patia el port de Maó des de 1820 empobria progressivament l'illa. Aquesta crisi marítimo-comercial deixà el port sense pilots perquè molts d'ells van emigrar a altres ports més pròspers o van canviar d'ofici. I no es podia donar una nova generació de pilots perquè no hi havia un establiment on cursar els estudis pertinents.

En opinió de la Junta, una nova plantilla de pilots comportaria el reinici d'una activitat comercial al port de Maó i el desenvolupament d'unes línies de navegació estables entre aquest i altres ports de la Península o d'ultramar, la qual cosa suposaria una millora indubtable per a l'empobrida economia illenca.

La segona raó presentada era de caire econòmico-familiar: el fet que no hi hagués una escola de nàutica homologada a l'illa implicava que els joves menorquins que volien cursar aquests estudis –joves que generalment «suelen ser de escasa o ninguna fortuna»– es veien obligats a traslladar-se a estudiar a les escoles de Palma o de la Península, la qual cosa feia que la família dels joves hagués de fer-se càrrec de les despeses de l'estada durant tres anys fora de la seva llar. És evident que, si la situació econòmica de l'illa no era massa bona, els seus habitants no podien atendre despeses tan elevades.

Per tot això, després de la publicació del RD de 1850 que clausurava les escoles particulars de nàutica –entre d'altres la de Pedro Rodríguez, l'única que funcionava a Maó–, cap illenc no havia obtingut el títol de pilot.

Una vegada exposades les raons que feien necessària la creació de l'Escola de Nàutica, la Junta presentà les solucions per crear-ne una que abraqués els tres anys de la carrera, regida per tres professors i costejada a mitges entre l'Estat per una banda i a parts proporcionals entre tots els ajuntaments de l'illa per l'altra.

L'Ajuntament de Maó acceptà la proposta i el batle, Matías Seguí, traslladà la petició al Govern.

La resposta arribà l'any següent mitjançant l'escrit remès a l'Il·lustríssim Ajuntament de Maó l'1 de maig de 1855, en el qual es comunica que per Reial Ordre de 15 d'abril de 1855 la reina accedeix a la creació d'una Escola de Nàutica completa a la ciutat de Maó. Les gestions necessàries perquè l'assumpte es resolgués tan ràpidament les dugueren a terme els diputats provincials, senyors Francisco Preto i Neto i Fernando Vinent i Vives, a més del general José Lemery i el director de l'Institut Balear de Segona Ensenyança, Francisco José de los Herreros.

La Reial Ordre instava l'Ajuntament que disposés el necessari perquè es pogués iniciar el curs amb regularitat l'1 d'octubre del mateix any.

L'Ajuntament actuà amb una rapidesa inusitada: envià cartes a la Junta de Comerç comunicant-li la bona nova i oficis a la resta d'ajuntaments de l'illa convocant-los a una reunió per al 24 de maig. Cada ajuntament hi havia d'enviar un compromissari per tractar el tema del finançament de l'Escola i el repartiment de les despeses del seu manteniment.

La resta de municipis no acolliren la proposta amb gaire entusiasme, i el 21 de maig l'Ajuntament de Maó rebé la notificació següent firmada pel batle de Ciutadella:

«Siendo facultativo a los Ayuntamientos de esta Isla el contribuir ó dejar de hacerlo para el sostenimiento de la escuela náutica que debe establecerse en esa ciudad, según se deduce de la letra i espíritu de la Real Orden de 15 del mes anterior que Vs. transcribe en su oficio del 16 de la corriente; ha acordado este Ayuntamiento diferir el nombramiento de comisionado á efectos que se menciona en su citado oficio hasta ver las ventajas que puedan resultar á esta ciudad del establecimiento de dicha escuela, que según fuera estas no tendría el Ayuntamiento ningún inconveniente en contribuir á su sustento con la cantidad que sus facultades le permitan».

El 22 contestà l'Ajuntament de Ferreries notificant al de Maó que les seves caixes de cabals eren buides i, per tant, no participaria amb cap quantitat al sosteniment de la nova escola.

Quan s'inicià la reunió només s'hi presentaren el compromissari d'Alaior, Juan Villalonga i Giménez, i el des Mercadal, Antonio Pascual i Pons.

A la reunió es llegí la memòria redactada per la Junta de Comerç en la qual s'estudiava quin era el local més adient per a l'Escola, així com el material que seria necessari i la seva forma de finançament.

La convocatòria acabà en un fracàs sonat, perquè la resta dels ajuntaments de l'illa deixaren tot sol el de Maó, amb la qual cosa restava com a únic mantenidor de la futura Escola. El compromissari d'Alaior justificà la seva negativa en un escrit signat el mateix dia de la reunió:

«El establecimiento de la escuela de que se trata es sin duda de suma utilidad para la Ysla en general, pero de ninguna relativamente al pueblo de Alayor, pues que la experiencia tiene bien demostrado que sus hijos jamás se han dedicado á la profesión de que es objeto dicha escuela, sería por consiguiente muy oficioso de mi parte acceder á contribuir con alguna cantidad para su sostenimiento: en su consecuencia, como convidado del Ayuntamiento de aquella villa, no debo ni puedo comprometerme á satisfacer cantidad alguna por dicho concepto».

El representant des Mercadal partí sense donar cap resposta.

Amb aquestes negatives, l'Ajuntament de Maó, reunit en sessió el 31 de maig, decidí d'enviar un ofici al governador de la província fent-li saber que només podria destinar 4.000 rals de billó al manteniment de l'Escola, i sol·licitant l'obligatorietat de participar a la resta de municipis de l'illa a fi de cobrir els 3.000 de diferència amb el pressupost de 7.000 rals que havia de proveir l'illa.

Però l'escrit que arribà del governador el 9 de juny donava una solució diferent: Maó s'havia de fer càrrec dels 3.000 rals de diferència i, en contrapartida, la resta d'ajuntaments havien de pagar-li per cada alumne del seu municipi que s'hi matriculés una quantitat igual a l'import de la matrícula que pagués l'alumne.

Durant els mesos de juliol i agost es dugueren a terme les gestions per nodrir les càtedres. El setembre sortí a subhasta pública la realització de les obres necessàries al Claustre del Carme per instal·lar-hi l'Escola nova, que s'adjudicaren el 17 del mateix mes. Aquestes obres es feren amb una rapidesa inusitada, ja que el curs s'inicià amb normalitat l'1 d'octubre, data indicada en la RO.

La inauguració de la nova Escola de Nàutica esdevingué un veritable acte social: professors, alumnes i representants de la Junta de Comerç es reuniren a les sales de l'Ajuntament des d'on, acompanyats per les autoritats, es dirigiren en comitiva vers els locals ja reformats. La representació de l'Ajuntament era encapçalada pels regidors Sr. Mir i Sr. Ferrer i el diputat provincial Francisco Preto i Neto. La commemoració conclougué amb un discurs llegit per Diego Monjo i Vicens, catedràtic de matemàtiques i secretari del centre.

La nova escola portà un desenvolupament normal fins al 1857, any en què sofrí un gran entrebanc. A la nova Llei d'instrucció pública signada el 9 de setembre, en el seu article 140, on es fa la relació nominal de totes les escoles de nàutica que mantenien el seu caràcter d'escola professional, no apareix citada l'Escola de Nàutica de Maó: això volia dir que, en lloc de formar part de la secció d'escoles especials de la Universitat de Barcelona, aquesta escola dependria de la Junta Local de Primera Ensenyança i, de forma directa, de l'Institut de Segona Ensenyança de Balears, a Palma, regit aleshores per Francisco Manuel de los Herreros.

La direcció del centre no s'adonà immediatament del que això significava, fins al febrer de l'any següent, quan envià una petició a l'Ajuntament per tal que la fes

Escut de l'Escola.

arribar a la superioritat, demanant que es reconsiderés el canvi de situació jurídica i es reincorporés a la condició d'escola professional.

El 1859, quatre anys d'ençà de la inauguració, ja era patent la inoperància total de l'Escola. L'únic centre de segona ensenyança havia perdut el seu status; per això, el setembre del 59, arribava a l'Ajuntament una petició perquè aquest sol·licités la creació d'un institut de segona ensenyança, entre els sotasignants de la qual es trobava el director interí de l'Escola de Nàutica, Diego Monjo. El més curiós és que la petició per a la creació d'un institut es fonamenta en l'existència a Maó d'una Escola de Nàutica. Diu així:

«Estando mandado en el art. 125 de la ley de instrucción pública vigente que en los pueblos donde exista escuelas elementales de industria, agricultura, comercio, náutica u otras de estudios de aplicación de la Segunda enseñanza, se procure establecer un instituto...».

És evident que la seva creació duia amagada el germen de la seva desaparició, i que això es va veure incrementat en modificar-se la seva categoria acadèmica.

Presentades les raons legislatives que permetien la creació d'un institut d'ensenyament secundari, totes les solucions per iniciar les seves activitats comportaven la desaparició de l'Escola de Nàutica. L'institut podria ocupar els locals de l'Escola i es podria finançar amb la partida pressupostària destinada a l'Escola. És evident que la creació de l'Escola de Nàutica no va tenir com a única finalitat la formació de pilots, sinó també fonamentar les bases per a l'establiment d'un institut d'ensenyament secundari, de major prestigi social, a l'illa.

El 8 de juliol de 1865 la reina firma una RO autoritzant la creació d'un Col·legi Lliure de Segona Ensenyança a Maó, la qual cosa suposava que l'Escola hauria de desaparèixer forçosament i integrar-se en el nou sistema educatiu. Segons l'art. 125 de la Llei d'instrucció pública, a les poblacions on es creïn centres d'educació secundària han de desaparèixer les escoles especials.

En el cas de la carrera de nàutica, el pla d'estudis quedava traçat de la forma següent: els alumnes que volguessin obtenir el títol de pilot havien de cursar quatre anys de batxillerat, a més d'un curs especial de nàutica que constaria de dues assignatures (1r. cosmografia i pilotatge i trigonometria esfèrica; 2n. dibuix lineal, geogràfic i hidrogràfic).

El 1866 encara no s'havia produït l'esperada unificació, malgrat que els professors de l'Escola de Nàutica es veien obligats, amb una petita gratificació econòmica, a fer classes al Col·legi. Els professors de nàutica es feien càrrec de les assignatures següents:

- «- Principios y ejercicios de Aritmética (1er. curso)
- Principios y ejercicios de geometría (2º curso)
- Geometría y trigonometría (4º curso)».

En les assignatures de geografia descriptiva i aritmètica i àlgebra, eren els alumnes els qui es desplaçaven per rebre les lliçons.

El 1869 es produí el tancament definitiu de l'Escola, coincidint amb un canvi en la categoria del Col·legi de Segona Ensenyança, que aleshores passà a ser Institut Lliure de Segona Ensenyança. L'ordre arribà del Ministeri:

«A consecuencia de haber sido derogados los decretos de 9 y 4 de Octubre de 1866, 24 del mismo mes y 7 de noviembre del propio año y del 22 de Enero de 1867 y restablecida la legislación de enseñanza pública anterior a dichos decretos, en virtud del Excelentísimo Sr. Ministro de Fomento de 21 de Octubre último, debe refundirse en el Colegio de 2ª enseñanza con la Escuela de Náutica según lo prevenido en el art. 124 de la ley de 9 de setiembre de 1857».

Sota aquesta formulació complexa s'amagava la desaparició definitiva de l'Escola de Nàutica, que no havia tingut una vida tan llarga com la que es podia augurar en la seva inauguració. Això provocà les protestes formals de l'Ajuntament i dels professors de l'Escola de Nàutica; a més de les que, des de Palma, féu arribar Francisco Manuel de los Herreros, director de l'Institut Balear.

Aquestes protestes no tingueren efecte i es fixà com a data de tancament del centre el dia immediatament següent a la celebració dels exàmens extraordinaris de setembre del curs 68-69.

Fins a tal punt es va voler complir aquesta ordre, que la Diputació va voler eliminar dels seus pressupostos la participació que li corresponia pel sosteniment de la càtedra de pilotatge, cosmografia i dibuix a l'Institut Lliure d'Ensenyament Secundari en el curs 1869-70.

Però, abans del tancament definitiu, es produí una disputa d'ampli ressò social entre el batle liberal, Gerónimo Escudero, i el director de l'Escola, Diego Monjo, que comptava amb el suport del sots-governador de l'illa. El 17 d'agost arribà a l'Escola un ofici d'Alcaldia on se sol·licitava al director de l'Escola que lliurés les claus del local que ocupaven i tot el material que hi guardaven. Diego Monjo s'hi negà al·legant que no corresponia a l'Ajuntament el tancament oficial del centre. L'alcalde reiterà la petició i, de nou, s'hi negà el director. Diego Monjo acudí al sots-governador de Menorca perquè fes renunciar el batle dels seus propòsits. El sots-governador, que donà suport a la postura del director, envià un ofici a l'Alcaldia fent constar que l'actuació de l'alcalde no havia estat la correcta, ja que l'Ajuntament no tenia atribucions per fer-se càrrec de totes les pertinences, i que el tancament definitiu només el podien dur a terme el rector de la Universitat de Barcelona i el governador de la província.

L'Ajuntament recorregué la prevenció i es dirigí directament al governador de la província. Aquest acabà posant ordre en l'assumpte: donà la raó a l'Ajuntament i ordenà que fos ell qui es fes càrrec del local i del material que deixés l'Escola.

L'1 d'octubre de 1869 es tancà oficialment l'Escola, amb només catorze anys d'existència. Al dia següent, Diego Monjo, el seu director, entregà les claus del local a l'Ajuntament.

Com ja hem dit, desapareguda l'Escola, es va establir una càtedra de Nàutica a l'Institut, que impartí el pilot Francisco Victory, però tampoc no va tenir una vida massa llarga aquesta nova experiència nàutica: el 23 d'abril de 1874 morí el catedràtic i, amb ell, la càtedra.

ECONOMIA

En la memòria presentada per la Junta de Comerç el maig de 1854, en què es demanava la constitució d'una Escola de Nàutica a Maó, es presentava la fórmula següent per al finançament del centre: eren necessaris tres catedràtics amb un sou de 4.000 rals cadascun, més una gratificació de 1.000 rals per al professor que exercís el càrrec de director i 1.500 rals per cobrir el sou d'un porter i les despeses de material; la qual cosa dóna una suma de 14.500 rals.

Els membres de la Junta pressuposaven una matrícula de 30 alumnes, els quals havien de pagar 100 rals com a drets de matrícula; això vol dir que l'Escola tindria un dèficit d'11.500 rals. Aquest dèficit havia d'esser cobert la meitat per l'Estat i l'altra meitat, a parts proporcionals, pels municipis de l'illa. La Junta, igualment, pensava que si aquesta càrrega era massa onerosa per a l'Estat es podria augmentar el cost de la matrícula dels alumnes, però aquest suggeriment no fou acceptat.

A la Reial Ordre de 15 d'abril de 1855, on apareix la creació de l'Escola de Nàutica, es modifica considerablement la proposta de la Junta i es fixa el sistema de finançament següent:

«Cuarto. El presupuesto de la Escuela será el siguiente:

Un Catedrático de matemáticas para los	
dos cursos de estas ciencias.....	8.000 reales
Un Catedrático de geografía y nociones de física.....	8.000 reales
Un profesor de Náutica y dibujo correspondiente.....	8.000 reales
Un mozo portero.....	2.000 reales
Para gastos de toda clase.....	2.000 reales».

Això dóna un total de 28.000 rals, just el doble de la proposta.

«Quinto. De esta cantidad satisfará el Gobierno catorce mil reales, lo restante se pagará por la Diputación provincial y el Ayuntamiento de Mahón en la parte que se convenga, a cuyo efecto se entenderá el Gobernador con ambas corporaciones.

Sesto. Para el pago de la parte correspondiente a la localidad deberá el citado Ayuntamiento y los demás de la Ysla de Menorca que hayan de contribuir...».

La situació és, doncs, aquesta: 14.000 rals seran coberts per l'Estat; 7.000 per la Diputació i 7.000 més per l'Ajuntament de Maó, els quals, en teoria, haurien de repartir-se entre la resta d'ajuntaments de l'illa.

Ja hem vist com, després de la reunió del 24 de maig del mateix any, els ajuntaments es neguen a participar en el finançament de l'Escola. (Maó havia de participar-hi amb 4.000 rals i la resta de municipis havien de cobrir els 3.000 rals de diferència).

Finalment, el 9 de juny, l'Ajuntament de Maó envia un escrit al governador on es compromet a fer-se càrrec dels 3.000 rals, però sol·licita, a la vegada, que els municipis de l'illa paguin l'equivalent d'una matrícula per cada alumne de la seva localitat que s'hi matriculi.

Els 7.000 rals que havia de pagar l'Ajuntament havien de ser ingressats a les caixes de cabals de l'oficina d'Hisenda, en dos terminis de 3.500 rals; el primer vencia el 31 de juny i el segon el 31 de desembre. No havia de ser massa bona la situació econòmica del municipi, quan el governador havia de requerir periòdicament el pagament d'aquestes quotes, que gairebé sempre es feia fora de termini.

No es va produir cap canvi en el sistema econòmic de l'Escola fins al 1858, any en què perd la seva categoria d'escola especial; per això, la part que correspon a l'Estat passarà a ser una obligació de la Diputació, amb la qual cosa haurà de cobrir les tres quartes parts de les despeses del seu manteniment.

Un canvi important es produirà al llarg del curs 1864, ja que a la fi l'Escola deixa el seu caràcter transitori i la Direcció d'Instrucció Pública modifica, a la vegada, el seu finançament: s'augmenta la quantitat destinada a l'Escola de 28.000 a 40.000 rals. A més, l'Escola passa a dependre de l'Institut, però el governador envia un telegrama dirigit a l'Alcalde de Maó on notifica que:

«La Diputación ha acordado subvencionar á la Escuela Náutica hasta 30.660 reales anuales en la confianza que este Ayuntamiento procurará con esta cantidad establecer un Instituto de 2ª enseñanza».

Les consideracions estan prou clares: s'augmenta el pressupost, però l'objectiu ja no és el manteniment d'una Escola de Nàutica a Maó, sinó la seva substitució per un institut d'ensenyament secundari. El sistema de finançament es mantindrà inalterat fins al 1869.

El seu tancament produí un altre conflicte de caire econòmic. La seva desaparició obligava la creació, a l'Institut, d'una càtedra de Nàutica que havia de ser coberta per la Diputació amb un sou de 1.000 escuts, càtedra que havia de ser regida pel catedràtic per oposició de l'Escola de Nàutica, Diego Monjo. La Diputació, sense cap explicació, suprimí l'esmentada càtedra dels pressupostos i, després de moltes protestes, accedí a costejar-la amb 500 escuts. Això suposava que, amb la meitat del sou, la plaça era per a un substitut i no per a un catedràtic. Diego Monjo va passar, així, a ser catedràtic en excedència i la plaça fou coberta pel pilot Francisco Victory.

PLA D'ESTUDIS I ORGANITZACIÓ INTERNA

La carrera completa de Nàutica constava de tres cursos amb tres assignatures per curs.

El primer any es cursaven les assignatures de matemàtiques, geografia i dibuix lineal. El segon matemàtiques, geografia i dibuix geogràfic. El tercer, nàutica i pilotatge, nocions de física i dibuix hidrogràfic.

Els llibres de text que s'empraven eren:

- Per a aritmètica i àlgebra (o sigui, matemàtiques de primer curs) el llibre de text de Rubio y Díaz.

- Geometria i trigonometria (matemàtiques de segon curs) el llibre de text de Fernández y Cardin.

- A geografia s'emprava l'obra de Monreal *Curso elemental de geografía astronómica, física y política*.

- A física s'emprava el llibre de text escrit per Ramos.

- A cosmografia, pilotatge i maniobra el *Tratado elemental de cosmografía*, de Ciscar.

- I al dibuix lineal, topogràfic i hidrogràfic el text de Garci y Arano.

De totes les assignatures es feien classes diàries, llevat de la geografia, que es feia en dies alterns.

El curs s'iniciava el primer d'octubre i acabava a finals de juny.

A final de curs els alumnes s'examinaven de totes les assignatures davant d'un tribunal format pel director, com a president, el secretari del centre, com a secretari del tribunal, i un tercer catedràtic. Es donà la circumstància que durant molt

d'anys l'Escola únicament tenia en plantilla dos professors, per tant havia de sol·licitar la presència d'un pilot per completar el tribunal; per això, a poc a poc, varen ser ex-alumnes del centre els que participaven com a membres del tribunal examinador.

Si un alumne no es presentava o suspenia els exàmens de la convocatòria de juny, tenia dret a un examen extraordinari el setembre, i els alumnes que obtenien les qualificacions més altes eren recompensats amb una medalla honorífica.

El centre era dirigit pel professor que impartia l'assignatura de pilotatge, assessorat per un secretari elegit entre la resta de professors del Claustre. Com ja hem comentat, durant molts anys l'Escola només va tenir dos professors, amb la qual cosa el repartiment de càrrecs era evident.

Havia d'haver-hi a cada centre, segon RO de 12 de desembre de 1853, un Consell de Disciplina encarregat de mantenir l'ordre i les bones formes en la institució. Aquest Consell havia d'estar format pel director, que actuava com a president, el secretari de l'Escola, que ho seria també del Consell, dos representants de l'Ajuntament, i dos pares de família. Davant d'una falta greu, el Consell havia d'organitzar un judici oral, on s'havien d'escoltar totes les parts. Si, com a conseqüència del judici, s'hagués d'imposar un càstig que fugís dels dominis del director, s'havia d'enviar una notificació al governador de la província a fi que aquest l'executés.

No havien d'anar a Consell aquells càstigs que, per estar especificats en el reglament particular de l'Escola, poguessin executar el cap de l'Escola o els catedràtics, tal com «las faltas de aplicación, orden y disciplina interior de las cátedras, sobre ninguno de cuyos puntos se admitirá reclamación de los alumnos, como tampoco de los padres; esceptuándose el caso de malos tratamientos de palabra ú obra».

Per al primer Consell de Disciplina foren triats, per part de l'Ajuntament, el regidor Jaime Serra, només un dels dos preceptius; i per part dels pares de família els Srs. Juan Rodríguez i Ximénez i Luis Gimier Vacaris.

Només tenim constatació d'un cas en què es reunís el Consell de Disciplina; el protagonista fou el porter del centre. En inaugurar l'Escola, Juan Umbert fou nomenat porter del centre, i amb ell es produí l'altercat que motivà la intervenció del Consell de Disciplina i, fins i tot, del governador.

La direcció portà Juan Umbert davant el Consell de Disciplina el 26 de novembre de 1856, quan només havia exercit un any el càrrec, a causa de l'acumulació de fems a l'edifici i per la desídia del porter en el compliment del seu deure. Davant d'aquesta convocatòria, el «mozo-portero» amenaçà i insultà el director del centre i els altres integrants de la junta. Novament es convocà el Consell de Disciplina i els pares excusaren la seva absència a fi de no ser amenaçats de nou. Davant el caire que prenen les coses, el director, Diego Monjo, decidí de suspendre de sou i feina el subaltern i comunicar aquesta suspensió a l'Ajuntament. L'Ajuntament continuà la causa i envià l'expedient al governador de la província. Aquest confirmà definitivament l'acomiadament del porter i, al seu lloc, nomenà com a substitut Pascual Ortiz, guàrdia civil retirat.

Entre les actuacions que havien d'acomplir els catedràtics de l'Escola no només hi havia les docents, ja que en nombroses ocasions exercien càrrecs de representació. El director de l'Escola havia d'assistir a tots els actes que es duïen a terme al Subgovern de Menorca o al Govern Militar, sobretot per festejar el sant i l'aniversari de la reina i de la resta de membres de la família reial. Igualment, el director de l'Escola de Nàutica havia d'acompanyar el sots-governador de l'illa quan duia a terme inspeccions de l'Estació Naval.

ELS PROFESSORS

Al llarg dels catorze anys que l'Escola de Nàutica funcionà independentment, no van ser molts els professors que feren classes a les seves aules, només quatre exerciren durant aquest temps, dos d'ells per un període molt curt de temps. A aquests quatre, caldria afegir-n'hi un més, que es va encarregar de l'assignatura de pilotatge el període en què es féu a l'Institut de Segona Ensenyança.

La RO de 15 d'abril per la qual es creava l'Escola de Nàutica establí la creació de tres càtedres: una de geografia i nocions de física, una altra de matemàtiques, i una tercera de nàutica i dibuix.

Amb això, l'Ajuntament demanà informes a la Junta de Comerç per tal de saber quina seria la forma més adequada de cobrir aquestes càtedres. La Junta de Comerç proposà de forma immediata que aquestes càtedres es cobrissin per oposició; però la manca de temps impedia que això es dugués a terme per al primer curs, per la qual cosa caldria cobrir les càtedres amb professors substituïts nomenats per la Junta de Comerç i aprovats amb el vist-i-plau de l'Ajuntament i del governador de la província, cosa que suposaria un estalvi econòmic important, ja que els professors substituïts només havien de cobrar la meitat del sou d'un catedràtic.

En la sessió del 31 de maig de 1855 l'Ajuntament aprovà la proposta de professorat presentada per la Junta de Comerç: com a professor de 1r. curs, Diego Monjo i Vicens; de 2on. curs, Antonio Vinent i Mascaró; i de 3r. curs, Pedro Rodríguez i Prats.

El 28 d'agost el governador legalitzà els nomenaments, però en varià la dedicació. Així, Diego Monjo s'encarregà del 1r. i el 2on. curs de matemàtiques; Antonio Vinent de física i geografia; i Pedro Rodríguez de les lliçons de nàutica i dibuix; a més a més, aquest, com recomanava la RO de 15 d'abril («Esta Escuela estará a cargo de un Director que lo será el Catedrático de Cosmografía y pilotaje de la misma»), es feia càrrec de la direcció del centre.

Tenim, doncs, constituït el primer claustre de professors de l'Escola de Nàutica: Pedro Rodríguez, director, Diego Monjo i Antonio Vinent.

Passem a citar les dades biogràfiques que en tenim.

PEDRO RODRÍGUEZ I PRATS.

Al primer quart del segle XIX funcionaven a Maó tres escoles particulars de nàutica, però possiblement la que major prestigi aconseguí fou la de Pedro Rodríguez, que va romandre oberta al carrer San Pedro núm. 4 des de 1820 fins que la reforma de les escoles especials, el 1850, va fer que es tanqués.

Devia ser tan prestigiosa aquesta escola que en la carta que envià el governador a l'Alcaldia de Maó, el 2 d'abril de 1852, on feia notar que l'Ajuntament duia un notable retard en la sol·licitud d'una escola de nàutica, cosa que suggeria la RO de 1850 per la qual va desaparèixer l'escola de Pedro Rodríguez, deia:

«Al hacer esta súplica no puedo menos de hacerle presente que la justicia, al mismo tiempo que la equidad, recomienda para la dirección de dicha escuela a D. Pedro Rodríguez, entendido profesor que ha ejercido la enseñanza naval por espacio de más de treinta años y que ha perdido, después de cerrado su establecimiento, el único medio de atender a su subsistencia».

Hem de fer notar que la desaparició d'aquesta Escola de Nàutica va ser del tot innecessària, puix que una RO del 7 d'abril de 1851, que modificava l'anterior, deia que: «se conservarán aquellas antiguas escuelas de Náutica cuya existencia pueda ser conveniente, a cuyo efecto los Ayuntamientos de los pueblos donde se hallen colocadas la solicitaran»; però l'Ajuntament o bé no se n'assabentà, o no l'interessà el manteniment de l'escola de Pedro Rodríguez, el cert és que no va fer res. De tota manera la petició del governador no fou oblidada.

Durant el període en què Pedro Rodríguez mantingué la seva escola oberta, l'alumne més destacat fou el seu fill, Pedro José Rodríguez i Riola, que assolí el grau de cap de l'Armada Nord-americana.

Quan s'inaugurà l'Escola de Nàutica, com ja hem vist, Pedro Rodríguez en fou nomenat director. De tota manera el pas de Pedro Rodríguez per l'Escola de Nàutica fou molt breu, ja que, si bé li va correspondre l'honor d'inaugurar la nova instal·lació, la seva salut precària impedí el desenvolupament normal de les seves activitats docents.

En finalitzar el primer curs, el professor Antonio Vinent notificà a l'Ajuntament que una malaltia impossibilitava Pedro Rodríguez d'assistir al tribunal que havia d'examinar els alumnes d'aquest curs, per la qual cosa sol·licitava que es nomenés un altre membre per al tribunal, substitució que va recaure en Miguel M. Dutruix. Igualment, Antonio Vinent notificà que ell mateix es faria càrrec de forma interina de la direcció del centre. Va correspondre al Sr. Vinent, exercint les mateixes funcions, de notificar a l'Ajuntament la defunció de Pedro Rodríguez l'any següent, el 26 de juny de 1857.

Restaren només, com a membres del Claustre, dos professors.

ANTONIO VINENT I MASCARÓ

Com ja hem dit, les assignatures de física i geografia les van encomanar a Antonio Vinent. Aquest, abans que professor, fou pilot i s'encarregà, segons la relació dels pilots del port de Maó que ens fa Pedro Riudavets, del bergantí Minerva, de 115 tones, càrrec que exercí el 1820.

Sabem també, pels currículums presentats a l'Ajuntament, que el 1825 va obrir una escola privada de matemàtiques que era, segon ell mateix ens diu, la primera escola de matemàtiques superiors que va funcionar a Maó. (Radicada al número 58 del carrer de Gràcia, el 1833 s'hi feien classes de primària, francès i matemàtiques, i la seva matrícula era de 22 al.lots i 11 al.lotes). Aquesta escola va romandre oberta fins al 1855, any en què fou nomenat professor de la recent creada Escola de Nàutica.

Si Pedro Rodríguez va tenir com a deixeble més destacat el seu fill, Antonio Vinent va tenir el no menys famós Francisco Manuel de los Herreros, personatge que en el moment d'inaugurar-se l'Escola exercia el càrrec de director de l'Institut Balear, del qual depenia el nou centre.

Antonio Vinent fou autor d'alguns escrits que dugué a impremta:

- *Homenaje de gratitud tributado a las cenizas del Dr. don Rafael Hernández y Mercadal por su íntimo amigo D. Antonio Vinent y Mascaró*, Maó 1857.

- Un tractat de gramàtica que Juan Llabrés troba que pot ser el que, sota el títol d'*Elementos de Gramática aplicados a la lengua castellana*, es va imprimir el 1869, però que no hem pogut localitzar. L'única notícia que en tenim és el projecte que exposà el Sr. Vinent en un dels seus currículums. Diu així:

«está para dar á la imprenta un tratado de gramática escrito por un método enteramente nuevo dividido en cuatro partes, á saber: 1º Analogía, 2º Análisis del discurso tanto en prosa como en verso, 3º Sintaxis aplicada al arte de componer, 4º Escritura. En esta parte se explica la diferencia esencial entre la escritura geroglífica y la alfabética; cuales pudieron ser los medios que condujeron á los inventores del alfabeto á tan admirable descubrimiento, la imposibilidad de que la escritura geroglífica se haya pasado á la alfabética; las imperfecciones de los actuales alfabetos y los medios de perfeccionar el nuestro».

Com veim, una tasca gegantina que ens sap molt de greu no conèixer.

Home sabut en moltes ciències, també presentà, en aquest cas relacionada amb la seva professió de pilot i dirigida al ministre de Foment, una memòria en la qual exposava el seu descobriment d'un mètode «fácil y del todo exacto» per determinar la longitud i l'alçària de la lluna.

Antonio Vinent exercí diferents càrrecs a l'Escola de Nàutica. Ja hem vist com durant la malaltia del Sr. Rodríguez es féu càrrec de forma interina de la direcció del centre; a més a més, des de la creació de l'Escola fins que cessà, en fou el secretari.

Curiosament, quan es va obrir la matrícula per al curs 1855-56, com que encara no tenien local, el *Correo de Menorca* publicà un anunci on s'informava que per a aquell curs la matrícula es faria a la casa d'Antonio Vinent, al núm. 19 del carrer de Sant Albert.

El 8 de febrer de 1867 es convocaren oposicions a Madrid per cobrir la plaça de Física i geografia, oposicions que guanyà Ricardo de Urrutia. Això motivà que Antonio Vinent hagués de deixar l'Escola de Nàutica després d'haver-hi exercit el seu magisteri durant dotze anys.

Quan l'Escola de Nàutica va desaparèixer i es va integrar en l'Institut de Segona Ensenyança, Antonio Vinent sol·licità a l'Ajuntament de reintegrar-se en l'antiga càtedra, però la petició no es tramità.

DIEGO MONJO VICENS

Sens dubte el personatge més significatiu en la història de l'Escola de Nàutica fou Diego Monjo Vicens, l'únic professor que hi va romandre durant tot el seu funcionament.

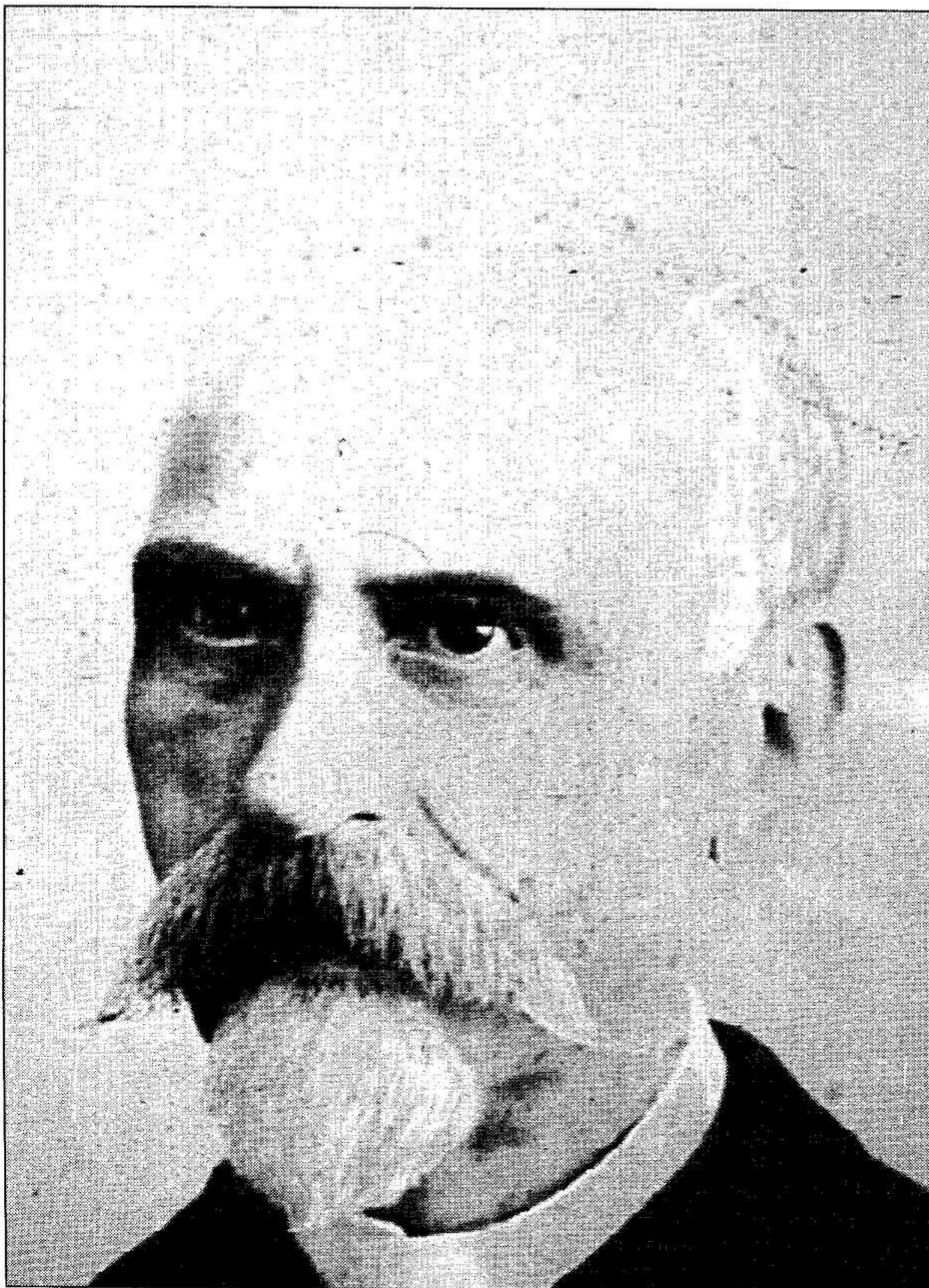
Ben igual que la resta de professors, Diego Monjo fou pilot, títol que obtingué a Cartagena el 1843. Aquest mateix any obtingué el títol d'agrimensor, i el 1850 el de regent de l'assignatura de matemàtiques. Ens trobam, doncs, davant un personatge d'una gran preparació tècnica i científica.

Diego Monjo formava part del grup de professors que la Junta de Comerç proposà com a primers membres del Claustre de l'Escola. De primer, fou nomenat professor substitut de matemàtiques del primer i el segon curs, però prest les seves responsabilitats van augmentar: amb la mort del Sr. Rodríguez el 1857, Diego Monjo s'encarregà interinament de la direcció del centre fins al 1866, any en què va aprovar les oposicions i passà a ser-ne director titular,² i també arran de la defunció de Pedro Rodríguez, es féu càrrec de les assignatures de pilotatge i dibuix que aquell donava. Això suposava que no tan sols exercia la direcció, sinó que a més impartia dues terceres parts de tote les assignatures de la carrera de Nàutica. Per tant, les seves opinions havien de tenir una importància decisiva en l'orientació del centre.

El 21 d'abril de 1866 es convocaren oposicions per cobrir les places de catedràtic de Pilotatge, Maniobra i Dibuix de l'Escola de Nàutica de Maó, vacants des de la seva inauguració, a les quals es presentaren dos candidats: Diego Monjo i Vicente Tarrasa i Gelabert.

La prova consistia en un dibuix, fet a ploma, de qualsevol port i un discurs sobre un tema proposat per la Junta Consultiva de l'Armada, en aquest cas fou: «Modo de situar las naves en el mar por todos los métodos exactos ó astronómicos que se conocen hasta el día, ventajas de cada una de ellas y circunstancias en que debe darse la preferencia en cada uno».

El tribunal examinador estava format per un president, elegit pel Ministeri d'Instrucció Pública, en aquest cas el capità de navili José María de Balboa; dos

Diego Monjo Vicens, director de l'Escola de Nàutica (1857-1869).

J.M. Vidal

vocals designats igualment pel Ministeri: els alferes Francisco Cardona i Miguel Riudavets; i quatre vocals a proposta del director de l'Escola (hem de recordar que Diego Monjo era en aquest moment director de l'Escola a tots els efectes): Salvador María Sanz i Trigueros, Vicente Sastre, Antonio Vinent Mascaró i Francisco Vinent. És evident que obtingué la plaça.

Així, a partir de 1866 exercí de catedràtic numerari de pilotatge i continuà com a professor substitut de matemàtiques de primer i segon curs.

Aquest mateix any foren autoritzats, ell i Antonio Vinent, a fer classes al recentment creat Col·legi Privat de Segona Ensenyança. (En clausurar-se l'Escola de Nàutica, Diego Monjo continuà la seva carrera docent en aquest centre, ja Institut de Segona Ensenyança, on primer fou professor substitut de geometria i trigonometria des de 1870, i a partir del 74 catedràtic de matemàtiques per concurs d'oposició. Igualment, des de 1875 fins al 1899, exercí de director de l'Institut, ara Oficial de Segona Ensenyança).

Com a director de l'Escola de Nàutica li correspongué de clausurar-la el 1869, protagonitzant l'enfrontament amb l'Ajuntament que ja hem relatat.

Però no fou aquest l'únic conflicte que se li plantejà; amb la clausura de l'Escola, Diego Monjo passava a ser catedràtic en excedència, i això motivà un llarguíssim plet contenciós administratiu per cobrar el sou que com a tal li corresponia.

Dels estudis redactats per Diego Monjo només coneixem una publicació que, amb el títol de *Sistema Métrico*, va donar a la impremta al 1853. Són també significatius alguns dels discursos d'obertura de curs.

Ens detindrem un moment en el que va llegir a l'inici del curs 1857-58, ja que tot ell està dedicat a definir el seu concepte del que són les matemàtiques (essent professor d'aquesta assignatura i director del centre, ens permetrà d'entendre una mica millor la filosofia educativa que es dugué a terme en aquesta institució). Per a ell, les matemàtiques són el fonament de tot el saber humà i sobre ella es basen totes les ciències empíriques. Però, a partir de les matemàtiques, es poden obtenir dues formes diferents de coneixement. La primera, que ell anomena *natural*, és aquella que fan seva fins i tot la gent inculta i que els permet de valer-se en les seves transaccions comercials habituals. Aquesta no és a la qual ha d'aspirar l'estudiant, sinó que el seu objectiu hauria de ser d'un nivell superior, amb contingut més filosòfic (cita Kant i Newton per reforçar les seves teories). Per a ell aquest nivell superior consistiria a aplicar les matemàtiques a tot el saber universal i convertir aquest saber, per tant, en qualque cosa més científica. El seu mètode de treball consistiria, doncs, a motivar l'alumne a emprar les matemàtiques en totes les qüestions de la seva professió que pugui, d'altra banda objectiu fonamental per a un pilot.

La vinculació de Diego Monjo amb l'Escola acabà de forma un tant conflictiva, com ja hem comentat anteriorment.

RICARDO DE URRUTIA I MARTÍNEZ

Fou l'últim professor que s'incorporà a l'Escola, i en coneixem molt poques dades.

El 8 de febrer de 1867 es convocaren oposicions a Madrid per adjudicar la plaça de catedràtic de geografia i física de l'Escola de Nàutica de Maó. Els aspirants havien de llegir un discurs sobre el tema «Ideas generales a cerca de la figura de la Tierra». La plaça l'obtingué Ricardo Urrutia, a qui s'adjudicà el 8 de juliol, i s'hi incorporà el 6 d'agost.

El dia següent a la seva incorporació sol·licità permís per marxar durant un mes a Madrid i resoldre assumptes familiars. Tornà, i de nou demanà un mes de permís, en aquest cas per restablir la seva salut. S'hi reincorporà definitivament a principis de novembre del 67 i va romandre al seu lloc fins que es tancà l'Escola.

Ell, igual que Diego Monjo, tingué un plet per cobrar el sou de catedràtic en excedència.

FRANCISCO VICTORY

Ja hem vist com, després del tancament de l'Escola, la Diputació es negà a costejar el sou d'una càtedra de Nàutica a l'Institut de Segona Ensenyança; només hi volia participar amb la meitat del pressupost, i això obligava a la contractació, no d'un professor titular, sinó d'un substitut. Per cobrir aquesta plaça es cridà el pilot Francisco Victory. El mencionam aquí, com a epíleg, ja que mai no fou professor de l'Escola de Nàutica sinó professor encarregat interinament de la càtedra de Nàutica a l'Institut de Segona Ensenyança.

Sabem d'ell, per alguns quaderns de navegació que es conserven a l'I.B. Joan Ramis i Ramis, que com a pilot realitzà continus viatges a Amèrica, fonamentalment a les Antilles.

Amb la seva mort, el 23 d'abril de 1874, desaparegué per sempre l'ensenyança oficial de la nàutica a l'illa de Menorca.

ELS ALUMNES

L'Escola no cobrí les expectatives creades. Si en el seu projecte de creació es pensava que, només el primer any, s'hi matricularien uns 30 alumnes, aquest nombre no s'assolí; és més, al llarg de tota la seva existència només s'hi matricularen 79 alumnes, dels quals tan sols 34 acabaren els estudis que els acreditaven amb el títol de pilot. Fou, per tant, un fracàs.

L'Escola es van plantejar des del seu inici com una forma de superar la crisi en què es trobava el comerç al port de Maó des de 1820, any en què s'implantà el monopoli del blat castellà. Havien de ser educats en aquesta escola alumnes que de qualque manera estiguessin lligats a les activitats portuàries; i aquest objectiu fou

MODELO DE MEDALLAS DE PREMIOS PARA ALUMNOS

*Diámetro mayor 4 cent.^{os}
 Diámetro menor 3 ulm.
 Grueso 2 milim.^{os}*

parcialment aconseguit ja que, si ens fixam en l'ofici dels pares dels alumnes que assoliren el títol de pilot, ens trobam amb el quadre següent:

Fills de pilots	7
Fills de mestres d'aixa	5
Fills de comerciants	3
Fills de sabaters	3
Fills de patrons	2
Fills d'agricultors	2
Fill de procurador	1
Fill de sastre	1
Fill del vice-cònsol de França	1
Fill de ferrer	1
Fill de mestre de cases	1
Fill de veterinari	1
No consta la professió del pare	7

Podem veure que la majoria d'estudiants estan lligats, realment, a l'activitat del port. Catorze són fills de pilots, mestres d'aixa i patrons; si, a això, hi afegim els tres estudiants que procedeixen de famílies de comerciants, lligades amb tota certesa a la vida portuària, ens trobam que 17 dels alumnes que obtingueren el títol de pilot, exactament el 50%, estaven vinculats familiarment al port.

És significatiu, igualment, que a mida que es desenvolupaven els cursos el nombre d'alumnes vinculats al port disminuï i s'incrementà, per contra, el de fills d'artesans. Això suposa que, per a un cert grup social, l'Escola significava la possibilitat d'un ascens social.

Tan significativa com la procedència dels alumnes que van acabar la carrera, serà la procedència d'aquells que la van iniciar i no la varen acabar. Ens trobam que la majoria d'aquests alumnes provenien de famílies benestants (propietaris, terratinents, notaris, procuradors, argenters, fins i tot dos dels fills del baró de les Arenes). Per a aquest grup social, l'Escola no cobria les necessitats d'una educació selecta a fi de mantenir el seu status, i continuaren enviant els seus fills a estudiar fora de l'illa.

Cal no oblidar, tampoc, que un cert nombre dels alumnes que no van acabar els seus estudis eren fills de marins destinats a la Base Naval i que, pel trasllat del seu pare, van haver d'abandonar l'Escola.

Ens hauríem de fixar també en el lloc de residència dels estudiants que obtingueren el títol de pilot:

Maó	27
Ciutadella	2
Isla del Carmen (Mèxic)	2
Villanueva de la Serena	1
Olot	1
Es Castell	1

És evident que la localització espacial de l'Escola marcà el seu àmbit d'influència: fou un centre quasi exclusivament per a Maó. No s'equivocaren els altres municipis, doncs, en pensar que la seva instal·lació no els beneficiaria.

És significatiu que un bon nombre dels estudiants que es van matricular al primer curs i no van acabar la carrera provinguessin d'Alaior, localitat tradicionalment terratinent.

Possiblement, tot això influí en la brevetat de la vida de l'Escola de Nàutica i la seva ràpida substitució per un Institut de Segona Ensenyança.

El fracàs dels seus propòsits fou tan espectacular que per als cursos 1857-58 i 1863-64 no es va matricular cap alumne al primer curs. Hi va haver, igualment, qualche curs en què el nombre d'alumnes matriculats als tres cursos no arribava a cinc.

El primer alumne que obtingué el títol de pilot a l'Escola de Nàutica de Maó fou Francisco Llull i Faner, que es va examinar el curs 1856-57 i que venia de Barcelona, on havia cursat el primer any de nàutica.

La relació d'alumnes que obtingueren el títol de pilot a l'Escola de Nàutica de Maó és la següent:

- 1857.- Francisco Llull Faner.
- 1858.- Juan Sans Femenías, José Pons Sintes, Bartolomé Serra Dalmedo, Juan Gimier Febrer, Miguel Tudurí Femenías, Miguel Anglés Victory, Juan Deyá Curt, Francisco Lorenzo Ponsetí Prats.
- 1859.- Rafael Monjo Gelabert, Agustín Marqués Subirats.
- 1861.- José Riudavets Tudurí, Sebastián Tudurí Femenías.
- 1862.- Miguel Tudurí Olives, Emilio Sturla Saura, Antonio Pons Seguí.

1863.- Gregorio Femenías Aledo, Alejandro Gavasso Berjam, Sebastián Pons Carlos.

1864.- Pedro Valls Triay.

1865.- Francisco Pons Seguí, Juan Sancho Sampol, José Fernández Joel.

1866.- Rafael Mercadal Pons.

1867.- Esteban Begovich García, Antonio Hernández Andreu, Antonio Carreras Sintes.

1868.- Benito Begovich García, Francisco Cardona Alimundo, Alberto Casabosch Basols, Juan C. Parpal Pons, Jerónimo Tudurí Femenías, Wenceslao Jorge Casals.

1869.- Jaime Fornaris Quadrado.

A aquests, tal vegada hauríem d'afegir, com a epíleg, els cinc alumnes que obtingueren el títol de pilot a la càtedra de Nàutica de l'Institut de Segona Ensenyança:

1870.- Simón Fábregues Flaquer.

1871.- Antonio Pons Meliá, Pedro Alsina Sintes, Miguel Saura Fuguet.

1873.- Juan Humet Sancho.

Per últim no voldria deixar d'esmentar que l'edat establerta per llei per realitzar aquests estudis era entre els 14 i els 18 anys, i si qualque alumne superava aquesta edat havia de demanar llicència al Ministeri. Quatre foren els alumnes que iniciaren els seus estudis amb més de 18 anys, i tres d'ells aconseguiren el títol. Tots tres eren empleats i amb aquests estudis intentaven una millora professional.

EDIFICI I MATERIAL

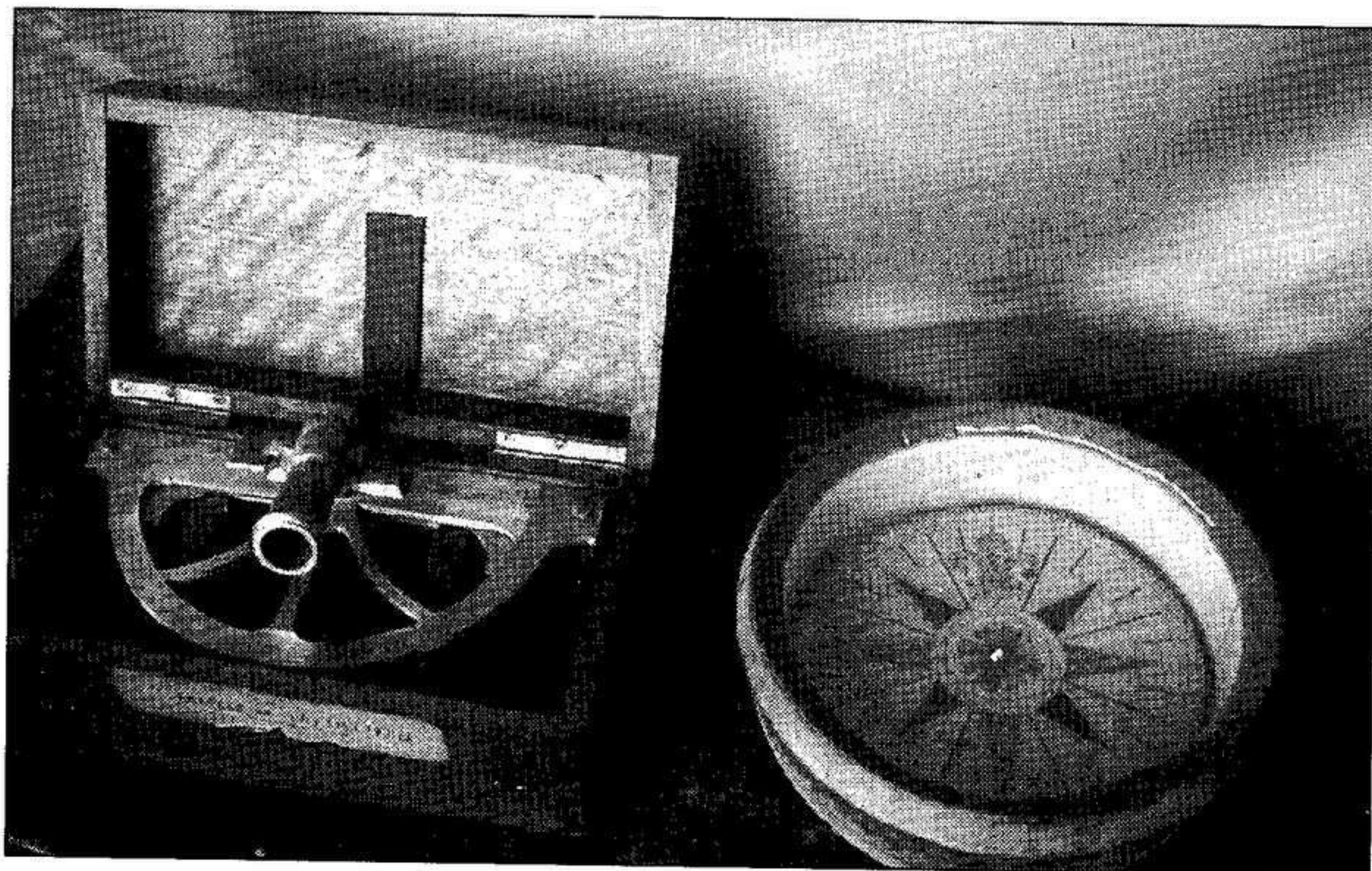
L'Ajuntament de Maó es va donar molta pressa a instal·lar l'Escola de Nàutica. El 15 d'abril es firmà la Reial Ordre i, quasi al mateix temps, hom encarregà a la Junta de Comerç un estudi per veure quin edifici estava en millors condicions per instal·lar-la-hi.

El 24 de maig la Junta contestà amb un informe complet on es passava revista als distints emplaçaments que podria tenir l'Escola. D'entre tots els locals proposats, la Junta presentà una terna d'edificis que consideraven els més adequats; aquests eren:

- el convent de carmelites,
- el convent de franciscans, i
- la casa que servia d'escola d'al·lots de la localitat.

En la proposta s'evidenciava que la Junta tenia una clara preferència pel convent del Carme, ja que s'estenia en consideracions sobre la millor forma de condicionar una part del claustre per instal·lar-hi l'Escola. Així, deia:

«En cualquiera de dichos edificios puede establecerse cómodamente y con poco gasto la consabida Escuela a'saber: en primer lugar y con preferencia en el Convento del Carmen en la estremidad E. del corredor y dos celdas contiguas, cerrando dicho corredor en el punto donde hay un

Brúixola anglesa (s. XVIII) i grafòmetre.

J.M. Vidal

arco si bien dejando puesto en la pared con que se cierre, y caso que las reparaciones que al parecer necesita la bóveda de dicho corredor se consideren muy costosas por el primer año podría destinarse al objeto las dos celdas del extremo de poniente del mismo corredor inmediatos á la escalera, siempre que puedan trasladarse á otras celdas el archivo y cuerpo de guardia que hay en aquellas dos».

Guiats pel consell de la Junta de Comerç, l'Ajuntament decidí d'instal·lar el nou centre d'ensenyança al desamortitzat convent de carmelites.

A finals del mes de juny, el consistori ja tenia preparat el projecte d'obres que tenien un cost de 3.262,24 rals de billó.

Les obres sortiren a pública subhasta el 4 de setembre, a la Voz de Menorca. El 15 del mateix mes s'obriren les pliques i s'adjudicaren les obres al mestre de cases Antonio Hernández, que se'n féu càrrec per un preu de 3.000 rals de billó.

Les obres no eren gaire complexes. Del plec de condicions hauríem de destacar els punts següents:

«1º Se levantará una pared en el sitio que se designe en el local que servía de refectorio del Convento. Esta pared será de sillares vulgarmente llamados cantons, y se fabricarán al estilo del país.

2º En dicho sitio se hará una escalera con pasamano de madera de pino pintado de color encarnado que terminara en la bóveda que sirve de techo al

mismo local: los escalones en número de veinte y ocho serán de seis y medio palmos de largo de conveniente espesor de la mejor calidad, revocados en la parte inferior y de la cantera de Calafiguera.

3º En el corredor y sitio que está señalado se levantará un tabique de piedras de seis pulgadas ancho y se tapiará con las mismas piedras el aseo que existe en dicho corredor, dejando la correspondiente abertura para una puerta.

(...)

10º Podrá el empresario utilizar todos los materiales que existen en el local que se trata de habilitar menos la puerta con cerrojo que dá entrada al cuarto que sirve de reclusión para mugeres.

(...)

15º El contratista deberá dejar concluidas todas las obras para el día 30 del actual [setembre de 1855]».

Les obres es van dur a terme amb una celeritat notable i en tretze dies estaven concloses.

Dubtosa és la conveniència del lloc triat per instal·lar l'Escola, ja que al mateix edifici havien de conviure els alumnes i el jutjat, i, paret amb paret, els estudiants i els presos.

Que l'assignació de les obres es dugués a terme en pública subhasta comportà no pocs entrebancs, ja que el governador exigia contínuament un pressupost detallat de les obres malgrat l'Ajuntament es veiés en la impossibilitat de fer-lo, ja que la subhasta es feia per la totalitat de les obres sense especificar partides i això suposava un estalvi de 300 rals sobre el pressupost inicial.

Complexa fou l'adquisició del material necessari per iniciar les classes, tant pel que fa al mobiliari com al material escolar. Fou també la Junta de Comerç la que, en la seva memòria del 24 de maig, proposà quines havien d'esser les compres de material per iniciar les classes amb normalitat. El material seria el següent:

«Relación de los efectos necesarios en dicha escuela.

Una colección de sólidos geométricos y figuras planas.....	100
Dos pizarras.....	60
Dos compases pa. id.	30
Seis reglas pa. id.	10
Tres mesas pa. los profesores	250
Tres sillas pa. idem	60
Seis mesas pa. los alumnos	300
Doce sillas y doce bancos pa. id.	300
Tres armarios	250
Tres escribanias	60
Un cajón de yeso	60
Un tratado elemental completo de dibujo lineal con sus correspondientes láminas	72

Carta d'un dels atles marítims de l'Escola.

J.M. Vidal

Un curso completo de dibujo topográfico	70
Una colección de lecciones de dibujo hidrográfico	50
Una colección de mapas geográficos	150
Dos esferas, una celeste y otra terrestre	200
Una esfera armilar	100
Un barómetro con su termómetro	160
Una brújula de marcar	80
Una idem de bitácora	40
Dos cartas hidrográficas	40
Una corredera y una randalera	30
Dos ampolletas	20
Unas tablas logarítmicas	60
Unas id. auxiliares navegación	10
Un transportador	8
Un cuadrante de reducción	4
Un semicírculo graduado	8
Una plancheta con su trípode y alisador	200
Diez piquetas con sus banderillas	60
Una cadenilla	30
Un rodete	15
Un maso	5
Un jalón de hierro	10
Dos minas	30
Tres niveles, uno de ayre, otro de agua y otro de albañil	80
Un octante	200
Un grafómetro	160
Un prisma para la descomposición de la luz	18»

Això suposava una despesa total de 3.350 rals.

La Junta feia notar que aquest era el material imprescindible per iniciar les classes, però que caldria incrementar-lo amb aparells nous a mida que s'implantessin cursos superiors. No consta que aquest material inicial s'incrementés fins al 1866.

L'adquisició del material sortí a pública subhasta el mateix dia que les obres; però, a diferència d'aquestes, no hi va haver cap licitador, la qual cosa obligà l'Ajuntament a publicar un segon avís de subhasta l'11 de setembre. En aquesta ocasió s'hi varen presentar dos postors: Juan Aledo, que proposava fer-se càrrec només de la fusteria per un preu de 1.300 rals; i Pedro Monjo Carreras, que es feia càrrec de la totalitat del material per 3.350 rals, xifra pressupostada per l'Ajuntament. L'encàrrec s'adjudicà a aquest últim.

Ja hem dit que el material no es va incrementar fins al 1866. Aquell any Diego Monjo sol·licità al Ministeri de Foment que la Direcció Hidrogràfica, que en aquell

moment regia el seu cunyat Pedro Riudavets, cedís el material que tingués en excedència o hagués quedat en desús. (Caldria dir, igualment, que tant Diego Monjo com Antonio Vicens, ambdós professors de l'Escola, havien estat directors del Dipòsit Hidrogràfic del port de Maó). El 28 de juliol es concedí la petició i l'Escola rebé:

«Estado general de la Armada de los años 1798, 1831, 1832, 1833, 1835, 1859, 1856, 1847, 1850, 1849, 1857, 1858 y 1860.

Almanaque náutico de los años 1793, 1800, 1801, 1803, 1808, 1812, 1814, 1820, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1834, 1842, 1843, 1845.

Almanaque marítimo: siete cuadernos del año 1856.

Atlas marítimo español de 1817.

Atlas marítimo de España 1789».

Només es conserven els certificats de compra de les que es van fer al llarg del curs 1867-68: el primer trimestre «Un Mapa Mundi Mural en 20 hojas por Meison y Midulat pegados en tela barnizada y puesto en medias cañas, una carta hidrográfica, cien barritas de yeso, sobre... 23'423 escudos»; el tercer trimestre es van comprar «Seis elementos de Bunyon con sus auxiliares, con microscopio, un espejo cilíndrico con seis tablas, un termómetro de mínimo y un yunque ... 22'800 escudos»; i el quart trimestre s'incrementà el material amb l'arribada de «aparatos físicos remitidos per Mr. Lasalle ... 136'800 escudos».

Si hem de suposar que el material pedagògic de l'Escola es reduïa al mencionat fins ara, i no tenim cap dada que ens faci suposar el contrari, hem de concloure que els cursos de l'Escola es duïen a terme amb una notable mancança de mitjans.

L'Escola també formà una biblioteca per a ús exclusiu del centre. Si ens fixam en els volums que encara hi ha a l'I.B. Joan Ramis i Ramis, hem de concloure que la formació d'aquesta biblioteca fou força peculiar. La majoria de les obres eren donacions: algunes foren donades a l'Escola pels alumnes que es graduaven, altres eren regals dels professors, d'altres foren obsequis dels seus autors i, com ja hem vist, un bon nombre de volums foren cedits per la Direcció Hidrogràfica.

En una relació de llibres de la Biblioteca del curs 1867-68, un any abans de la seva clausura, ens trobam que aquesta estava formada per un total de 76 obres repartides en 270 volums, 62 d'elles escrites en castellà i la resta, 14, escrites en llengües vives, generalment l'anglès. Temàticament es dividien en 8 obres de belles arts i literatura, 66 de ciències i 2 enciclopèdies. Al llarg del curs esmentat van sortir de la biblioteca per a la seva consulta 6 títols de belles arts i literatura i 38 de ciències.

Però on podem veure amb major claredat el material que va utilitzar l'Escola de Nàutica és a l'inventari del material que, amb la clausura de l'Escola, l'Ajuntament de Maó va cedir a l'Institut de Segona Ensenyança. (Van lliurar aquest material, per part de l'Ajuntament, els senyors Orfila i Escudero, i el va rebre, per part de

J.M. Vidal

Esfera celest de 455 mm de diàmetre amb meridià de bronze, cercle horari i brúixola, muntada amb trípodos de 85 cm d'alçada; per V. V. i J. M. Bardin, gravada per Arramsmith (s. XIX).

l'Institut, el seu secretari, Pedro Arbós. La cessió duu data de 12 d'octubre de 1869, nou dies després de la polèmica ja esmentada). L'inventari fa la relació següent:

«Máquinas y aparatos, muebles y enseres, que quedan para la Escuela de Náutica después de desagregados del inventario los inútiles y de que se hace cargo el Sr. Director del Insto. llibre de 2ª enseñanza de esta ciudad por estar agregada dicha Escuela al Insto. expresando en este inventario los enseres inservibles por su uso, al recibirlos del Ylustre Ayuntamiento que es quien lo entrega.

Diez mesas grandes para alumnos.

Tres id. para Profesores.

Cuatro tarimas.

Veinte y tres sillas azules y tres mayores amarillas.

Catorce bancos (tres de los cuales han sido trasladados á la Escuela pública de 1ª Enseñanza que dirige el Sr. Torrent y el otro sirvió pa. componer una tarima).

Tres armarios.

Veinte y nueve cuadros para colorar colecciones.

Tres escribanias.

Seis tinteros de cristal.

Una urna.

Una bandera nacional grande.

Veinte y una id. pequeñas de Provincias.

Un cuadro de banderas nacionales.

Uno id. de las Provincias de España.

Cinco perchas para colocar sombreros.

Un martillo de hierro. Una campanilla.

Un abecedario de latón.

Una colección de sólidos geométricos (incompletos).

Un trípode.

Un nivel de ayre.

Una rodeta.

Una escala de mil partes.

Una escala de pies y pulgadas.

Un estuche de matemáticas, compuesto de tres compases, una regla de decímetros y un tira líneas.

Un metro roto.

Cuatro pizarras.

Un compás de latón.

Uno id. de caoba con abrazaderas de latón.

Uno id. de hierro. Cuatro reglas.

Una esfera terrestre (rota por medio).

Una id. celeste. Una id. armilar.

Un Atlas Geográfico universal compuesto de 40 cartas.

Una colección de mapas murales que comprende un mapa mundi, uno id. de Europa, uno id. de Africa, uno id. de América Septentrional, uno id. de la meridional.

Un Atlas nacional de España compuesto de doce grandes cartas por Provincias con las nuevas divisiones.

Una colección de mapas de tamaño regular que comprende un mapa de Asia, uno id. de Africa, uno id. de las Américas, uno id. de Europa, uno id. de España, uno id. de Francia, uno id. de las islas Británicas y tres mapas mundis.

Un planisferio terrestre.

Uno id. celeste. No obstante que necesita recomponerse.

Dos brújulas de bitágoras [sic].

Una id. de marcar.

Una corredera.

Dos cuadernos de reducción.

Dos id. esfericos. Una escala de Gunter (casi inútil).

Un parambulator.

Un Atlas marino compuesto de diez y siete cartas, diez planos de puertos y ciento nueve vistas de costas (muy antiguo).

Otro idem compuesto de cincuenta y tres cartas, treinta y cuatro planos y trece vistas (muy antiguo).

Otro idem. id. de doce cartas, diez y nueve planos y noventa y una vista (muy antiguo).

Cuatro planos de puertos y rías.

Seis cuadros grandes con su marco de cristal representando varios buques.

Una colección compta. de diez y ocho láminas de dibujo lineal por Oriol y Bernadet.

Dos reglas.

Dos escuadras.

Una colección de lecciones de dibujo topográfico por Mas y Cañadas (diez láminas).

Un barómetro y termómetro.

Un termómetro de mínima.

Un higrómetro de Newton.

Dos lentes colores complementarios.

Un prisma para la descomposición de la luz.

Un antejo. Un espejo cilíndrico.

Seis cuadros para id.

- Dos imanes artificiales. Uno id. natural.
- Un electrómetro de Pestid.
- Un aparato para el desarrollo de la electricidad dinámica (descompuesto).
- Una pila de Bursen trece elementos.
- Un aparato par demostrar el aplanamiento de la tierra.
- Un marco dividido en ocho pesas.
- Un galvanómetro.
- Un armario para el barómetro.
- Un libro registro de exámenes verificados en virtud de la autorización concedida por la Dirección gral. a la Dirección de la Escuela para nombrar jurados de exámenes para los alumnos de Náutica y de segunda enseñanza.
- Un legajo conteniente de las actas de examen de los alumnos de Náutica.
- Uno id. conteniendo los expedientes de los alumnos procedentes de otros establecimientos y que han verificado su examen en esta Escuela.
- Un legajo conteniente de los expedientes de los alumnos de dicha Escuela.
- Uno id. de la correspondencia oficial colocada en 14 carpetas una para cada curso de los que cuenta la Escuela.
- Un paquete impresos para recibos de derechos de examen, otra carpeta con expedientes de exámenes.
- Otro legajo con las cartas de pago de la matrícula».

Si ens fixam en les referències de fabricació d'aquests objectes, que encara es conserven a l'I.B. Joan Ramis i Ramis, podem arribar a les conclusions següents: 1) els objectes nàutics són de fabricació anglesa; 2) els objectes de caire geogràfic o físic són quasi en la seva totalitat de fabricació francesa. Això justifica una mica la mancança de material del centre, ja que el fet de ser material d'importació encaria el producte fins a límits inabastables.

CONCLUSIONS

L'Escola de Nàutica de Maó obrí les seves portes al Claustre del Carme el 1855, i les tancà al monestir de Sant Francesc el 1869. En els seus orígenes aparegué com una tasca duita a terme per la jove burgesia comercial maonesa per revifar la mal-mesa economia mercantil del port després del desastre de 1820. Es pretenia d'educar una nova generació de pilots, fills d'aquesta mateixa burgesia, i, ensems, d'establir un ensenyament secundari a l'illa de Menorca perquè els joves no haguessin de traslladar-se a estudiar a una altra illa. L'Escola, però, no cobrí les expectatives, i només 34 alumnes aconseguiren el títol de pilot al llarg dels seus 14 anys d'història.

Inicialment, s'hi matriculaven els fills dels comerciants del port i de pilots, però progressivament van ser substituïts pels fills d'artesans, que veien en aquesta educació una possibilitat de progrés social per als seus fills.

Les classes adinerades no enviaren els seus fills a estudiar a l'únic centre d'ensenyament superior que hi havia a l'illa.

Així, progressivament es va evidenciar que l'Escola de Nàutica s'havia d'emprar com a eina per aconseguir un institut d'ensenyament secundari que, certament, era el que tothom volia. Cosa que es produí el 1865.

BIBLIOGRAFIA

- FAJARNÉS TUR, Enrique. «La Enseñanza no católica en Menorca». *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 193-195.
- FERRER ALEDO, Jaime. «La Enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca*. 1911, 101-106, 135-139, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320, 389-396; 1912, 65-72, 105-112, 137-144, 165-172, 233-240, 265-272; 1913, 49-46, 121-128, 137-144, 185-192, 201-204.
- GUTIÉRREZ PONS. «Notas históricas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente en Mahón». *Revista de Menorca*, 1969, pàg. 251-259.
- JUAN ALEMANY, Antoni. «Enseñanza marítima». *Revista de Menorca*, 1906, pàg. 172-174.
- LADICO OLIVAR, Jorge Teodoro. «Instrucción de los varones en la isla de Menorca». *Revista de Menorca*, 1899, pàg. 98-200.
- LLABRÉS BERNAL, Juan. «Marinos ilustres menorquines de los siglos XVIII y XIX. Apuntes biográficos». *Revista de Menorca*, 1920, pàg. 129-152.
- LLABRÉS QUINTANA, Gabriel. «La Enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca*, 1913, pàg. 121-128.
- R. «El Puerto de Mahón». *La Marina. Revista científica, militar, administrativa, histórica, literaria, política y de comercio*. Tom. II Cuad. 2º. Imprenta de T. Fortanet, Madrid, 1856.
- RIUDAVETS Y TUDURY, Pedro. *Estudio sobre la importancia que alcanzó la Marina Mercante de Mahón al principio del presente siglo y causas de su decadencia*. B. Fàbregues, imp. Mahón, 1889.
- SEGUÍ RODRÍGUEZ, Juan. «Datos para la historia de la instrucción Pública en Mahón. Segunda enseñanza (1864-1889)». *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 246-247.

CONTEXT HISTÒRIC I REPERCUSSIONS DEL NOU DE JULIOL (*)

MIQUEL ÀNGEL CASASNOVAS I CAMPS (**)

Il·lustríssim senyor Alcalde de Ciutadella de Menorca, digníssimes autoritats, senyores i senyors:

El recentment malaguanyat mossèn Fernando Martí Camps comparà, en més d'una ocasió, el caràcter del menorquí amb un vell ullastre corbat. A través de la història, el menorquí ha lluitat contra tota mena de dificultats. Davant l'embranchida de la tramuntana, l'ullastre s'inclina, s'encongeix, perd fulles i rames, cruix, però roman ferm durant segles¹. Talment, el menorquí s'ha encorbat, però no ha abandonat l'illa, sinó que, a cada embat de l'adversitat de la seva atzarosa història, s'hi ha incrustat més i més amb un amor que res no ha pogut debilitar. La bella metàfora de mossèn Martí Camps ens serveix molt bé per il·lustrar la meua intervenció, car avui commemoram una de les més fereses tramuntanades que el vell ullastre menorquí ha suportat al llarg de la seva mil·lenària història.

En efecte, seria difícil trobar un indret del nostre entorn geogràfic que, en l'espai de pocs dies, hagi vist arrasat el seu principal nucli de població, desapareguda gairebé la meitat dels seus habitants, destruïts els seus òrgans administratius i desfet el seu aparell productiu. Això és justament el que passà a Menorca, i més concretament a Ciutadella, aquell infaust mes de juliol de l'any de Nostre Senyor de 1558. Aquell succés luctuós quedà gravat en la memòria col·lectiva dels ciutadellencs

(*) Conferència pronunciada a l'Ajuntament de Ciutadella el 9 de juliol de 1993.

(**) Llicenciat en història. Membre de l'IME.

¹ Fernando MARTÍ CAMPS, *Breve introducción a la historia de Menorca*. Barcelona, 1971, pàg. 22.

com «s'any de sa desgràcia», i així ha estat commemorat pels supervivents i llurs descendents fins a nosaltres.

Des que vaig centrar bona part de la meva tasca de recerca històrica en el període de la Casa d'Àustria, ha estat inevitable la topada amb el fet del saqueig i la destrucció de Ciutadella. M'ha calgut reflexionar molt sovint, com a historiador, sobre la invasió turca del juliol de 1558, no tant pel fet en si, sinó per les seves causes i, especialment, els seus efectes sobre l'esdevenir històric de Menorca. I és que l'any de 1558 no és un mer parèntesi, sinó que esdevé una fita clau per a la nostra història: hi ha un abans i un després de «sa desgràcia» de Ciutadella. No és possible, per tant, comprendre la història ulterior de Menorca si no es tenen presents les conseqüències del fet que avui, un any més, commemoram. És per això que he volgut centrar la meua intervenció en dos aspectes que consider essencials, però que han estat poc treballats fins avui: el context històric en el qual hem d'emmarcar l'atac turc a Ciutadella, d'una banda, i les repercussions del setge i la destrucció de l'antiga capital menorquina, d'altra banda.

EL CONTEXT HISTÒRIC

L'any 1558 Menorca tenia entre nou i deu mil habitants, dels quals gairebé el 45% residien al terme de Ciutadella, la capital. Aquesta població era el principal nucli urbà de Menorca² i dins els seus murs residien les primeres autoritats polítiques, militars i religioses. Envoltada per les muralles ballesteres construïdes durant el segle XIV, Ciutadella era també el principal centre econòmic de l'illa, amb un important sector manufacturer dins el qual predominava la producció tèxtil³. Un dinàmic comerç exterior canalitzava els excedents de la producció ramadera i de la manufactura tèxtil i permetia, en contrapartida, importar una variada gamma d'articles dels quals Menorca era deficitària.

Si bé Menorca havia quedat gairebé exhaurida al final de la llarga guerra civil contra Joan II durant el segle anterior (1463-1472), havia experimentat durant els anys finals del segle XV i primera meitat del XVI una espectacular recuperació demogràfica i econòmica, recolzada segurament en un corrent immigratori força notable. El fort creixement demogràfic del període 1482-1524, amb taxes de l'1,8%

² Ciutadella tenia 639 focs l'any 1552, equivalents a més de quatre mil habitants i en cap manera era una població menyspreable segons els patrons de l'època. Basti recordar que, pels mateixos anys, Tarragona oscil·lava entre els 700 i 900 focs, mentre que d'altres ciutats catalanes com Valls, Vic, Reus, Manresa, Solsona, Cervera, Ulldecona o Vilafranca del Penedès declaraven, l'any 1553, entre 300 i 600 focs cadascuna.

³ Sobre el sector tèxtil durant la primera meitat del segle XVI, vegeu l'article de Florenci SASTRE PORTILLA, «Algunas notas sobre el sector artesano menorquín antes de 1558» al *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana* XLI. Palma.

anual –el més important de la història demogràfica de Menorca⁴– es veié truncat pel desastre de Maó de 1535, assaltat per Barba-rossa en la seva fugida de Tunis. Precisament, arran de l'assalt de Maó, on foren capturades unes vuit-centes persones –la major part de les quals mai no retornà a Menorca–, s'havia reforçat la preeminència de Ciutadella com a «caput insulae», tot i que la recuperació de Maó fou relativament ràpida⁵.

Aquesta era, a grans trets, la situació de Menorca quan l'esquadra turca es presentà davant les costes menorquines fa 435 anys. Quina fou, però, la causa que portà a Menorca l'armada del Gran Turc? L'atac a Ciutadella no era un fet aïllat ni piràtic, com en ocasions s'ha dit. Era una autèntica operació bèl·lica duita a terme per l'exèrcit i l'armada de Solimà, i en cap manera pot ser considerada un acte improvisat. En efecte, a mitjans del segle XVI dues grans potències es disputen l'hegemonia a la Mediterrània: la Monarquia Hispànica i l'Imperi Otomà. Una Mediterrània que ja no és un llac cristià, sinó una mar on els corsaris enemics pul·lulen, mentre que els propis no es refaran fins a finals del segle⁶. Els turcs assoleixen el control de la Mediterrània entre l'any 1522 –la caiguda de Rodes– i el 1538 –la victòria naval de Prevesa–, mentre que els ports del Magrib són la base dels corsaris algerins al servei de Constantinoble. La victòria de Carles V a Tunis (1535) no fou més que un èxit parcial –de rebot, Barba-rossa saquejaria Maó–, car pocs anys després (1541) fracassava rotundament en l'intent de conquerir Alger. Les places nord-africanes ocupades a principis del segle XVI, considerades bases per a la conquesta de l'interior, havien anat caient en mans dels musulmans. A mitjans del segle, sols quedaven en poder dels espanyols les posicions de Melilla, Mers-el-Kebir, Orà i la Goleta, aquesta darrera únic vestigi de l'efímera conquesta imperial de Tunis. El poder del Rei Catòlic es trobava a la Mediterrània en franc retrocés.

És sorprenent aquesta desfeta a la Mediterrània, quan tradicionalment s'han considerat els regnats dels Àustries majors com el pinacle del poder hispànic? Si analitzam la situació detingudament, ens adonam que les victòries espanyoles a la Mediterrània occidental de finals del segle XV i principis del XVI havien estat possibles davant d'un enemic musulmà dèbil i dividit, mentre que a mitjan segle XVI aquests s'estaven reagrupant i apareixien noves entitats polítiques que encarnaven la ideologia tradicional de la guerra santa, la *jihad*⁷. En conseqüència, si durant els

⁴ Tomàs VIDAL i Jaume GOMILA. *La població menorquina* dins *Enciclopèdia de Menorca*. Obra Cultural de Menorca, Maó, 1984, pàg. 18.

⁵ Segons fogatge de 1531, abans de l'assalt de Barba-rossa, el terme de Maó tenia 394 focs (contribuents del morabetí), davallaren a 225 l'any 1538 (amb un descens del 43%), tot i que es recuperaren a partir d'aquest any, de forma que l'any 1552 tenia 333 focs, el 25% de la població de Menorca.

⁶ Núria SALES: *Els segles de decadència. Segles XVI-XVIII* dins la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, tom IV. Edicions 62, Barcelona, 1989, pàg. 31.

⁷ Sobre la situació a la Mediterrània durant els anys cinquanta del segle XVI, vegeu el magistral estudi de M. J. RODRÍGUEZ -SALGADO *Un imperio en transición. Carlos V y Felipe II y su mundo*. Crítica, Barcelona, 1992.

anys quaranta, després de la derrota de Carles V a Alger la situació ja era difícil, durant els cinquanta esdevé crítica. Són quatre els factors que concideixen durant aquest decenni per invertir la conjuntura en contra dels regnes hispànics: a) l'aparició de la dinastia sa'di, b) l'expansió de les forces otomano-algerines a Tlemcen, c) el constant avanç dels otomans i la seva aliança amb França, i d) la intensificació del conflicte entre els hispano-cristians i els moriscos ⁸. La situació s'agreuja tant que, per primera vegada en segles, es temé una nova invasió musulmana de la Península, fet aquest que provocà un efecte de pànic en totes les poblacions litorals.

D'aquests factors que hem enumerat, n'hi ha un que des de sempre ha estat ben conegut de la historiografia menorquina: el de l'aliança franco-turca. Segons Hernández Sanz, es tractava d'una maniobra dels francesos per tal de distreure les tropes de Felip II ⁹. Però s'ha deixat de banda que aquesta aliança no era nova. Els contactes entre francesos i otomans es remuntaven a l'any 1525, després de la batalla de Pavia, i s'intensificaren després de l'aliança dels genovesos amb Carles V. La posició neutral de Venècia no deixava als francesos cap altra alternativa per equilibrar l'estat de forces a la Mediterrània que una aliança amb els turcs. L'any 1536 el soldà otomà i el rei Cristianíssim ultimaven un acord comercial i realitzaven la primera de les operacions conjuntes a la Mediterrània. Quatre anys després, el món cristià observava atònit com, amb l'autorització de Francesc I, Barba-rossa hivernava les seves galeres a Toló.

Just arribat al poder, Enric II intentà revifar l'aliança amb els turcs, i ja l'any 1551 proposava un atac conjunt i l'ocupació de Mallorca ¹⁰. Però aquesta expedició, organitzada l'any següent, fou un fracàs per la mala coordinació de les flotes francesa, turca i els corsaris algerins. L'aliança franco-turca donà fruit en diverses expedicions corsàries contra les costes espanyoles, que afectaren particularment Catalunya i les Balears ¹¹. Els atacs otomans s'intensificaren passant els anys, fins al punt de no requerir la col·laboració de les galeres franceses. L'any 1555 llançaren atacs espectaculars contra Calàbria, Mesina, Porto Santo Stefano, Piombino i les illes Stromboli. El virrei de Sicília, Juan de Vega, resumia així la situació: «los tiempos presentes son diferentes del de avrá 30 o 40 años, que se hablaba del Turco y sus fuerças como si se hablaba en los antípodas, ahora tenemosle tan vecino y tan plático de las cosas de la cristiandad que tan presto se sabe en Constantinopla lo que passa en Sicilia como en España; y cada año pasea su armada por este reyno como cosa ordinaria».

El perill turc, doncs, era ben conegut i temut. I si fins aleshores havia afectat els territoris italians, la impressió que hom tenia als regnes hispànics era que es tracta-

⁸ Ibídem, pàg. 380.

⁹ *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*. Maó, 1908, pàg. 238.

¹⁰ M.J. Rodríguez-Salgado, op. cit. pàg. 388.

¹¹ Sobre els atacs turcs i algerins a Mallorca, vegeu Onofre VAQUER BENNASSER. *Una sociedad del Antiguo Régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*. Palma, 1988, tom. II, pàg. 628 i seg.

va d'accions preparatòries per facilitar l'objectiu fonamental: la invasió de la Península Ibèrica ¹².

Poc podia fer Menorca per conjurar aquell formidable enemic. Florenci Sastre ha exposat l'estat crític de les finances de la Universitat General, totalment impossibilitades d'invertir en fortificació ¹³. Les autoritats menorquines eren molt conscients d'aquest perill, i així ho havien exposat en repetides ocasions a la Cort. L'estat de les defenses illenques i l'exigua guarnició potser podia afrontar amb èxit un atac corsari, però en cap manera una acció de guerra com la de 1558. La monarquia, per la seva part, desbordada pels diversos i inacabables conflictes bèl·lics, ja havia contemplat la possibilitat de fortificar les costes de Catalunya, València, Múrcia i les Balears durant la dècada de 1530 ¹⁴, però les dificultats financeres de Carles V impedien una acció eficaç al respecte. El litoral mediterrani era, a mitjans del segle XVI, una frontera de difícil defensa per la seva longitud, mentre que les illes eren literalment –com molt bé apunta Braudel– places sitiades ¹⁵, sempre pendants de l'arribada de vaixells sospitosos ¹⁶.

Altrament, el poder naval del rei d'Espanya al Mare Nostrum no podia afrontar encara amb èxit un combat directe amb l'armada turca. De fet, si la flota otomana que atacà Ciutadella es retirà –després de recalar al sud de França– sense causar més danys, com el projectat atac contra Bastia, a Còrsega, no fou per l'acció de l'armada espanyola, sinó per la notícia de la derrota de les Gravelines, les malalties que delmaven les tripulacions i, especialment, el fet que l'almirall Piali fou comprat a bon preu pels genovesos ¹⁷. La recuperació de la marina espanyola a la Mediterrània, íntimament lligada a l'activitat de les drassanes de Barcelona sota les directrius del virrei García de Toledo ¹⁸, no quedaria palesa fins a la victòria sobre els turcs a Malta l'any 1565.

¹² M.J. Rodríguez-Salgado, op. cit. pàg. 391.

¹³ Vegeu *El nou de juliol. Antecedents, protagonistes i conseqüències*. Monografies Menorquines núm. 57, *Setmanari el Iris*, Ciutadella, 1991. També *Algunas notas sobre la situación económica de las instituciones menorquinas en la primera mitad del siglo XVI*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó, 1989.

¹⁴ Alicia CÁMARA MUÑOZ. «Fortificación, ciudad y defensa de los reinos peninsulares en la España imperial. Siglos XVI y XVII» dins Cesare DE SETA i Jacques LE GOFF (eds) *La ciudad y las murallas*. Cátedra, Madrid, 1991, pàg. 89.

¹⁵ Fernand BRAUDEL. *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1953, tom I, pàg. 203.

¹⁶ Això denota una psicologia eminentment defensiva davant el perill marítim, la qual cosa obligava a fortificar els punts neuràlgics de l'extens litoral i a organitzar un costós dispositiu de vigilància. Els musulmans, per la seva banda, podien prendre la iniciativa i optar entre els nombrosos punts dèbils del litoral espanyol per colpejar amb el menor risc possible.

¹⁷ Fernand BRAUDEL, op. cit. tom II, pàg. 394. Braudel afegeix que l'armada turca es retirà enmig de les protestes dels francesos seguida, a respectuosa distància, per les galeres del rei d'Espanya.

¹⁸ Joan REGLA CAMPISTOL. *Felip II i Catalunya*. Editorial Aedos, Barcelona, 1955, pàg. 43. Els caps de l'exèrcit turc que atacà Malta eren el mateix tàndem que arrasà Ciutadella set anys abans, el gene-

Sovint s'ha acusat els governants espanyols del segle XVI de no tenir una política mediterrània. És cert que el centre de gravetat de la monarquia havia basculat, des de ja feia dècades, del Mediterrani cap a l'Atlàntic. Però no per això els governants oblidaven que el flanc sud-oriental de la Península i els territoris italians eren una part essencial de la seva política. L'autèntic problema d'aquella monarquia plurinacional era la seva dispersió de forces i la multiplicitat de centres d'interès que feia que els problemes s'haguessin d'abordar des d'una visió global de l'estratègia europea, sempre condicionada per les disponibilitats financeres. Felip II estava molt més preocupat pels problemes atlàntics, encara que no per les relacions amb Amèrica —aleshores lliure d'amenaces i en procés d'organització colonial— sinó per la guerra contra França i el seu paper com a rei consort d'Anglaterra. Ara bé, si el rei procurava contentar els interessos dels seus súbdits britànics, era a costa de drenar els recursos de les corones espanyoles, car era impossible conciliar de forma satisfactòria les necessitats dels seus nombrosos estats.

El govern de regència, encapçalat per la princesa Joana, germana del rei, veia les coses d'una altra manera. La situació a Espanya era explosiva: l'any 1556 els aragonesos es negaren a acceptar la successió de Felip, Catalunya es trobava en estat latent de rebel·lió, la situació de les finances era de fallida absoluta i de cada dia era més greu l'amenaça de les potències musulmanes. Felip II estava d'acord que una intervenció militar enèrgica al Magrib era beneficiosa per a l'interès d'Espanya, però considerava que hi havia altres compromisos que exigien una atenció prioritària, és a dir, la lluita contra França, aleshores molt més prestigiosa a Europa que no la guerra contra l'infidel. Al capdavant, era una qüestió de prioritats estratègiques. El rei pensava que els corsaris eren un problema de les regions costaneres, i que aquestes mateixes regions l'havien d'afrontar amb els seus recursos. Quant a la flota turca, Felip seguia el criteri del seu pare l'emperador: era un problema prioritari que exigia l'atenció de la Corona; però ambdós creien que l'única manera de contrarestar l'amenaça de l'armada otomana era mantenir totes les galeres i els vaixells aliats a Itàlia, amb la intenció d'interceptar l'enemic ¹⁹.

Malauradament, el dispositiu estratègic de Felip II es demostrà totalment ineficaç durant l'estiu de 1558: la flota turca es presentà en els primers dies de juny davant les costes napolitanes; dia 7 s'albirava davant Squillace, petit port de Calàbria; el 13 es trobava «in le boche di Napoli» i seguia navegant a tota vela. Sorprengué Sorrento i Massa, on féu milers de captius, i el 26 de juny era a l'altura de la Pròcida ²⁰. El 29, dia de Sant Pere, arribava l'armada turca a les costes menorquines, sense que la flota d'Itàlia reaccionàs. Com molt bé afirmà mossèn Josep Salord Farnés,

ral Mustafà i l'almirall Piali. Curiosament, participà en l'alliberació de Malta un altre personatge que donaria, a finals del segle, molts problemes als menorquins: el futur governador Pedro de Heredia.

¹⁹ M.J. RODRÍGUEZ-SALGADO, op. cit. pàg. 395.

²⁰ Fernand BRAUDEL, op. cit. tom I, pàg. 393.

Ciutadella fou víctima d'unes circumstàncies històriques infaustes i d'una desencertada política mediterrània ²¹.

LES REPERCUSSIONS

Cosme Parpal afirma que «la caída de Ciudadela tuvo gran resonancia en España y en la cristiandad entera» ²². En efecte, una gran flota amb un potent exèrcit de desembarcament s'havia internat a la Mediterrània occidental i havia colpejat els dominis del poderós Felip II, havia destruït la capital de Menorca, havia captivat la major part de la seva població i s'havia retirat a continuació impunement. Si l'efecte material per a la nostra illa fou enorme, el psicològic sobre la població del litoral espanyol no fou menys colpidor: si Menorca havia estat atacada pels turcs, igualment ho podia ser no ja una petita població del litoral, sinó fins i tot ciutats preeminents com Barcelona, València o Ciutat de Mallorca. Si la pèrdua de Bugia l'any 1555 ja havia atemorit València i Catalunya, que temien l'establiment d'una base corsària en aquella ciutat nord-africana ²³, les reaccions davant el saqueig de Ciutadella foren de pànic.

A Catalunya es temia un atac contra Barcelona i demanaren ajut a Saragossa, des d'on arribaren reforços durant el mes d'agost. Simultàniament, es posava en estat d'alerta tot el litoral i, fins i tot, la por s'estengué a zones de l'interior del Principat que no estaven amenaçades directament per atacs navals. A València el temor ve per l'amenaça de rebel·lió dels moriscos; aquests sempre havien constituït una «cinquena columna», almenys en potència, vinculada a qualsevol eventualitat de la lluita mediterrània entre Espanya i Turquia. Les notícies del desastre de Ciutadella revifaren l'amenaça de rebel·lió morisca –agreujada pel clima d'intolerància religiosa imperant aleshores a Espanya– a València, on constituïen una minoria molt nombrosa ²⁴. Segons l'inquisidor Gregorio Miranda, els atacs otomans havien endurit la posició dels moriscos i havien reforçat llur decisió de mantenir-se aferrats a la

²¹ Josep SALORD FARNES, *Pro aris et focis. Sobre la desgràcia de Ciutadella (9 de juliol de 1558)*. Ciutadella, 1958.

²² *La invasión turca de 1558 en Ciudadela de Menorca*. Barcelona, 1903.

²³ Bugia s'havia rendit a Salah Rais després d'un setge per terra i per mar. Si bé el govern de regència intentà una expedició de rescat, no es pogué emprendre cap acció eficaç, cosa que posà de manifest la lamentable situació de les defenses espanyoles al teatre mediterrani. Alonso de Peralta, cap de la guarnició espanyola, capitulà a canvi de la promesa que la seva vida seria respectada, juntament amb la de quaranta companys elegits per ell, els quals foren repatriats a Espanya a bord d'una sagetia francesa. La rendició de Peralta a Bugia ens recorda la de Maó de vint anys abans, i també ens ho recorda el seu final: era tan viu el ressentiment per aquell revés que fou decapitat per ordre de la princesa regent el 4 de maig de 1556. Possiblement, els defensors de Ciutadella, a més del proper exemple de Maó, tenien en ment els recents esdeveniments de la rendició de Bugia i la sort d'Alonso de Peralta.

²⁴ Joan REGLA, op. cit. pàg. 66.

seva fe i als seus costums. Esperaven confiadament de poder aconseguir ajuda dels corsaris magrebins i de les armades turques per restablir el control musulmà sobre diverses parts d'Espanya. Com a mesura de precaució, el mes de desembre del mateix 1558, el govern de regència, que rebia nombroses queixes de l'activitat subversiva –real o no– dels musulmans espanyols, decidí de desarmar els moriscos aragonesos i en limitava la seva llibertat de moviment i assentament. Si aquest fet era sols una amenaça l'any 1558, fou una realitat tan sols deu anys després, quan esclatà la primera rebel·lió morisca a Granada. El temor d'una possible intervenció turca en ajut dels moriscos valencians i granadins continuà durant les dècades següents, i ni tan sols va minvar després de la victòria de Lepant.

No fou menys colpidora la notícia de la destrucció de Ciutadella a Mallorca. Els mallorquins foren els primers que reberen la notícia de la presència de l'armada turca a Menorca, però no enviaren socors malgrat els esforços inicials del virrei. El Gran i General Consell lamentava l'assalt de Ciutadella, però justificà el no-reforçament de Menorca afirmant que «sempre era de conveniència tallar-se un braç per conservar el cos»²⁵. Diversos notaris mallorquins deixaren constància del fet en els seus llibres de protocols. Rafael Socies, notari de Muro, escriví una detallada relació dels fets que comença així: «Memòria de la desdita de Menorca», perquè el fet sigui recordat per «tots els feels cristians presents i esdevenidors». Socies acaba la seva narració amb una frase que recorda les invocacions dels cristians de les costes atlàntiques durant les llunyanes invasions normandes: «Déu per la sua infinita misericòrdia vulla haver-nos misericòrdia i que no permete que aquesta pobra terra vingue a tal conflicte a bé nostres pecats són molts que sempre diem que qualche flagell a nostre Déu per sa infinita bondat nos revoca la sentència amén».

L'any 1558 fou, d'altra banda, un any horrible per als estats de Felip II, car la destrucció de Ciutadella i l'amenaça de la flota turca no fou l'únic dels desastres de la monarquia. L'expedició contra Mostaganem, a la costa algerina, fracassà estrepitosament i l'exèrcit del comte d'Alcaudete fou anihilat el 26 d'agost, quan es van perdre més de deu mil homes i totes les esperances de redreçar la situació al Magrib. Simultàniament, durant tot l'estiu, la costa del golf de Cadis era atacada pels corsaris. El rei seguia sense voler fer-se càrrec de la crítica situació a la Mediterrània, fins i tot quan un dels seus més lleials consellers, Luis de Ortiz, advertia que «si por esta horden Su Magestad no rremedia ni probe e lo susodicho y atiende consejos de personas que pretenden sus particulares yntereses, yo lo doy todo por perdido, y no sólo los rreynos de València, Murçia y Granada, y toda la costa de España se perderá y asolará, más aún en las entrañas de Castilla llegarán los turcos, moros y otros enemigos»²⁶. Felip II era l'únic que no volia adonar-se'n de la gravetat del problema, i es negava a variar la seva política. Obstinat, mantenia que tots els recursos havien d'enviar-se al front nord, on tampoc les coses anaven bé. A finals d'aquell

²⁵ Arxiu del Regne de Mallorca, actes del Gran i General Consell, sessió del dia 8 d'agost de 1558.

²⁶ Manuel FERNÁNDEZ ÁLVAREZ «El memorial de Luis Ortiz de 1558» *Anales de economía XVII*, 63 1957 pàg. 160.

infaust 1558, el 17 de novembre, moria la muller de Felip, la reina Maria Tudor d'Anglaterra i el desembre es perdia Calais, amb la qual cosa quedava anorreada la gran victòria de l'any anterior a Sant Quintí. Mentre, el prestigi del rei espanyol s'ensorrava a Anglaterra, on molts el feien responsable de la pèrdua de l'antiga plaça forta britànica. Exhaustes, Espanya i França signaren la pau de Cateau-Cambresis l'any 1559 que posava fi a aquella guerra sagnant.

Menorca, que havia patit de forma tan aclaparadora els efectes d'aquest conflicte, intentava reorganitzar-se. S'havia mort gairebé tot el bestiar de la meitat occidental de l'illa, cop mortal per a la seva economia ramadera. La collita de cereals havia estat cremada i els escassos supervivents hagueren de comprar blat de fora per poder subsistir aquell hivern. No hi havia ni una casa habitable a l'antiga capital, fins el punt que el nou governador hagué de dormir dins una cova. S'hagueren de nomenar totes les autoritats de l'illa de forma provisional, car els detentors dels càrrecs municipals i reials havien estat morts o captivats. La terra havia estat arrasada i les finques destruïdes, s'havien perdut els arxius i els títols de propietat, fins i tot el llibre de privilegis, sortosament recuperat poc després. Però el drama més gros fou l'humà: centenars de morts i milers de captius deportats a Turquia, a l'espera del rescat o de l'esclavatge. Els efectes sobre la població menorquina en general i ciutadellenca en particular foren espantosos, quantitativament i qualitativament. També el teixit social i l'entramat estamental quedaren afectats: el braç militar quedà tan delmat que no podia proveir els càrrecs municipals que tenia assignats ²⁷.

Però malgrat la magnitud del desastre, els ciutadellencs reeixiren. Sol·licitaren ajuts a la Cort –que es traduïren en exempcions fiscals–, iniciaren les passes tendents a la redempció dels captius, es posaren en marxa els mecanismes per tal de propiciar la repoblació de l'illa i l'atracció d'immigrants, es gestionà la construcció de noves fortificacions i es procedí a la reparació de les antigues. La reconstrucció de Ciutadella avançava en un entorn difícil: el perill turc seguia latent, fins i tot després de la batalla de Lepant (1571) ²⁸. La situació fou tan greu que Felip II projectà l'evacuació de la població de l'illa, que finalment no es portà a terme per les protestes reiterades dels mateixos menorquins.

La recuperació s'accelerà durant el darrer quart del segle, de manera que quan s'encetava el XVII, Menorca havia recuperat la població que tenia abans de la destrucció de Ciutadella. Però aquesta recuperació no es realitzà sense fortes tensions:

²⁷ Sobre els efectes de l'atac turc a Ciutadella, vegeu Miquel Àngel CASASNOVAS CAMPS, «Les conseqüències de la «Desgràcia» de Ciutadella. Anàlisi del manifest de 1563». *Revista de Menorca*, Maó, 1991.

²⁸ Andrew C. HESS, «The battle of Lepanto and its place in Mediterranean History» a *Past and Present*, 57, 1972. Aquesta batalla no fou tan decisiva com tradicionalment s'ha afirmat, car la Uliga Santa es dissolgué per les seves pròpies disensions internes sense explotar l'èxit inicial. Però fou molt important, psicològicament, per al món cristià, que la celebrà amb grans festes. La data de la batalla de Lepant és simbòlica: dia 7 d'octubre de 1571. El mateix dia de l'any 1558, el notari Quintana redactava l'Acta de Constantinoble.

el desgavell dels anys posteriors a 1558 dins l'administració era la nota dominant, mentre que la manca de títols de propietat donà peu a nombrosos abusos i apropiaments de terres ²⁹. El ràpid creixement de la població, molt més fort que el de la producció agrària, agreujà les crisis de subsistències ³⁰, mentre que una nova oligarquia aprofità la conjuntura per assolir els llocs més representatius de la societat menorquina. És a dir, del saqueig de Ciutadella surt un nou grup terratinent i un nou grup dirigent diferents dels anteriors al 1558.

Podríem parlar moltíssim més de les seqüeles de l'assalt de Ciutadella, però el temps no m'ho permet. Les seves repercussions, que com hem vist foren moltes i diverses, pesaren força sobre la història de Ciutadella i de Menorca en els decennis i, fins i tot, els segles successius. Però voldria mencionar la que potser fou la més important: l'equilibri demogràfic a Menorca quedà destruït per segles: si abans de l'any 1558 el terme de Ciutadella concentrava el 45% de la població menorquina, a principis del segle XVII sols representava el 34%. El centre de gravetat de la demografia insular basculà doncs, de forma irreversible, a favor de la meitat oriental de Menorca, amb totes les conseqüències que això implicà.

A TALL DE CLOENDA

He dedicat la major part de la meva exposició al marc històric que féu possible la tramuntanada que quasi arrabassà l'ullastre menorquí. Moltes vegades s'ha exposat com a paradigma la resistència dels ciutadellencs davant els turcs. Jo avui voldria reivindicar aquells que feren que l'ullastre no morís sinó que, endinsant més i més les seves arrels dins l'illa, el feren rebrotar. Aquells que, sobreposant-se a totes les dificultats i al perill de noves invasions, s'oposaren a l'ordre del monarca d'evacuar la terra dels seus avantpassats. Aquells herois anònims, oblidats, que reedificaren la capital devastada, conrearen els camps cremats i acolliren els immigrants, tot esperant que el futur seria millor.

I el seu exemple avui és important per a nosaltres, en aquest atzarós final de mil·leni. Ells ho havien perdut gairebé tot, però feren que Ciutadella ressuscitàs d'entre les runes. Ara, quan els problemes del nostre món actual ens presenten un futur ple d'incògnites, el seu testimoni ens ha d'esperonar per afrontar-lo amb esperança, tot i mantenint encesa la flama de la nostra cultura i de la nostra identitat; aquest serà el nostre millor homenatge.

Moltes gràcies.

²⁹ Miquel Àngel CASASNOVAS CAMPS, op. cit. pàg. 332 i seg. També l'estudi de Cosme PARPAL MARQUÉS, *La isla de Menorca en tiempos de Felipe II*. Academia Calasancia, Barcelona, 1913, pàg. 73.

³⁰ En el 70% dels anys agrícoles compresos entre els anys 1558 i 1600 hi hagué manca de cereals i foren necessàries les importacions. Vegeu Miquel Àngel CASASNOVAS CAMPS, «Crisis de subsistències i comerç blader a l'illa de Menorca (1558-1600)», en premsa.

EL CONSERVADORISME DE L'EUROPA LLATINA A L'ÈPOCA D'ANTONI FEBRER I CARDONA (1761-1841) (*)

IGNASI TERRADAS I SABORIT (**)

La meva intenció és comentar el marc general del Conservadorisme en l'època de Febrer i Cardona, tot agraïnt els treballs que sobre el mateix surten ara a la llum¹, i parlar d'aspectes de la història de les idees i d'alguns moviments socials que puguin donar més sentit a la seva obra. El període central de la vida de Febrer i Cardona coincideix amb l'acabament del segle XVIII i començament del XIX, amb la maduresa i crisi final de la Il·lustració, amb la Revolució Americana d'Independència i la Revolució Francesa, amb un canvi d'equilibri en la política continental, amb la Revolució Industrial a alguns països europeus i amb el sorgiment, també, del Romanticisme i el conservadorisme europeus.

El que, des del punt de vista cultural, emmarca més la figura d'aquest escriptor seria el trànsit de la Il·lustració al Romanticisme. Em sembla adient parlar d'ell com d'un conservador il·lustrat; de fet, aquest conservadorisme il·lustrat és comú a tota una generació d'intel·lectuals europeus de la primera meitat del XIX que es troben en diverses regions de l'Europa llatina. És una generació que va viure la Revolució Francesa i la divulgació de la Il·lustració durant la seva joventut, fets que tenen molt a veure amb la formació del seu conservadorisme. És a dir, són persones que, quan

(*) Agraïxo a l'Institut Menorquí d'Estudis i a Joan Pons i Alzina per haver-me convidat a participar en les jornades dedicades a Antoni Febrer i Cardona (11, 12 i 13 de setembre de 1991).

(**) Ex-professor titular d'Història Contemporània i actualment catedràtic d'Antropologia Social a la Universitat de Barcelona.

¹ PAREDES I BAULIDA, Maria, *Antoni Febrer i Cardona: La paraula salvada*, Institut Menorquí d'Estudis, Maó, 1991.

RANDA 31. *Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració*, Curial, Barcelona, 1992.

els arriben les idees de la Il·lustració, reben també diverses accions polítiques i socials relacionades amb moltes d'aquestes idees. Enfront de totes elles es fan més aviat conservadors i fins i tot purament reaccionaris, atacant en bloc molts valors de la Il·lustració, però hi ha una altra part també del seu conservadorisme que absorbeix la Il·lustració, sobretot la Il·lustració de caire rousseaunià. L'autor paradigmàtic d'aquest conservadorisme il·lustrat serà Chateaubriand, autor per altra banda força conegut a Menorca i, en general, a tota aquesta Europa llatina.

La maduresa de Febrer i Cardona coincideix amb el període de guerres postrevolucionàries, guerres colonials i europees que, en el cas menorquí, s'inscriuen amb un èmfasi especial. La seva maduresa també coincideix amb guerres civils espanyoles i amb les anomenades revolucions burgeses, en una Europa de gran tràfec diplomàtic: l'Europa de congressos i aliances hegemònicament reaccionàries –la Santa Aliança, el Congrés de Viena, el Congrés de Verona.

Tradicionalment, s'ha interpretat la gent d'aquesta època d'acord amb diversos dualismes: conservadors versus liberals, absolutistes versus constitucionals, revolucionaris versus reaccionaris. Penso, però, que encara que a nivell ideològic i de certes manifestacions socials i polítiques aquests dualismes hagin funcionat, es constataren poc en la vida real i en la mentalitat viscuda de les persones. I crec que en el cas d'en Febrer i Cardona –tot i que aparentment es decantà cap a un d'aquests dualismes– mostrà una cultura suficient per dir que n'integrà certes parts. Per això, parlo d'ell com d'un conservador il·lustrat i crec que el context del Conservadorisme Il·lustrat és el millor per caracteritzar la seva posició ideològica. Proposo, per tant, en termes generals, una interpretació més complexa, caracteritzada per elements híbrids d'aquests extrems i que en l'Europa llatina tenen una configuració específica. Aquest context més híbrid em sembla més útil per entendre l'obra de Febrer i Cardona ².

Això no vol dir que políticament persones com Febrer no poguessin mostrar sovint una posició conservadora –fins i tot reaccionària– força estreta. Però el que aquí estem considerant és més aviat el que pensaven i sentien, és a dir, els seus debats interns reflectits moltes vegades en les seves obres o en els seus esborranys. El fet que el mateix Febrer i Cardona presenti una gran part de la seva obra inèdita pot ésser simptomàtic del que dic. Escriu coses que, encara que estiguin d'acord en termes generals amb la cultura de l'ordre social predominant, no les considera propícies o aptes per al públic del seu temps. Llavors aquestes coses s'inscriuen en un llegat cultural que paradoxalment pot resultar encara més transcendent de la seva època.

² Obra que conec poc, però que d'entrada he trobat interessant perquè sembla construïda en bona mesura sobre la base d'una reveladora biblioteca.

Podeu veure: *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987. En aquest estudi vaig comprovar com amb una biblioteca amb alguns apunts, subratllats i notes de lectura, es pot arribar a reconstruir una cultura més complexa en una família conservadora del que aparentment pot semblar a primera vista.

Las Reglas de la Cantilena.
 Explicació de la Pròdia d'el P. Múner,
 per medi de la qual
 es pot aprendre fàcilment
 la mesura de las síllabas.
 Ab un Tractat
 d'els diferents gèneros de Versos més usats,
 y de la seua Dimensió.

Por D. Antoni Febrer y Cardona.

Makò.
 1ra ed. d'a. 1800.

Penso que si en l'obra de Febrer hi ha la conjuncció de la cultura clàssica: la preocupació filològica per la llengua catalana, les traduccions de determinats autors i una concepció popular de la religiositat, (en el sentit d'una religió feta de devocions), és perquè tot això s'inscriu en una cultura conservadora, però amb elements crítics i amb fisures importants. Aquests elements portaren a altres conservadors cap a tendències filojansenitzants que tenien a veure amb una concepció de l'espiritualitat religiosa segons un moralisme clàssic, el qual s'enfrontà amb la moral barroca i amb posicions oficials del propi catolicisme. Parlo d'una religiositat considerada com més «natural», més hereva de Rousseau que dels jesuïtes (tot i que els mateixos autors han d'afirmar que Rousseau amb el seu deisme és un mal exemple per als catòlics) i, després, menys afí al conservadorisme polític estricte, i més abocada al tradicionalisme que va teoritzar Mannheim, atent al magisteri de l'experiència, un conservadorisme amb carisma rural ³.

Evidentment, la biblioteca de Febrer i Cardona no fou feta només per ell. Va ésser formada per una família de la qual també Febrer i Cardona extrau idees i actituds. Seria interessant comparar una biblioteca com aquesta en la formació de Febrer i Cardona amb la del pare de Giacomo Leopardi, per exemple. Ambdues són biblioteques en llocs relativament aïllats, on els fills d'aquestes famílies han passat anys sencers llegint.

Aquesta biblioteca es pot dividir en quatre blocs de lectures. Un primer és el de lectures generacionals i de formació complementària per cada generació. Està constituït fonamentalment per llibres de dret, filosofia, teologia i una especialitat de la família, (en el cas de Febrer i Cardona, la marina, tenint en compte els mariners o naviliers de la família). Aquests llibres acostumen a ser invariants, són els llibres de text que han estudiat els capellans i els estudiosos de dret d'aquestes generacions a cavall entre els segles XVIII i XIX. També es notarà en aquesta biblioteca un fons dedicat a la formació més o menys eventual d'idiomes.

En segon lloc, els llibres estrangers: francesos, anglesos i italians. Aquí els llibres són més de literatura. A part de reflectir l'aprenentatge en altres llocs, és en aquesta literatura on es poden veure més els autors significatius per la trajectòria del Conservadorisme Il·lustrat. En tercer lloc, posaria els llibres clàssics i il·lustrats prohibits o mig prohibits, llibres de moralisme i naturalisme conservadors, sobretot dins de la tradició clàssica estoica, il·lustrats com el cas de Feijoo, que la Inquisició va arribar a prohibir, llibres d'autors filojansenistes i gal·licans i d'autors de l'historicisme eclesiàstic. Tots aquests reflecteixen el que en podríem dir debats de la consciència cristiana occidental i, especialment, el debat d'aquesta consciència religiosa en el món llatí de l'època, debat que encara que es fes més en les biblioteques que en l'exterior no es pot passar per alt i es pot estudiar, doncs, a les pròpies biblio-

³ Vegeu «Fenomenologia rural de la mentalitat conservadora» en Jordi Figuerola ed.; *Osona i Catalunya al segle XIX. Estudis d'història*. Eumo Editorial, 1990.

teques. En quart lloc, hi hauria els llibres més aplicats, llibres que s'han fet servir en l'exercici del dret o de la religió i, en el cas de la biblioteca Febrer i Cardona, hem de destacar els de l'exercici de la literatura, és a dir, els llibres que Febrer i Cardona utilitza com a lingüista, lexicògraf i traductor. Són les eines de les seves traduccions per a l'educació moral i religiosa, però que fan que determinats diccionaris, alguns compendis, gramàtiques i textos clàssics siguin llegits i estudiats repetidament. Serien els llibres de referència de la biblioteca. Destriar i identificar aquestes obres ens dona la idea de les claus interpretatives i de les claus més aplicades d'aquesta biblioteca. En aquest sentit hauríem de veure si en els ex-libris hi figuren llibres comprats directament pel propi Febrer i Cardona o bé si són de la família o si no s'especifica el posseïdor o lector.

Anem a veure les característiques d'aquest context híbrid entre Conservadorisme i Il·lustració, on diria que el Conservadorisme és més sociològic i la Il·lustració és més cultural. Febrer i Cardona reflectiria una cultura clàssica i il·lustrada muntada sobre un conservadorisme més sociològic, tot i que la qüestió –insisteixo que és híbrida– s'hauria d'investigar en el seu cas concret. Malgrat que es coneix poc de la seva actuació política, es podria afirmar molt més al respecte per veure fins a quin punt li pesava la cultura il·lustrada, certa cultura crítica, i que això, potser, podia inhibir-lo com a polític conservador. És a dir, que hi hagués un pes de cultura crítica il·lustrada, que evidentment no el feia un revolucionari, però tampoc el feia un conservador militant, i, per això, en política se'l considerava més aviat apolític. Sempre es pot trobar en qualsevol època gent que, per necessitats de conreu de la pròpia cultura, arriba a posicions bastant crítiques, en contradicció amb pràctiques socials que ha de representar. Així, el que acostumava a passar a l'època significava –per exemple en el cas de Leopardi– una contradicció entre una sociologia conservadora com a noble o com hereu d'una noblesa en decadència i, en canvi, una cultura crítica clàssica i també il·lustrada enfrontada, en bona part, amb aquest conservadorisme. Això és una cosa que s'hauria d'afinar cas per cas. Però intentem esbrinar una mica les característiques per assenyalar aquesta complexitat cultural, en comptes d'aquell dualisme que deia. I ho veurem pel que fa a la religió, el dret, la política, l'economia i, en general, la societat i la cultura.

Per la religió, l'èmfasi d'aquest Conservadurisme il·lustrat és una *religió del cor*, no una religió de l'intel·lecte o de l'ànima. Per això és una religió feta de devocions i d'exemples morals més que no pas d'investigacions teològiques o d'especulacions místiques. Els llibres preferits d'aquesta tradició són el tractat de l'*Amor de Déu* de St. Francesc de Sales, *Les cartes de Fenelon*, *La Santa Religiosa* de St. Alfons de Ligor i el llibre de Chateaubriand *El Geni del Cristianisme*, en opinió meua paradigmàtic per a aquesta *religió del cor*.

En segon lloc apareix, a finals del segle XVIII, una influència del filojansenisme discutint amb l'ultramuntanisme. En aquesta influència es destaca la idea de la gràcia com a do de Déu, un cert rigorisme a to amb l'estoïcisme d'herència clàssica

—que no s’ha de confondre amb la casuística jesuítica—. Això es reflecteix en pràctiques religioses com la dels testaments amb vinculacions religioses, és a dir, testaments on les donacions vinculen membres de la família amb beneficis eclesiàstics, causes pies, fundacions de misses que es feien en general i en els quals es detecta un interès especial a implicar la família en pràctiques de devoció. S’hauria de comprovar fins a quin punt això es pot relacionar amb el Carlisme, en el qual, a més, es predica una religió defensada amb les armes ⁴. És a dir, hi ha tot un joc híbrid entre influències d’una religiositat il·lustrada, naturalista, però també implicada amb una guerra. També hem de destacar les obres d’història eclesiàstica de Calmet, Fleury i de Noel Alexandre, obres amb apotegmes i exemples morals, més que dogma, la qual cosa lliga amb l’educació moral. I finalment, pel tema de la religió també es planteja la fe, no tant pel seu aspecte dogmàtic sinó com a limitació de la Raó, plantejament que lliga amb la idea filojansenista de la incomprendibilitat de Déu. Això es combina amb la raonabilitat de l’experiència religiosa quotidiana. En aquesta direcció es poden trobar autors importants al respecte: el *Catecisme* i les obres de l’Abbé Lamourette i d’Olavide.

Passant al dret, també trobem una hibridació entre dret canònic i costumari d’una banda, i dret romà i costumari d’altra. En el Principat aquesta hibridació es fa palesa en els textos dels professors de dret de Cervera de finals del XVIII i començaments del XIX. Una Cervera de transició entre l’escola jesuítica i l’escola, després més filojansenitzant, que prendrà el relleu dels jesuïtes d’en Finestres a Cervera. També és un període de desenvolupament de jurisprudència i de compilacions històriques i de drets supletoris. Tinguem en compte que els drets forals entraran a la jurisprudència contemporània com a drets supletoris. La labor de Febrer i Cardona a nivell filològic comprèn tasques paral·leles a nivell jurídic, que són estudis de drets supletoris locals, és a dir, de drets costumaris locals. S’hauria de veure si aquest interès filològic català de Febrer i Cardona té paral·lelismes amb interessos jurídics d’altres menorquins —juristes sobretot— per tradicions jurídiques autòctones de dret costumari.

Pel que fa a la política conservadora de l’època, es viu, essencialment, a nivell ideològic, a través de dos conceptes: d’una banda la *repressió*, efectuada per les armes i per les prohibicions locals. És la política de Metternich; a més d’una educació emfàticament moralista que seria més aviat la part preconitzada per Chateaubriand. En segon lloc, es defensa una monarquia carismàtica i catòlica com la millor garantia contra la demagògia. Aquí, els il·lustrats la defensen pensant en els elogis que els clàssics com Tàcit, Sal·lusti o Livi fan del bon príncep. Es pre-

⁴ S’hauria de valorar en el Carlisme a Maó quina influència hi va poder tenir el bisbe Vélez, desterrat per carlí entre 1835 i 1844. Vélez és un autor reaccionari espanyol força important i en la seva obra es detecta la influència d’autors reaccionaris francesos com l’Abbé Barruel. Seria interessant, per tant, veure que va representar per un Febrer i Cardona la presència a Maó del bisbe Vélez, i si el Carlisme a Maó va tenir alguna relació amb aquest autor.

senten, però, contradiccions i resultats híbrids entre la defensa política i militar de la religió, per una banda, i aquesta religió pacífica del cor, per l'altra.

Quant a l'economia, observam també una situació híbrida, una situació ambivalent i conflictiva. Tenim una economia política derivada del concepte rendista d'administració que emfasitza els estalvis, la bona administració, la continuïtat, la responsabilitat en els llegats; i aquesta mentalitat es combina o entra en conflicte amb l'economia de mercat que cada vegada s'imposa més, l'economia més negociant, més especulativa, més preocupada pels preus que no pel concepte de majordomia o administració. És a dir, d'una banda hi ha l'economia entorn del *Tableau Economique* de Quesnay i Mirabeau, l'economia il·lustrada, que en part és una economia preocupada, encara, per les responsabilitats administratives o de majordomia, i d'altra banda, l'economia de J.B. Say, que ja explica el comportament econòmic segons les lleis del mercat. Aquesta situació es reflecteix més en les comptabilitats agràries de la primera meitat del s. XIX, que donen més èmfasi en la distribució administrativa que no en el consum de mercat. Conjuntament amb aquesta híbridació hi ha també, doncs, un conflicte entre el pragmatisme del mercat i el paternalisme o el familisme de l'administració. Utilitzant els conceptes de Weber, podríem dir *del rendista versus el negociant*. Aquesta prevalència del rendisme lligaria més amb la filantropia catòlica –sobretot una filantropia vinculada amb la noblesa local.

Després, anant a temes de societat i cultura, ens trobem que la família, segons aquest Conservadorisme Il·lustrat, està sobretot emparada per la propietat. És a dir, els conservadors no concebeixen una família sense propietat. Bonald ja ens defineix la família com l'agrupació d'homes i propietats, fins i tot, proposa el que ara en diríem una bioestadística de famílies, quan suggereix que, en comptes de fer estadístiques de la gent que mor i neix, es facin estadístiques de les famílies que neixen i moren. D'aquesta manera, ens diu, tindríem un coneixement sintètic de l'estat moral i poblacional d'una nació. La família emparada per la propietat és un ideal moral i, al mateix temps, és una realitat pragmàtica de caràcter jurídic i econòmic. Hi ha la part material –la propietat–, una ideologia legal en relació a la mateixa, i després, un fet de població, de sentiments humans: la família. Tot això produeix unes contradiccions, perquè, d'una banda, hi ha una defensa moral de la família i, alhora, hi ha una defensa de l'economia política de la propietat; les dues coses es consideren compatibles per la mentalitat conservadora, però no ho són en la pràctica, perquè l'economia política de la propietat causa despoblaments, migracions, segregacions per heretaments, reclutaments per guerres i, és clar, tot això destrueix la pròpia família. En definitiva, la pròpia política militar i econòmica conservadora destrueix l'ideal conservador de la família perquè la desintegra.

Després podem parlar també d'un tradicionalisme com actitud bastant implícita en aquest tipus de cultura. Aquest es reunia amb el conservadorisme moral i polític i les seves contradiccions. És un tradicionalisme ple de naturalisme i de recances

morals i psicològiques. Pel que fa al seu naturalisme, es nodreix d'allò que els il·lustrats i els primers romàntics consideraven el saber de l'experiència empírica i del pas del temps. Mannheim parla d'aquesta ideologia com basada en uns patrons vegetatius. Són el temps, el menjar i la salut en general, i que constitueixen la *pedra filosofal* del capteniment i el saber viure del bon conservador –com vé a dir el metge Cots de St. Joan Mondarn (Berguedà). És a dir, hi ha una ideologia d'un tradicionalisme molt psicològic que intenta integrar en els ideals conservadors morals i polítics aquests patrons de vida vegetativa que són dades incontestables de l'experiència humana. Sobretot l'experiència del propi cos i de la matèria de l'economia, és a dir, en el món rural, de les terres, de la fertilitat i del pas del temps. Tot això constitueix una reunió cultural d'autors clàssics, il·lustrats i també de tradició científica, sobretot naturalista –els filòsofs de la Natura de la primera meitat del XIX estan integrats dins d'aquest corrent–. Després, també hem de tenir en compte una bona dosi d'escepticisme i fatalisme. És la cultura manifestada en les *Memòries d'ultratomba* de Chateaubriand i en les *Memòries* de Metternich: l'experiència empírica i moral de fracassos socials i nacionals –precisament per causa d'aquelles contradiccions que assenyalavem abans–, fracassos de les famílies i de les nacions. Això dona actituds escèptiques i fatalistes en els conservadors, a les quals alguns s'hi abocaran radicalment, com és el cas de J. de Maistre, qui utilitzarà cínicament la idea dels designis de la providència divina com a explicacions per a les guerres, les revolucions i la criminalitat.

Ara bé, en el cas d'un Febrer i Cardona, és de suposar que, si hi ha un cert escepticisme en les seves posicions o fins i tot un fatalisme, seria una cosa que tindria poca traducció pragmàtica i romandria només com una actitud de fons que amb prou feines potser s'extrovertiria. No obstant, l'estètica de les bones accions subsisteix en el Romanticisme conservador; d'aquí que els clàssics són el suport inicial i final de l'obra d'autors com Febrer i Cardona: Plutarc o Suetoni, Plató o Sèneca.

Tot això són unes pinzellades que he volgut donar per constituir un marc de cultura i de civilització per a aquest període entre els segles XVIII i XIX. L'objectiu principal és introduir-se dins un món no dicotòmic, sinó més complex. L'he anomenat híbrid per entendre'ns, i encara que el terme potser sona a un fenomen biològic, de moment no en trob d'altre més apropiat.

Què passa al Principat, què passa a Catalunya en termes generals, en relació a aquest fenomen que afecta algunes regions de cultura llatina?

A Catalunya podem destacar a la primera meitat del XIX les obres d'autors com Magí Ferrer, una persona que es preocupa per escriure història, per discutir sobre dret i que també s'interessa per la filologia i publica un diccionari català/castellà. També segueix com a publicista d'una tradició política conservadora aliada amb el Carlisme. Publica el llibre *La cuestión dinástica* i també tracta la religiositat *del cor* en un llibre com *La mort dels justos*. Magí Ferrer, en aquest sentit, representava un dels portaveus d'un cert «Carlisme il·lustrat». És a dir, no ja d'un Conservadorisme

il·lustrat, sinó que Magí Ferrer pren més el partit militant del Carlisme sense abandonar els objectius de la Il·lustració: la preocupació per la llengua, per la història, pel dret, per tot un món cultural de clara herència il·lustrada. Aquest tipus de cultura anirà desapareixent amb el desenvolupament del liberalisme conservador, quan els liberals prendran el torn dels conservadors i absorbiran la tradició cultural més hegemònica de la Il·lustració; llavors els carlins, els conservadors es faran més radicals, abandonaran més la part cultural o no es destacaran tant en aquest sentit, i desapareixeran les seves projeccions culturals en la segona meitat del segle XIX.

A Catalunya hem d'assenyalar també la Universitat de Cervera en l'època de Vicenç Pou, de Minguell, de Torradadella, i d'altres mestres de Jaume Balmes. La Universitat de Cervera sí que és un clar exemple de Conservadorisme il·lustrat, encara que també es produeixin en el seu si acèrrims partidaris de carlins i de constitucionals. Però hi han conservadors il·lustrats que es formen a finals del segle XVIII i fins els anys vint del segle XIX. Tinguem en compte el magisteri d'un Josep Finestres, catedràtic de dret civil, ensenyant el dret romà i el dret costumari català a estudiants que eren hereus o cabalers de masies. Tinguem en compte, també, la formació jesuítica que imparteix un eclecticisme crític, i que després sintonitza en part amb el filojansenisme que emfasitza aspectes moralistes i que dialoga amb la Il·lustració d'una manera més franca. Això es reflecteix, per exemple, en els plans d'estudis de 1807 i 1808 a Espanya, plans d'estudis que inclouen les obres de J.B. Say, d'Adam Smith, de Fèlix Amat, de Wouters, de Ludovico Bailly, de Van Espen, de Noel Alexandre. És a dir, que inclouen obres polèmiques, algunes d'elles en l'índex de llibres prohibits, criticades pels reaccionaris i, fins i tot, pels conservadors en general. Però aquests llibres es troben a les masies dels estudiants d'aquesta Universitat i també es troben, com en el cas de Menorca, en estudiants d'altres universitats com a llibres de text. Per tant, aquesta cultura sembla que es troba repartida en diversos indrets de l'àrea llatina.

Podem seguir també al Principat una publicació periòdica com el *Restaurador Catalán*, amb articles de fons dels carlins de Cervera, especialment de Vicenç Pou, que es veu obligat a citar a Rousseau per establir que l'home sense religió és també antisocial, idea que, curiosament, Robespierre elevarà a caràcter constitucional durant el període Convencional de la Revolució Francesa. Ara bé, és clar, Vicenç Pou ha d'atacar Rousseau per no ser catòlic, però el fons de la religiositat que defensa un Vicenç Pou al *Restaurador Catalán* —i a més en ple conflicte carlí— és un fons religiós inspirat en Rousseau. També s'hi exalta en els seus articles el carisme paternalista del sacerdot catòlic, es recorda que el cristianisme va acabar amb l'esclavatge de l'Antiguitat; especialment ho podem constatar en el núm. 161 de 29 de maig de 1838, on es compara una Grècia lliure per als ciutadans però amb esclaus oprimits. Aquesta reflexió la feren també capellans i bisbes com Lamourette o Fauchet durant la Revolució Francesa. És a dir, que aquesta defensa del cristianisme com a lliberador de l'esclavitud i com a superior a la filosofia de l'Antiguitat

per la seva aplicació social pràctica, és també una idea revolucionària del catolicisme i del cristianisme, compartida tant per aquests carlins il·lustrats com pels jacobins de la Revolució Francesa. Uns i altres tractaren, amb contradiccions paleses, d'establir una doctrina social cristiana enfront del nou esclavatge capitalista. Lamennais serà l'autor que exposarà aquesta segona part doctrinal; el qui compartirà una agudització de les contradiccions entre les exigències revolucionàries del cristianisme i les exigències institucionals eclesiàstiques de la mateixa religió. Curiosament, tant Engels com Lamennais prenen el mateix concepte d'esclavatge en relació al capitalisme, sobretot tenint en compte els efectes del capitalisme industrial. En el mateix número de maig de 1838 es compara aquesta Grècia independent, però amb esclaus, amb una Espanya lliberal però amb oprimits, amb la qual cosa l'any 1838, concretament al Principat, existeix una crítica feta des dels conservadors al capitalisme liberal i especialment al règim polític liberal al qual, evidentment, s'hi enfronten més per motius polítics i religiosos que no pas per motius estrictament socials, i en el qual, encara que sigui com a estratègia, es destaca l'opressió social del liberalisme. En *El Restaurador Catalán* del 28 d'abril de 1840 es diu textualment: «Todas las cuestiones políticas de Inglaterra son cuestiones de comercio: China..., Nápoles, Senegal... No hay cosa que tanto manifieste el espíritu de la política inglesa como el retrato que se ha hecho del general inglés que se apoderó de San Sebastián». Això és durant la primera guerra carlina i es refereix als voluntaris anglesos que lluiten al costat de les tropes governamentals lliberals espanyoles. Continua la cita, «Se le vió entrar victorioso en un reducto, con espada en mano, y mientras plantaba la bandera británica decía: «*Ahora haced adelantar los algodones*». És a dir, que, encara que en principi pogués estar motivada la crítica al liberalisme per qüestions de política dinàstica i de conservadorisme religiós associat a aquesta política, hi ha una consciència de les implicacions de domini entre nacions i de domini polític i social d'aquest nou capitalisme. Amb això vull dir que, al Principat, al Conservadorisme se li plantegen també una sèrie de contradiccions entre ideologia i pràctica, societat i política, economia política i religió. Tot això, encara ens amplia, doncs, i ens concretitza, el que deia abans al parlar del marc general d'aquesta cultura i civilització d'entre els segles XVIII i XIX: híbrida, contradictòria, dialèctica enfront de totes aquestes qüestions.

ANTONI CURSACH (1860-1953): MENORCA A L'ARGENTINA (*)

JOSEFINA SALORD RIPOLL (**)

Gabriel Julià i Seguí, que ha convertit en raó essencial de vida els viatges per la cultura –terra, música, art i paraula–, ens convida una vegada més a reviure i a fer nostre un itinerari obridor de coneixences i, amb elles, d'interrogants i de curiositats que, al seu torn, acabin desbordant-lo per tal de fer possible el caràcter sempre incessant del viatge. L'itinerari duu nom de persona, *Antoni Cursach, un ciutadellenc «de cor» a l'Argentina*, i constitueix el número 2 de la col·lecció «Menorca arreu del món», promoguda per la Conselleria de Cultura del Consell Insular de Menorca. Tant se val que l'espurna d'aquesta col·lecció es desprengués dels focs –d'artifici?– ja apagats del 92 perquè la seva presència, ara i aquí, palesa que pot cobrir necessitats sentides més enllà de circumstàncies i de triomfalismes efímers. Les trajectòries tot just publicades d'Orestes Araujo –arrelat com a pedagog i historiador a l'Uruguai– i d'Antoni Cursach –que traslladà literàriament i periodísticament Menorca a l'Argentina– esdevenen puntes visibles d'un enorme iceberg –el de les relacions, a causa de l'emigració o de l'exili, entre Menorca i Sud-amèrica– al qual caldria enfrontar-se no des de la perspectiva del «fet curiós» sinó amb la consciència que, en molts casos, avançar en el seu coneixement significa avançar *tout court* en el coneixement històric i cultural de la nostra illa amb la multiplicitat de respostes i de diàlegs que, des de l'absència i tot, provoca o genera.

(*) Conferència impartida durant els actes de presentació dels dos primers volums de la col·lecció «Menorca arreu del món»: dia 8 de maig a l'Ajuntament de Ciutadella, i el 13 de maig a la seu de Maó del Consell Insular de Menorca.

(**) Cap de la Secció de llengua i literatura de l'IME.

Tant de bo que, qualche dia, un bon sociòleg, filòsof i historiador a mitges escriuís un assaig sobre les diferents formes amb què s'ha pensat i viscut el fet «illa». La dificultat del tema ja ve suggerida per la complexitat que l'imaginari col·lectiu i universal de tostemps ha conferit a l'illa: lloc sagrat, centre primordial o microcosmos complet; maleïda o benaurada; espai de vida o de mort, de refugi o d'exploració; símbol de soledat o d'aïllament i, alhora, camí de navegació i de vol. L'illa—límits i obertura, realitat i mite— esdevé geografia alhora closa i il·limitada. Per açò, tal vegada, molts menorquins que, de grat o a desgrat, desplegaren la seva vida de maduresa fora de Menorca transformaren l'absència en una presència que adoptà graus i intensitats diferents però que, en qualsevol cas, els inclou dins un ampli espai de menorquinitat construïda des del diàleg entre una Menorca endins i una Menorca enfora. I em referesc, d'entrada, pensant en Antoni Cursach, en les relacions amb la «llunyana» Amèrica per més que, des d'aquesta llunyania, es puguin, paradoxalment, trenar lligams amb «el món», proper, però no per açò més conegut, de Mallorca o de Catalunya. Encara rest meravellada de la insòlita i inesperada aventura que per mi ha significat llegir el llibre de Gabriel Julià i, gràcies a ell, alguns materials que l'autor generosament m'ha cedit. Tot plegat m'ha confirmat que allò que sabem és poc i inconnex, que cal ser conscients que tenim una història literària que hem de conèixer i no perquè, ni en primer lloc, ens hagi d'oferir figures rellevants sinó sobretot perquè, encara que no n'hi hagués, ens revelaria les maneres col·lectives amb què s'han viscut els fets literaris i culturals: històrics, en una sola paraula. I entendre la dinàmica històrico-cultural menorquina exigeix, en molts casos, resseguir la trajectòria d'aquelles figures que, des de fora de l'illa, la conserven com a objecte d'interès i d'estudi o com a espai de relacions intel·lectuals generadores de noves realitats insulars.

En aquest sentit, hem de celebrar els projectes que, com aquesta col·lecció «Menorca arreu del món», es proposin, d'acord amb el que recomanava Joaquim Molas a la clausura de les Jornades Antoni Febrer i Cardona i la cultura de la Il·lustració, sortir de Menorca per tal de cercar, als arxius i biblioteques d'«arreu del món», rastres de l'illa que en permetin i li retornin un coneixement més just. Açò és el que ha fet literalment Gabriel Julià: anar a l'Uruguai a la recerca d'Orestes Araujo i a Buenos Aires tot encalçant Antoni Cursach, per més que, en aquest darrer cas, com el mateix autor m'ha comentat, l'imponderable d'un trasllat de part del material de la Biblioteca Nacional no li va permetre la recerca hemerogràfica que ell s'havia marcat.

El resultat d'aquest doble viatge, geogràfic i cultural a la vegada, és el llibre *Antoni Cursach, un ciutadellenc «de cor» a l'Argentina*, escrit amb una clara voluntat de divulgació, la qual, des del rigor de l'accés de primera mà a la bibliografia cursaquiana consultada a Menorca i a Buenos Aires, es manifesta en l'ús d'una expressió més assagística que no acadèmica. En realitat, el llibre podria ser definit com una completa presentació d'Antoni Cursach, de qui, fins ara, només comptà-

Antoni Cursach, ciutadellenc il.lustre a l'Argentina.

vem amb imatges parcials, inconnexes i incompletes: sabíem, sobretot, que era l'autor de la segona novel·la menorquina del XIX, *Catalina* (1886), deutora de *Sor Águeda Ametller* de Miquel Eugeni Caimaris sense, tanmateix, mantenir-ne la modernitat literària; sabíem, encara, fent un salt temporal impressionant, que havia dirigit a Buenos Aires, entre el 1919 i el 1921, la revista bilingüe mensual *El Menorquín*, objecte més de consulta documental externa que no d'interès pel propi significat intern; biblioteques i persones menorquines han conservat obres d'Antoni Cursach sense, però, que aquest fet hagi trascendit l'àmbit particular per convertir-se en coneixement col·lectiu i compartit. De la vaguetat, en fi, que arrossegava el nom d'Antoni Cursach –sentit, tanmateix, com a important– n'és una mostra la seva inclusió imprecisa a la *Gran Enciclopèdia Catalana*, que destaca la seva activitat periodística a Ciutadella, primer, i a Buenos Aires, sobretot, per la direcció justament de *El Menorquín*, publicació qualificada d'«interessant per a la història de les relacions entre Menorca i Amèrica».

El nom i algunes de les obres d'Antoni Cursach no havien desaparegut, doncs, de la memòria col·lectiva illenca però les imprecisions i les parcialitats que apuntava havien convertit l'autor ciutadellenc, si em permeten encara una imatge geogràfica, en un territori inexplorat, sense perfils definits i, per tant, sense un mapa, sense una guia, que permetés de recórrer-lo. Gabriel Julià ha fet, en aquest sentit, de cartògraf, allò primer de què tan mancada està encara la nostra cultura, i ens ha ofert aquest mapa, aquesta guia, representació d'una trajectòria vital, intel·lectual i ideològica que assenyala els camins d'uns recorreguts que, a partir d'ara, es podran dur a terme. Aquest és el sentit i l'interès d'*Antoni Cursach, un ciutadellenc «de cor» a l'Argentina*, ser una guia cultural rigorosa i amena, eficaç tant per dur a terme el viatge immòbil de la lectura enriquidora com, a partir d'ell, aquell altre més dinàmic de la recerca i de la interpretació més aprofundides.

L'obra, estructurada en set capítols, ens ofereix, en els quatre primers, la trajectòria biogràfica d'Antoni Cursach i, en els tres darrers, l'obra literària i periodística, les relacions de l'autor amb la maçoneria i el seu menorquinisme. De les dues grans etapes que configuren la trajectòria cursaquiana –la menorquina del 1860 al 1888 i l'americana del 1888 al 1953–, Gabriel Julià es detura, al llarg de tres capítols, en la primera tot mirant d'esbossar, amb diferent documentació, una panoràmica en què els fets individuals i els històrics trobin el seu punt d'encaix. Així, els capítols dedicats a la infantesa i a l'adolescència de Cursach ens situen dins el marc de les transformacions polítiques, econòmiques i escolars de la Ciutadella que gira al voltant de la revolució de 1868, de la Primera República i de l'inici de la Restauració borbònica: emigració, represa econòmica a través del calçat, revolució i República no són, tanmateix, només referents històrics generals sinó que esdevenen referents a través dels quals Antoni Cursach es formarà i que, posteriorment, reivindicarà com a senyals propis per tal com la seva Ciutadella serà, no la tradicional i conservadora que projectaran ideològicament determinats sectors

ciutadellencs i menorquins, sinó la nova Ciutadella transformada i progressista amb què ell es reconeix, una Ciutadella d'educació i de cultura, com la representada pel seu mestre d'escola i el seu condeixeble, Joan Lluís Oliver i el seu fill, el gran escriptor mallorquí Miquel dels Sants Oliver, directors ambdós del diari *La Almudaina*, del qual serà corresponsal Cursach en la seva joventut menorquina. L'alentiment, ben justificat pel seu interès, de la dedicació d'un capítol a l'estada de la família Oliver a Menorca del 1870 al 1873 esdevé ritme àgil i atapeït en donar pas a l'activitat juvenil de novell publicista d'Antoni Cursach a partir de finals de la dècada dels setanta: les coneixences que estableix amb figures destacades de la intel·lectualitat maonesa –el músic Benet Andreu, la poetessa Marcel·lina A. Vinent, el naturalista i activista catòlic Francesc Cardona i Orfila, el botànic Joan J. Rodríguez Femenias, el maçó Jaume Ferrer Aledo...– durant la seva destinació a Maó per raons de servei militar; les col·laboracions a *El Bien Público* de Maó i al *Semanario Católico Popular* de Ciutadella; la creació amb Josep Leon Vivó, a aquesta darrera ciutat i a la dècada dels vuitanta, d'una impremta on s'editarà la revista satírica *Mestre Libori* (1886-1887) i la novel·la *Catalina* (1886), les dues primeres fites de l'activitat cultural –deutora d'uns plantejaments tradicionals que prest modificarà– de l'escriptor ciutadellenc, nascuda a l'empar, tan habitual a l'època en els ambients populars, dels tallers tipogràfics. La marxa a Amèrica el 1888 enceta una segona gran etapa que, després dels quatre anys de residència a Montevideo, suposarà, a partir del 1892 amb l'establiment definitiu a Buenos Aires, el desplegament de la seva activitat de maduresa, presidida per un objectiu fonamental: «atracar –en paraules de Gabriel Julià–, amb la paraula i amb la ploma, la petita illa mediterrània que l'havia vist néixer i les extenses planures de l'Argentina, la terra que l'acollí com un fill; fent que aquestes gents, que, empeses per la necessitat o la set d'aventura, havien abandonat la pàtria, se sentissin menys estranys, més a casa, en tenir notícies de Menorca a la nova llar escollida. Fent que el poble que els acceptà descobrís quelcom de l'ànima menorquina, traspassada i perviscuda enmig d'ells» (pàg. 39). Objectiu que es traduirà en una ingent tasca d'escriptura i de relacions culturals, tallades per la guerra civil del 36-39, que l'autor ressegueix cronològicament en aquest capítol IV i que constituirà el centre d'atenció del capítol següent, on amplia la informació sobre l'obra de Cursach, s'interroga sobre el seu sentit i apunta, en conseqüència, elements de judici, a vegades plantejats en termes potser no prou contextualitzats per tal com els criteris circumstancialment històrics i els atemporalment literaris no queden sempre prou destriats en detriment del que hauria de ser la comprensió de l'obra des de l'interior d'ella mateixa per assenyalar-ne la pròpia coherència, que, evidentment, pot semblar-nos ben incoherent des de les nostres coordenades actuals.

El que resulta sorprenent de l'obra periodística i narrativa d'Antoni Cursach realitzada fora de Menorca és la seva profunda menorquinitat en un doble vessant: elegíac, pel que fa a la creació literària, per tal com Cursach es nodreix dels records i

vivències d'una Menorca passada i llunyana que aconsegueix de reviure a través de la literatura; divulgatiu i apologetic, quant a la producció periodística cristallitzada en *El Menorquín*, publicació periòdica mensual qualificada d'«órgano de los Hijos de Menorca residentes en el Plata» i que Cursach, el seu director, va concebre com una mena de «pont blau» entre els menorquins de l'Argentina i els de Menorca: d'aquí les col·laboracions dels admirats Francesc Camps i Mercadal i Joan Benejam, objecte aquest darrer d'una publicació d'homenatge amb motiu de la seva mort el 1922.

El Menorquín (1919-1921), *La Senyera del Pallars* (1927) i l'*Anuario Catalano-Balear* (1929) són, sens dubte, publicacions que demanen ser conegudes i analitzades amb deteniment pel que poden aportar al coneixement no només de la figura d'Antoni Cursach sinó sobretot del nou clima de catalanitat menorquina o menorquinista de la dècada dels anys vint. Gabriel Julià apunta indicis interessants com el projecte no dut a terme de *Menorca en el resurgimiento literario catalán*, en què Cursach volia estudiar des del glosador setcentista Josep Vivó fins al jove Marçal Pascuchi tot passant per Miquel Eugeni Caimaris, Josep Miquel Guàrdia, Joan Benejam, Francesc Camps i Mercadal i Francesc Hernández Sanz, entre d'altres. La ràpida lectura que he pogut fer de l'*Anuario Catalano-Balear* confirma amb escreix l'interès de l'estudi i les aportacions que se'n podrien derivar: Antoni Cursach se'ns mostra com un gran coneixedor de la cultura menorquina i de la literatura catalana, d'una banda, i, de l'altra, ben connectat amb la dinàmica més actual de la qual no és espectador passiu sinó actor compromès, apassionat i polèmic quan cal. D'aquí que, enfront dels que fan una lectura monolíticament minsa de la cultura menorquina contemporània, al voltant només d'Àngel Ruiz i Pablo, ell reivindiqui un fil ininterromput de «renaixença» des de Miquel Eugeni Caimaris i Josep Miquel Guàrdia a Francesc Camps i Mercadal. I açò inserit dins un coneixement de la història literària menorquina, marcada per la continuïtat, com ho demostren, d'una banda, l'abundosa informació que dóna sobre els il·lustrats del tombant dels segles XVIII i XIX i, de l'altra, la confiança que li mereix Marçal Pascuchi, pertanyent a la jove generació nascuda al nou-cents i una de les figures clau de l'Associació Menorquina de Nostra Parla i del seu butlletí dels anys 1923-1924.

El gruix i el compromís d'aquesta voluminosa obra menorquina, iniciada a l'illa i realitzada sobretot a l'Argentina, són situats en les seves coordenades ideològiques en els dos darrers capítols: «Cursach i la maçoneria» i «El menorquinisme de Cursach». Gabriel Julià apunta els elements que cal tenir en compte al moment d'interpretar l'obra cursaquiana: el seu fervorós republicanisme, a partir del seu establiment a l'Argentina, amb els consegüents anticlericalisme i antimonarquisme, des d'una postura molt propera a la filantropia i al racionalisme de la francmaçoneria, amb la qual hauria pogut entrar en contacte a Menorca tot i la seva posició més ambivalent i tradicional de joventut. El que realment resulta interessant, i que caldria aprofundir, és la forma personal amb què Antoni Cursach viu i formula

aquestes realitats ideològiques mesclades d'elements mitològico-teosòfics, ben presents, tanmateix, en el seu temps. La seva Menorca mítica i màgica, les deesses hespèriques que reivindica, la fascinació per la independent i culta Menorca musulmana, el que sembla boutades antitradicionals i antireligioses poden ser maneres històriques de reivindicar «una altra» Menorca, coherent en el somni utòpic que la distància pot acréixer tot conferint-li veritat personal. Perquè, en efecte, com diu Gabriel Julià, del que no podem dubtar, perquè ni els seus amics menorquins més allunyats ideològicament d'ell ho van fer, és de l'autenticitat del seu menorquinisme que, amb «el cor» a Ciutadella, acaba esdevenint moltes vegades ciutadellenquisme, obert en tant que centre irradiador des del qual Antoni Cursach s'ha projectat a la realitat àmplia de la vida, de la seva vida. El ciutadellenquisme d'Antoni Cursach, contra la tradició i el passat, a favor de la «Ciutadella nova» de l'eixample urbanístic, del treball i de la cultura, constitueix una evidència històrica que la realitat, sempre complexa, pot ser sotmesa a múltiples lectures i que, de vegades, la que per raons també històriques acaba imposant-se –la de Ciutadella, capital de tradició, en aquest cas– esborra, interessadament i de cara al present, el que sempre és dinàmic i sotmès a tensions creadores. En aquest sentit, endinsar-se en la trajectòria d'Antoni Cursach eixampla també els horitzons de la nostra història contemporània illenca i, tot mostrant-nos la diversitat de respostes del passat, ens permet també de pensar i de viure el present històric de manera més complexa, més crítica, més creadora. En una paraula: més dinàmica, convertint la vida i la cultura en un viatge sempre descobridor de nous espais i de noves perspectives. Amb la guia a la mà, gràcies, Gabriel Julià, per aquest convit al viatge.

EL PERIÓDICO ANARQUISTA EL PORVENIR DEL OBRERO: ENTRE LA UTOPIA Y LA REALIDAD (1897-1917)

IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ (*)

1.- INTRODUCCIÓN

En primer lugar, habría que justificar por qué escribir un artículo sobre un tema que ya ha sido convenientemente historiado¹. Pensamos que, pese a la validez global de los anteriores estudios sobre el anarquismo (Deseado Mercadal, etc.) y Joan Mir i Mir (Josep Portella), hay algo que no ha quedado suficientemente aclarado, como son las grandes diferencias que existe entre el tratamiento que reciben en el periódico los temas más generales (y por tanto alejados de la realidad cotidiana maonesa) y los asuntos más directamente ligados a la práctica de ese momento histórico clave, como son los primeros años del XX en la ciudad. En definitiva, y por ello titulamos nuestro artículo como lo hacemos, queremos dejar constancia de que el programa político, el trasfondo ideológico subyacente en las propuestas de *El Porvenir del Obrero* varía sustancialmente según el ámbito de aplicación: contundente en sus propuestas utópicas centradas sobre la liberación (así, en abstracto) de la clase obrera, sin embargo se muestra mucho menos pretencioso con los acontecimientos suscitados por el día a día del obrerismo maonés.

Y es que, pese al gran arraigo de ideas de los «outsiders» del régimen canovista

(*) Doctor en Historia Contemporánea.

¹ Al respecto nos remitimos a dos obras claves: Mercadal Bagur, Deseado, *Datos para la historia de los movimientos obreros y políticos en Menorca*. Ed. Menorca, Maó, 1979; Portella Coll, Josep, «Joan Mir i Mir, obra anarquista», 1898-1915. Maó, *Revista de Menorca*, 1988, pp. 104-244. También es conveniente la consulta de Ferrer Quesada, Fernando, *Sobre la historia contemporánea de Menorca y el anarquismo*. Maó, 1984.

en Maó, esto es, masones, republicanos, anarquistas y luego socialistas, hay un imponderable que muchas veces no queda suficientemente contemplado: perdónese la obviedad, pero es preciso recordar que la vida de los artífices de las distintas ideas políticas y tendencias sociales transcurre en un espacio, el Maó de principios del XX, reducido, sin el anónimo y escisión socioeconómica de los espacios urbanos que brindan las grandes ciudades. Por tanto, la convivencia diaria, el conocimiento casi personal y familiar de los «contrarios» políticos dota en Maó al enfrentamiento entre grupos (si se prefiere, a la «lucha de clases») de una componente menos radicalizadora en la práctica, pese a las grandes diferencias que existen a nivel ideológico: es más fácil proclamar la necesidad de la toma del poder por la masa obrera y agrícola a nivel planetario que tomar medidas de presión violentas contra cualquier patrón de Maó, por más que se le considere tan explotador como a cualquiera otro de los que componen esa «lacra capitalista» de la que nos habla con tanta frecuencia *El Porvenir*...

Es decir, en cierto sentido existe una descompensación entre el gran arraigo que estas ideas radicalmente progresistas tienen en Maó y Es Castell (en este sentido muy diferentes del resto de las poblaciones insulares) y la «mise en scene» o puesta en práctica de las mismas. Porque pese a la oleada de huelgas que azota a Maó entre 1902 y 1917 (período que acotaremos como central de nuestro estudio), la vida social transcurre con una conflictividad mínima, sin apenas altercados reseñables, sin acciones violentas.

El estudio de Portella, si en general resulta muy lúcido, se centra casi exclusivamente en el trasfondo ideológico general de Juan Mir y Mir e implícitamente de otros colaboradores del citado periódico (Manent, Lucas Pons Castell ², Vicente Torres...), obviando el tratamiento de los asuntos más concretos de la conflictividad sociolaboral. Y, por tanto implícitamente, es preciso acercarse a cuál es el papel que en la práctica (sin que desdeñemos como «práctica» la difusión de las ideas libertarias) desempeñan los anarquistas menorquines, algo que trataremos de ponderar y caracterizar en las siguientes páginas.

2.- EL MARCO ECONÓMICO Y SOCIAL: MAÓ ENTRE 1897 Y 1917

No entra en el propósito ni posibilidades de nuestro artículo efectuar una completa introducción del marco económico y social de Maó en las dos primeras décadas del siglo. Sin embargo, sí es ineludible encuadrar en un contexto histórico del que en buena medida es eco la labor de *El Porvenir*...

Maó y en general Menorca viven en el período aludido un momento crucial de su historia reciente. Por muchos motivos, entre ellos el que está en juego la reorienta-

² Quien se hace cargo del periódico cuando Mir viaja a Cataluña en 1901.

ción de su actividad económica. En efecto, estamos hablando de Maó entre dos graves crisis económicas, la pérdida de Cuba en 1898 y el decreto Cañal de 1918-1920. Pero crisis que tienen su inmediata traslación al campo social, en medio de huelgas y algún cierre patronal, en medio de una exacerbación de las posturas políticas por parte de conservadores y ese otro frente heterodoxo que abarca desde obreros de izquierda a republicanos, anarquistas (encabezados por J. Mir y Mir desde las páginas de su periódico *El Porvenir del Obrero*) e incluso liberales.

Desde principios de siglo la historia laboral de Maó está jalonada de episodios huelguísticos, generalmente sin grandes consecuencias, y casi nunca concebidos de forma unitaria por el proletariado. En 1902 se crea la Federación de Obreros de la Isla de Menorca³, de ideología anarquista (extremo que desmienten en principio sus fundadores), a la sombra de la acción de Juan Mir y Mir, y presidida por el habitual colaborador de *El Porvenir del Obrero* Juan Manent. Antonio Marí, Rafael Sintés, Martín Gornés Catchot y otros colaboradores de esta Federación están llamados a ser protagonistas de buena parte de los actos de protesta obrera en este período histórico.

Ya en junio de dicho año tiene lugar la huelga de albañiles en demanda de la jornada laboral de nueve horas, saldada positivamente para los reivindicantes. Poco después le seguirán otros conflictos como la de calzado de los Sres. Blanco Olives y Cía. de Maó. No se resolverá de forma tan sencilla la huelga contra Codina, que se saldará (tendremos ocasión de verlo) con múltiples detenciones al apedrear los trabajadores el carro de reparto de un «esquirol» (según los anarquistas). En 1904 estallarán las huelgas de la fábrica de calzados de Damián Bagur y la de los empleados de la de bolsos de plata de Lorenzo Tudurí, y en Ciudadela contra la fábrica de zapatos de Alzina, Morales y Cía.

En 1904 tocará el turno a la Sociedad Anglo Española de Motores Gasógenos y maquinaria en general, con aproximadamente un millar de obreros. En agosto tendrá lugar el plante de los trabajadores, siendo uno de los escasos conflictos con conatos de violencia física, especialmente cuando 40 trabajadores pretenden, custodiados por las fuerzas del orden, trabajar en plena huelga. El delegado del Gobierno, Cavanillas Arrazala, ordenará la detención del presidente de la Federación de Obreros de la Isla de Menorca, al que se considera cabecilla del movimiento de protesta, y de tres oradores que pronuncian un mitin obrero en el Circo Colón. El tumulto provocado por estas detenciones (en cierto modo sirven para poner a buena parte de la opinión pública progresista a favor de los huelguis-

³ En 1901 se crea la sociedad La Buena Semilla, correspondiente a obreros del sector del calzado, que presentan sus reivindicaciones: entre sus objetivos está el promover el mejoramiento intelectual, moral y material de los trabajadores y la defensa de sus intereses. Su domicilio se ubica en la calle de las Moreras 12, 2º piso. Consta de 60 socios fundadores presididos por Antonio Barber Sintés. *E.P.O.*, 26 de marzo de 1901, p. 1.

tas: ahora lo que está en juego es la libertad de opinión), hace que el Delegado gubernativo reclame la intervención, desmedida e innecesaria, de un escuadrón del regimiento de Caballería, produciéndose cargas en la calle de las Moreras, redadas un tanto indiscriminadas, e incluso una huelga general, más contra las medidas adoptadas por Cavanillas que contra la Anglo-Española. Con todo, el conflicto se salda con apenas unos cuantos contusionados, y la detención de Juan Manent, Antonio Marí, Jaime Rodrigo, Emilio Turull, Antonio Tudurí, Juan Bagur Aloy...⁴. En parte supone el «descabezamiento» de la F.O.I.M., obligando también a muchos obreros a emigrar en busca de trabajo.

La cadena de huelgas que jalona la historia laboral de Maó desde principios de siglo hasta la imposición de una férrea censura y represión con los acontecimientos del año 1917 a nivel nacional tiene otro de sus puntos álgidos en 1913: a la huelga de albañiles de abril de 1913 (piden jornada de 8 horas, sin posibilidad de demanar horas extras, y con un incremento de 25 céntimos la hora⁵), se sumará la de tripulantes de los vapores correo, panaderos y otros oficios⁶. La constitución de la Comisión de Reformas Sociales apenas sí contribuirá a apaciguar unos ánimos crecientemente exaltados, al menos a nivel de violencia verbal. El apacible día a día vigente en Maó se tambalea, un orden social hasta entonces considerado inamovible parece a punto de quebrarse.

La crisis de uno de los pilares sobre los que se ha asentado la anterior prosperidad en Maó, la exportación de zapatos a Cuba es patente. Según los datos que Federico Llansó publica en *La Voz de Menorca*⁷ las cifras de exportación de zapatos a Cuba por parte de España pasan de los 7.237.698 de 1870, de los 9,5 millones de 1897 y de los 21 millones en 1899 a apenas 5 en 1898, con un mínimo histórico en 1907, año del hambre en Maó, de apenas 4 millones. En el futuro nunca se alcanzarán cifras superiores a los 6,6 millones⁸. Y, como señala el propio doctor Llansó:

«Para cuantos conocen esta clase de negocios creen pueden calcularse que el 80% del calzado exportado era procedente de las Baleares, especialmente hasta el año 1893 y 1894, y tomando como punto de partida el salido de nuestra provincia, a Menorca la corresponde un 70% pues Mallorca nunca envió grandes cantidades y aún puede decirse que la exportación suya principal fue para el mercado de Puerto Rico»⁹.

⁴ Al respecto, me remito a la obra de D. Mercadal, *Datos para la historia...*, o.c.

⁵ Convocados los trece patronos del ramo por la Comisión de asuntos sociales, ocho votan en contra de las medidas solicitadas por los trabajadores, y cinco a favor.

⁶ Ver Delegación del Gobierno, leg. 112, año 1913.

⁷ El 8-10-1915.

⁸ Ver Josep Maria Quintana: *Menorca, segle XX. De la monarquía a la república*. Mallorca, Editorial Moll, 1976, pp. 17-ss.

⁹ Ib.

La misma sensación de crisis económica centrada alrededor de 1906-1907 es la que recoge Lucas Carreras Riera ¹⁰, quien señala cómo la Cámara de Comercio reclama un tratado arancelario con Cuba favorable a los intereses locales, a cuyos efectos en febrero de 1906 se constituye una comisión que se nombró en el Ayuntamiento para estudiar los medios de dar vida a la industria del calzado. En abril, a falta de otras propuestas, la citada Comisión solicita al Ministro que baje los aranceles, en tanto que en julio propone la celebración de tratados con Hispanoamérica. La escasa minería insular acaba por desaparecer cuando en 1904 cierra la sociedad Cobres de Menorca ¹¹, ya antes languideciente.

Son años duros, en los que buena parte de los industriales, que antes vendían sin competencia posible sus zapatos, han de adaptar sus fábricas a nuevos productos, bajar los salarios o simplemente cerrar. Muchas veces será la mano de obra el chivo expiatorio, lo que lleva a una brusca toma de conciencia social y política por parte de las clases menos pudientes de Maó ¹².

A partir de 1907 y hasta 1913 existe una recuperación paulatina, pese a que en 1908 fracasa un intento de introducir el calzado maonés en Méjico, Argentina y otros países hispanoamericanos: sin embargo, la Península será el nuevo centro de recepción de tales productos artesanales (más que estrictamente industriales ¹³), recibiendo unos 4 millones en 1911, mientras aumentan las exportaciones a Cuba. En 1913 constituyen ya 384.850 kilos, cifra no recordada en la última década ¹⁴.

Con todo, se trata de una industria de talante modesto, incapaz de crear un tejido

¹⁰ Ver «Menorca en la primera década del siglo XX. Industria y comercio» en *Revista de Menorca*, 1911. El mismo autor estima que Maó tiene el 50% de las pequeñas explotaciones agrícolas de la isla, lo que nos da una idea del talante heterogéneo de su población. Ver «Avance de un estudio sobre comercio e industria de Menorca», *Revista de Menorca*, 1916.

¹¹ Archivo Municipal, 1904, «Indeterminados».

¹² Incluso poco habitadas a principios de siglo a prácticas huelguísticas. Señala *El Porvenir del Obrero*: «El viernes de la pasada semana hubo en la fábrica de tejidos «La Industrial Mahonesa» un conato de huelga, que fracasó por la poca práctica que en estos asuntos tienen aquellas obreras [...]» E.P.O., 31 de agosto de 1901, p. 4.

¹³ Según Andreu Murillo: «La producción de calzado fue en sus principios y hasta no hace muchos años, un auténtico artesanado con todas las virtudes y todos los defectos a partir del momento en que en todas parte crecía la mecanización, es decir, la industrialización de la confección de zapatos. En 1866 un emigrado ciudadelano que regresaba de Cuba racionalizó el sistema de producción en unos talleres que montó en Ciudadela, talleres que habían de crear escuela, de la cual sacarían provecho los zapateros de Maó y Alayor. Pedro Cortés no sólo revolucionó el sistema de producción sino que abrió para Menorca un importante mercado: Cuba, importante y al mismo tiempo peligroso por ser casi el único mercado menorquín. [...] Muchos zapateros, a raíz de aquella crisis [1898] hubieron de emigrar y algunos eligieron Cuba precisamente. De los que regresaron, con algunos ahorros conseguidos, reemprendieron la producción de calzado una vez que se abrieron nuevos mercados» Andreu Murillo Tudurí, «El puerto de Mahón y las evoluciones menorquinas, 1740-1911». *Revista de Menorca*, 1970.

¹⁴ J.M. Quintana, o.c., p. 26.

industrial propiamente dicho en su entorno. De la propia atonía de la vida económica de Maó daba cuenta en los primeros años del siglo Pere Ballester:

«El puerto que renuncia a proveerse de centros productores para convertirse en cliente de intermediarios, destruye su marina, pierde la clase de comerciantes que cifra su lucro en el cálculo mercantil y en el azar, no como ahora los comisionistas, en el tanto por ciento que les dan sus principales, extraños al país, y consume de peor calidad pagando más cara la mercancía»¹⁵.

Por otro lado, la industria textil La Industrial Mahonesa, instalada en 1856 en Calafiguera, también sufrirá las consecuencias de la pérdida de Cuba, teniendo que cerrar sus instalaciones en 1904: 300 obreros perderán su empleo, pasando a engrosar las filas de los desamparados. En 1905 se construye La Fabril Mahonesa, que alquilará el local de fábrica, aunque los malos resultados económicos obligarán a su cierre temporal en 1910, continuando penosamente su actividad en 1911.

Parte de las industrias del calzado se orientarán a la producción de monederos: en 1911 se constata la existencia de 40 fabricantes, capaces de emplear a casi 3.000 trabajadores, la mayoría mujeres¹⁶. Sin embargo la paralización de su actividad será cuestión de tiempo, en tanto que sus beneficios temporales se basarán entre otros factores en la baja remuneración de la mano de obra, fuente frecuente de conflictos laborales.

Por si fuera poco, como Andrés Murillo constata, existe un auténtico crack financiero que se dejará notar a corto plazo en la ciudad:

«Existía un problema gravísimo que nadie sospechaba pero que era de sobras conocido por los principales responsables, alguno de los cuales formaba parte de casi todas las juntas de accionistas de las diferentes sociedades: La banca menorquina operaba en falso desde hacía tiempo. El 'Banco de Mahón', creado gracias a la acción mancomunada de pequeños capitales de rentistas mahoneses e individuos de la colonia menorquina de Barcelona, tuvo desde el primer momento de su creación la confianza de sus gentes, escarmentadas por la quiebra de las bancas de ámbito nacional a mediados del siglo XIX y este éxito inicial empujó a la creación del Banco de Ciudadela, y al poco tiempo surgirían: Banco de Alayor, Goñalons y Cía. (Mahón), Fomento industrial y agrícola de Menorca (Ciudadela), Banco de Ferrerías, Banco del Comercio (Mahón) y Crédito Mercadal de Menorca (Mahón). La competencia de tantos pequeños bancos había de ser funesta y más aún por el hecho insólito de que cada banco emitía papel moneda por su cuenta»¹⁷.

¹⁵ Ver «Menorca en la primera década del siglo XX», en *Revista de Menorca*, 1911.

¹⁶ La documentación municipal refleja reiteradamente las peticiones de instalación de motores eléctricos, generalmente de tan escasa potencia como modesta es la industria, para la fabricación de bolsos y monederos de plata, entonces a la moda.

¹⁷ Andrés Murillo, o.c., p. 27.

AÑO 1.º

MAHÓN 1.º SEPTIEMBRE 1898

N.º 1.º

EL PORVENIR DEL OBRERO

ECO DE LA SOCIEDAD DE ESTE NOMBRE

REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN: CALLE DE LA REINA NÚM. 58

Nuestros propósitos

EL PORVENIR DEL OBRERO que ve la luz pública por vez primera, empieza su publicación saludando desde sus humildes columnas, á la prensa local y universal.

La aparición de este periódico en el estadio de la prensa tiene por objeto propagar la unión entre los trabajadores, á fin de que constituyan entidades que sean respetadas por las nobles aspiraciones que persiguen.

Sabido es que la unión de los proletarios forma una fuerza colosal, si está bien dirigida; y partiendo de esta base trabajaremos sin descanso influyendo en el ánimo de los trabajadores para que se asocien y trasformen el estado de cosas actual en otro más en armonía con los fines á que la humanidad tiene derecho y la Naturaleza con sus ejemplos nos ofrece. Para conseguirlo debemos dejar á un lado predicaciones que aparentando conducirnos más pronto al logro de las justas aspiraciones del proletariado, con sus violencias y amenazas no hacen más que retardar el término de nuestra jornada, sembrando de asperezas el camino que ha de conducirnos al bienestar.

Así creemos que nuestra labor ha de ser fecunda; marchando adelante sin detenernos en mirar quien nos

censura, indudablemente no tardaremos en ver realizadas las ventajas que nos proponemos.

La Sociedad Cooperativa El Porvenir del Obrero

Esta sociedad fué fundada en 1.º de Enero del corriente año, y á pesar de las críticas circunstancias porque atraviesa la población, de las censuras de muchos, de las calumnias de otros y de la desconfianza é indiferencia de los más, ha podido consolidarse y dar una prueba patente de las ventajas prácticas que puede proporcionar al obrero el sistema de asociación.

Claro es, que para obtener resultados prácticos hay que hacer caso omiso de cuanto puedan decir aquellos que por egoísmo propio y exagerado se oponen á que el obrero trate de mejorar sus condiciones de vida moral, económica, y despreciar las intemperancias y atropellos de los que, proletarios ayer, se ven hoy encumbrados por la casualidad ó la astucia y no regatean los medios para hacer pública la pequeñez y maldad que en sus corazones encierran.

Así lo han comprendido los directores de «El Porvenir del Obrero» y firmes en su propósito han proseguido su misión de beneficiar á la clase trabajadora.

La cooperativa «El Porvenir del Obrero» no cobra de sus afiliados cuota alguna, el único gasto impuesto á los socios es el de la adquisición del Reglamento de la sociedad, y de una libreta de bonificaciones que en conjunto asciende á la cantidad de cincuenta céntimos de peseta, pagaderos al ingresar en la Sociedad.

El capital que viene acumulando dicha asociación, procede de los descuentos que el comercio hace en favor de los socios, descuentos que en 30 de Junio importaron la cantidad de 1.127'55 pesetas como lo comprueba el siguiente balance hecho por la sociedad y que unidos á los procedentes de otros ingresos y descontados los gastos, dan un producto líquido de 1.287'58 pesetas que en medio año ha

Zapatos, bolsas de malla o monederos de plata cuando las exportaciones de éstos fallen y motores náuticos, son los sectores principales de la economía local. En el sector mecánico destacarán empresas como la Anglo-Española de Motores ¹⁸, Gasógenos y Maquinaria en general, compañía que sustituye a La Maquinista Naval (dedicada a la reparación de embarcaciones, canoas y automóviles, con talleres en Cós Nou, que llega a emplear hasta 400 obreros).

Pero la caída bancaria sembrará un caos económico del que Maó tardará en reponerse:

«El mes de julio de 1911 fue el coronamiento de la quiebra general iniciada en Mayo. La Anglo y la Fabril cerraron para siempre sus puertas y cerca de 800 –quizá más– obreros quedaron en la calle, muchos emigraron inmediatamente a Barcelona, Valencia, Argelia principalmente» ¹⁹.

Tras el «crack» del año 11 (que acaba con las fábricas textiles y la industria pesada) quedan únicamente en Maó industrias zapateras y las dedicadas a la fabricación de monederos de plata. El sistema bancario también se resiente: sólo queda una pequeña Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Maó, nacida en 1905 a expensas de una sucursal del Banco de Ciudadela en Maó, con apenas 2 millones de capital nominal ²⁰. En 1911 se funda el Banco de Menorca en Maó con un millón y medio de nominal.

Por si fuera poco, el decreto de Carlos Cañal, con Dato al frente del Gobierno, pretende evitar que la exportación del calzado al extranjero suba su precio en el interior: un fatídico (para Maó: se trata de un nuevo episodio de la lucha entre productores, que demandan libertad de mercado, y consumidores a nivel de toda España) 16 de agosto de 1919 se dicta una Real Orden gravando las exportaciones en 30 ptas. por cada kilogramo, lo que constituye una implícita prohibición. De nada valdrán las protestas locales, la edición de una nueva Real Orden que da ciertas falsas esperanzas.

La Primera Guerra Mundial, en Maó como en general en el resto de España, supone una oportunidad fallida para poder modernizar las bases industriales: por contra, el nivel de reinversión de los beneficios obtenidos en las exportaciones francesas y en general europeas, es bastante bajo.

¹⁸ En 1910 la Anglo trabajó a gran ritmo, pero con el problema de que las ventas son siempre a largo plazo, teniendo que pedir ampliación de sus créditos (la mitad de su capital) al Banco de Mahón: cuando la Anglo estuvo a punto de quebrar, cuando tembló, este aviso hizo descubrir el verdadero estado del Banco, lo que genera una oleada de pánico, con episodios como el requerimiento de convertir el papel propio en moneda, suspensión pagos, lo que se contagia a otros clientes de otras entidades y en definitiva provoca cierres en cadenas.

¹⁹ Ib., p. 28.

²⁰ Ver Luis Alemany, «Notas para una pequeña historia de la banca balear», en Banco de Crédito Balear, 1872-1972. Palma de Mallorca, 1973.

Otra consecuencia lógica de la contienda mundial es el elevado encarecimiento del coste de la vida. En una ciudad tan habituada a organizarse colectivamente (sociedades de previsión, de ocio...) pronto se crearán asociaciones de consumo. Descontento pese a todo el pueblo de Maó, una multitud saldrá a la calle reclamando a finales de 1918 una rebaja de los precios de los productos básicos. El problema de los abastos, de la fiscalización de la producción privada de materias básicas, constituye una de las principales preocupaciones en la ciudad entre 1917 y 1918.

Una seña característica de la población maonesa y más en general menorquina es la gran profusión de asociaciones, muchas veces con fines recreativos (pero siempre con trasfondo ideológico o social), y también frecuentemente con fines benéficos y altruistas, como corresponde a una población que se vuelca con los necesitados. En ocasiones estas instituciones altruistas tienen un carácter muy ligado al progreso científico: el 23 de julio de 1904 se crea la Liga Antituberculosa, a iniciativa del delegado del Gobierno José María Cavanillas; el 20 de marzo de 1905 se crea el dispensario oftalmológico, a cargo de Lorenzo Pons Marqués; la Gota de Leche y escuela de maternología nacerá al calor de la Extensión universitaria, de la mano de Enrique Alabern en 1906; desde el 15 de abril de 1908 existe un Gabinete de Radiología a cargo de Pons Marqués, Cardona y Bustamente. Por su parte, la Beneficencia de Menorca se compone de un hospital civil a cargo de las Hermanas de la Caridad en Maó, otro en Ciutadella al cuidado de las Hermanas de la Consolación, así como la Casa de Misericordia de Maó y la Beneficencia Domiciliaria, a las que se añade un manicomio.

Respecto a las mutualidades, existen una decena en Maó, 15 en Ciutadella, 4 en Alaior, tres en Sant Lluís y una en Mercadal, Ferreries, Es Migjorn, Fornells y Es Castell, lo que es explícito del talante asociacionista de los menorquines.

3.- JUAN MIR I MIR: SU EVOLUCIÓN IDEOLÓGICA

Nos parece pertinente partir de la consideración de la personalidad de Juan Mir y Mir, indudablemente uno de los padres y principales valedores del anarquismo, aunque no sea éste el objeto final de nuestro trabajo. Coincidimos con Portella en la evolución del pensador, que complica toda caracterización unitaria de sus ideas políticas y religiosas. Portella supone la existencia de tres épocas de su vida: desde sus inicios «teológico-espiritualista», a su etapa anarquista, volcándose finalmente en una concepción menorquinista ²¹, sin que se trate de tres períodos claramente delimitables (según el citado autor, «es difícil esbrinar quan en Mir se sent anar-

²¹ Ya en 1906 escribe: «Todos podemos ser regionalistas sin contradicción con nuestros principios de la revolución social internacional. Un regionalismo modernista, sin resabio de la Edad Media, aspirando a la soberanía de los municipios confederados bajo la base de la mutualidad, ¿qué hombre de provecho puede rechazarlo?». *E.P.O.*, 16 de noviembre de 1906, «El Capitalismo».

quista; quan s'hi deixa de sentir. Molts de principis anarquistes bàsics ja s'han insinuat abans, i molts els matindrà fins al final de la seva vida» ²².

En efecto, su evolución, incluida una boda por la Iglesia a los 50 años que sorprendió a propios y extraños, pese a que desde hacía cinco años se murmuraba sobre su conversión al catolicismo, sólo es el colofón de una vida marcada por un movimiento pendular. El propio Mir, en una confesión suficientemente significativa como para evitarnos toda apostilla, revela la primera parte de este proceso:

«[...] le estoy agradecidísimo al Sr. Roselló porque me da la ocasión de contestar públicamente a ciertas maledicencias que ahora no habían salido del círculo de las conversaciones privadas, donde no podía ya estar siempre para dar conveniente respuesta. [...]

«Precisamente el mismo día en que el republicano Sr. Roselló desde *El Liberal* me decía que 'los hombres de convicción propia siguen siempre un mismo derrotero', un clerical me recordaba en *El Bien Público* que yo había ayudado a establecer las 'Conferencias de San Vicente de Paul' de Villacarlos. Tienen razón ambos. Yo no he opinado siempre como ahora, y voy a contar, en confesión concisa, la 'historia de mis variaciones'.

«Como la inmensa mayoría de los españoles, fui educado en la religión católica apostólica y romana. Curas y jesuitas que fueron mis maestros enseñáronme que la católica era la única religión verdadera y yo, niño todavía, di entero crédito a sus palabras. No puedo recordar la fecha en que debió ocurrir el hecho que cita el anónimo clerical villacarlino, pero probablemente corresponde al tiempo en que yo tenía diez y seis o diez y ocho años; más acá de los veinte no puede ser, porque a esa, [...] perdieron su influjo sobre mí las sugerencias clericales y nacieron las convicciones de un liberalismo que luego nunca jamás he desmentido.

«Pero no salté de un sólo golpe desde la iglesia católica al socialismo radical, sino que he ido caminando lentamente, sin dar un paso que no fuere consecuencia de un detenido estudio y de madura reflexión, pero sin retroceder nunca [...].

«No sé que edad tendrían los señores Prieto y Rodríguez, para no citar sino los ejemplos más conocidos, cuando se hicieron republicanos; pero creo que es una injusticia el que a mí todavía se me acuse de haber sido católico hace doce años, cuando aún no había cumplido los veinte.

«Después fui liberal conservador; más tarde liberal sin mote; por último, me uní a los republicanos, siguiendo mi evolución progresista y procediendo de manera que ninguno puede sin mentir acusarme de deslealtad ni falta de compañerismo» ²³.

²² O.cit., p. 113.

²³ *E.P.O.*, 3 junio 1903, nº 143, p. 4. «Oportunidades». Por J. Mir y Mir.

4.- LA GUERRA DE LOS SÍMBOLOS

Hemos afirmado en la introducción que existe un notorio contraste entre las exacerbadas diferencias ideológicas de conservadores y anarquistas de Maó, y el resultado apenas plasmado en hechos violentos que la misma registra. Desde nuestro punto de vista, y esta sería la idea central de nuestro artículo, la «lucha de clases» en Maó se traslada, ya que no a la calle y a la violencia en la práctica, al más confortable e inocuo plano de las ideas; incluso nos gustaría decir «de los símbolos».

La indudable violencia que los efectos de la aludida crisis económica lleva pareja, encuentra su vía de escape no tanto en la forma de enfrentamientos directos como en la de algunos aspectos simbólicos entendidos como reivindicación de formas de vida e ideología distintas. En el caso que nos ocupa, *El Porvenir...* y en general el anarquismo maonés optan por presentar una batalla «a las formas», a las ceremonias propias de las clases dominantes: no al matrimonio eclesiástico, no a los enterramientos en camposanto, no al bautismo; nada de nombres de trasfondo religioso, de actos considerados «supersticiones», de caridad en el sentido cristiano, de prácticas burguesas... De esta forma, si existe una ligazón entre las prácticas cotidianas típicas de la vida de las clases consideradas por los anarquistas «antiobreras», por la burguesía propietaria, *El Porvenir del Obrero*, Juan Mir a la cabeza, propondrá crear un nuevo hombre, antonomástico en su forma vida (desde creencias religiosas a formas de diversión, desde educación a concepciones eróticas y familiares...). Hombre anarquista, racionalista y libertario, pero también vitalista y disciplinado en la lucha de clases, que se instituye así en la mejor propaganda del movimiento: la acción directa y la violencia, es consciente el portavoz de esta peculiar concepción anarquista, tendrá que esperar por el momento. Más si tenemos en cuenta, por ejemplo que el número de suscriptores del periódico, y por tanto de simpatizantes comprometidos, es tan exiguo como 43 en junio de 1912²⁴.

Pero las páginas de *El Porvenir...* nos parecen mucho más literales y explícitas que nuestras propias palabras, por lo que haremos el esfuerzo de intentar dejarlas hablar a ellas siempre que sea preciso.

4.1.- Anticlericalismo

La adscripción de las clases dominantes a un clericalismo militante y combatiente no parece ofrecer dudas para la prensa anarquista: a nivel, podríamos decir, de «superestructura» ideológica, la Iglesia actúa como garante de las clases conservadoras, imponiéndolas todo un estilo de vida colectivo en el que en cierto modo encuentran un aglutinante, y al tiempo subyuga en su conformismo a las clases obreras. Por eso, la religión es uno de los caballos de batalla de *El Porvenir del*

²⁴ E.P.O., 8 de junio de 1912, p. 4.

Obrero. La mano de la Iglesia es vista sin titubeos a la sombra de toda lucha social por dicho periódico:

«A los curas de Alayor no les cayó en gracia el triunfo de las operarias de malla para monederos de plata.

«Cuando los maestros abusaban escandalosamente en la baratura de los precios, con daño evidente de los intereses y de la salud de las operarias, el organillo católico callaba; pero en cuanto estas honradas muchachas han conseguido alguna mejora, ya temen los católicos que se arruinen las industrias y que los pobrecitos patronos tengan que someterse al «sustento frugal» y a las «buenas costumbres», que la doctrina católica reserva para los obreros. [...]»²⁵.

En definitiva, como se preludia en este texto, la Iglesia incita a conformarse con su suerte a los obreros (al «sustento frugal», a las «buenas costumbres»), por lo que urge una formación obrera al margen de este estoicismo pasivo al que incitaría a los trabajadores, arrojados así a su propia suerte.

Las ceremonias y todas las componentes de la «imago» religiosa son por ello duramente combatidas. Ya que no es posible una liberación inmediata de la opresión capitalista, al menos el periódico propone, alienta y celebra cuantos actos de los obreros vayan destinados a librarse, en el ámbito de su vida privada, de las imposiciones de la Iglesia. Así, a los nombres tradicionales, sacados del santoral católico, les irán sucediendo otros de clara resonancia laicista (incluso en la mayoría de los casos con raíces clásicas, muestra de por sí del racionalismo al que aspiran los padres para los recién nacidos): Acracia, Palmira y Michel, hijos de Paula Capó y Juan Marqués, son inscritos en el Registro Civil sin ser bautizados²⁶; a otra niña se le llamará Electra²⁷; Minerva, Casandra, Parsons son los nombres de los hijos, por supuesto no bautizados, elegidos por Francisco Pons y Juana Camenas; Antonio Mir, presidente de la sociedad de albañiles, inscribe a sus hijos con nombres como Nardo, Américo, María Luz, Violeta, Eliseo, Selva... La lista de ejemplos sería muy larga. Lo cierto es que desde las páginas de *El Porvenir del Obrero* se da buena cuenta de estos hechos, como si de una cuestión fundamental se tratara:

«El Alcalde de Villacarlos don José Ripoll ha inscrito en el registro civil un hijo con el nombre de Leandro, prescindiendo de ceremonias religiosas»²⁸.

«Los curas van perdiendo más terreno cada día en esta ciudad aumentando el número de los que quieren estar desligados de toda farsa religiosa.

²⁵ *E.P.O.*, sábado 20 de julio de 1912, p. 3, por «Espartaco». «Frugalidad eclesiástica. Para los trabajadores».

²⁶ *E.P.O.*, 24 de noviembre de 1900, p. 3.

²⁷ *E.P.O.*, 20 de abril de 1900, p. 4.

²⁸ *E.P.O.*, jueves 27 de marzo de 1913, p. 4.

«El lunes último fueron inscritos en el Registro Civil un niño y una niña [...]. Felicitamos a las dos familias, deseando que el ejemplo cunda» ²⁹.

El cementerio civil de Maó es celebrado por los anarquistas, que se vanaglorian de él, como una conquista fundamental para el progreso:

«Mientras aún hoy día la mayoría de los pueblos de España carecen de cementerio civil y otros habilitan para ello un cercado donde crece la yerba en abundancia y dentro del mismo los animales pastan a su antojo, en Mahón, desde el año 1881 después de ganado el pleito que sobre el particular sostuvo el Ayuntamiento en contra del Obispo, tenemos un cementerio civil decente, con su bonito jardín desde donde se destaca una hermosa lápida con esa digna y expresiva inscripción: 'El Municipio ampara por igual a todo ciudadano y le concede sepultura decorosa'.

«Mientras, salvo honrosas excepciones, en las poblaciones del continente rara vez se efectúa un entierro civil, en Mahón dichos enterramientos son tan corrientes, que para evitarlos –cosa extraña– los curas se prestan a trabajar gratis, hasta en el caso de personas fallecidas sin reconciliarse con la Iglesia Católica, Apóstolica y Romana, de la que vivían apartados desde hace muchísimos años» ³⁰.

Y, si damos la vuelta a la cuestión, vemos cómo existe una dura oposición de las clases conservadoras a este tipo de actos, poniendo todas las pegas posibles a este tipo de comportamientos ³¹. Es perceptible por ambas partes que en juego está algo más que una cuestión nominal (nombres católicos o laicos): la lucha por el control ideológico aparece percibida como la antesala del dominio social. Por lo tanto, la Iglesia y las clases conservadoras sostendrán con los progresistas una dura batalla con ocasión de los óbitos de los no creyentes:

«Un conflicto más ocasionado por el clero [...]. [El padre de un niño fallecido] dispuso que el entierro tuviera lugar sin acompañamiento de curas [...] A mitad de camino aparecieron los curas sin haber sido llamados y se colocaron al frente de la comitiva [...] Pero el acompañamiento no hizo el menor caso a las pretensiones de los curas y siguió su curso hasta la última morada en donde dejaron el cadáver» ³².

En otros casos el entierro llega a convertirse en una grotesca lucha por el féretro: «Cuando llegó la comitiva al Cementerio, los que llevaban el féretro se dirigieron al depósito civil y la fuerza armada, a las órdenes de su Inspector, les cortó el paso y les quitó el cadáver a viva fuerza, entregándolo al capellán» ³³.

²⁹ *E.P.O.*, sábado 20 de julio de 1912, nº 312, p. 1.

³⁰ *E.P.O.*, 25 de octubre de 1900, p. 1.

³¹ Por ejemplo, una familia de Villacarlos intenta inscribir a una hija suya con el nombre de Adelfa en el Registro Civil, pero los funcionarios alegan que no es nombre de santo.

³² *E.P.O.*, 25 de octubre de 1900, p. 1.

³³ *E.P.O.*, 24 de noviembre de 1900, p. 4.

Existe todo un proceso de oposición a la influencia de la Iglesia, hasta el punto de que se llega a proponer «reunir un número considerable de hombres y mujeres dispuestos a declarar ante un notario que no pertenecen a la religión católica [...] si no quieren que al morir su cadáver sea propiedad de los sacerdotes»³⁴.

De hecho, bastará que uno de los principales valedores del anarquismo menorquín, Juan Mir y Mir, finalmente revoque su compromiso anticlerical casándose en 1920 pasando por la vicaría con Anna Maurín, para que cunda de forma ya decisiva el desaliento entre los anarquistas³⁵ (bien que Mir se hubiera desligado del movimiento cinco años antes³⁶).

Mientras tanto, combatir al capitalismo equivale o sólo es posible de momento mediante la lucha por el control de las creencias, en la que *El Porvenir* se encuentra comprometido. Su tarea es, pues, ante todo desvelar la farsa que a su juicio constituye la religión:

«Desde hace algún tiempo se ha acentuado en esta población, no el sentimiento religioso, pero sí la hipocresía, la afición al culto externo, las prácticas supersticiosas... y sobre todo las confesiones con sacerdotes jóvenes y la entrada de señoras en la sacristía»³⁷.

Esta lucha contra el catolicismo lleva a *El Porvenir del Obrero* a ponerse del lado de cuantas confesiones pretendan acabar con el monopolio del catolicismo, como es el caso de la religión protestante:

«El señor Vicario de Ferrerías, algunos fanáticos analfabetos y entre ellos un teniente de alcalde, promovieron un escándalo en la calle, increpando a un vendedor de impresos protestantes, que en uso de su legítimo derecho ofrecía su mercancía a los vecinos, sin mortificar a nadie.

«Todo lo legislado en materia de tolerancia religiosa será nulo por com-

³⁴ *E.P.O.*, 7 de noviembre de 1900, p. 4.

³⁵ Se trata de un lento declinar, de un receso temporal de un anarquismo huérfano de brillantes oradores o apoyos significativos en Menorca. Según Mercadal, «de cuyas filas se habían separado los más destacados elementos como Manent, Marí, Bagur Aloy, etc., en tanto que los Triay, hermanos Mercadal Pons, Lorenzo Sintés, Portella y otros que contaron en las filas de la primera Federación, habían abrazado el socialismo. Los ex anarquistas, derivando cada vez más hacia la derecha, integrándose en el Casino Obrero de Unión Republicana, cobijado en la Casa del Pueblo para actuar bajo la jefatura de Lerroux, mientras que aquellos que permanecieron fieles al anarquismo, de momento se contentaron con defender sus intereses de clase afiliándose a las secciones gremiales de la F.O.M., hasta que dicha organización se integró en la U.G.T. en 1930». O.c., p. 122.

³⁶ Como señala Josep Portella (en o.c., pp. 232-244), en 1915 a través de escritos en *E.P.O.* adopta una inequívoca postura aliadófila, rompiendo con las ideas anticapitalistas de los anarquistas. Deseado Mercadal recoge este hecho en los siguientes términos: «De manera inexplicable, aquel hombre que con su ejemplo y consecuencia ideológica había propagado durante dos décadas las ideas libertarias y anticlericales desafiando los innumerables inconvenientes de ello derivados, vióse inmerso en una crisis espiritual que le llevó, primero, a un apartamiento de la lucha activa para terminar con la renuncia de los ideales defendidos con tanto tesón». Mercadal, D., o.c., p. 119.

³⁷ *E.P.O.*, jueves 17 de junio de 1915, p. 4.

pleto, mientras no se ate corto a los curas cerriles y mientras no se combatiera el analfabetismo que deshonra a los pueblos»³⁸.

No deja de ser esclarecedora esta identificación que establece el articulista entre la religión católica y la España atrasada y analfabeta, como si la religión se nutriera de la ignorancia. Porque precisamente combatir esta falta de instrucción, e incluso presentar un modelo de escuela racionalista y libertaria que siga el modelo de la Escuela Moderna de Francisco Ferrer Guardia, es otro de los objetivos propuestos por los anarquistas menorquines.

En general, junto a la Iglesia se critica todo el sistema de previsión social basado en la caridad burguesa, tratando de desacreditar sus procedimientos benefactores. Uno de los sucesos que vino a conmover a la población de Maó en 1912³⁹, fue el ocurrido con la niña de la Inclusa Juanita Antonia Villalonga Carreras, quien «fue entregada a unos mendigos forasteros, de los cuales el marido se había fingido ciego, y que apenas tuvieron a la niña en su poder, se embarcaron, dirigiéndose a las cuevas del Monte Santo, en Granada». Tras la denuncia de los hechos por parte del diario republicano *La Voz de Menorca* (en términos tan severos que se querellará contra él el diputado provincial inspector de la Inclusa), y confirmarse el hecho de que el alcalde firmó la autorización desconociendo el caso, la niña llegó a Maó en olor de multitudes. No en vano todo el pueblo ha hecho causa común con la huérfana, para descrédito de la Beneficencia municipal:

«El día de la llegada de la pequeñuela a esta ciudad, acudió a recibirla un inmenso gentío, demostrándose de esta manera lo mucho que había conmovido al pueblo la desgracia de la niña [...] El pueblo sintió otra vez heridos sus sentimientos de humanidad y ante el espectáculo de la niña que lloraba por no querer separarse de la nodriza y la crueldad que significaba la pretensión [del alcalde] de llevarla a la Inclusa, se produjo un movimiento de indignación»⁴⁰.

El Porvenir del Obrero resume en términos contundentes la actuación de las autoridades al respecto:

«La Excma. Diputación Provincial de Baleares entregó la niña a los mendigos previo informe del señor diputado provincial Inspector de la Inclusa, Don Juan Victory Taltavull, el cual afirmaba en el mismo informe que los mendigos tenían medios conocidos de atender con desahogo a la manutención y educación de la niña»⁴¹.

³⁸ *E.P.O.*, jueves 29 de mayo de 1913, p. 4.

³⁹ Como *E.P.O.* señala, «Ha ocurrido en esta ciudad un hecho que demuestra que el pueblo, aunque débil, es bueno, y que cuando se trabaja con buena voluntad lo que parecía más difícil resulta sencillo y hacedero». Cf. nota siguiente.

⁴⁰ *E.P.O.*, sábado 6 de abril de 1912, p. 3.

⁴¹ *E.P.O.*, 20 de abril de 1912, p. 4, artículo firmado por Justo Sencillo. En el mismo se critica la falta de un estudio conveniente antes de dejar «adoptar» a esta niña de 6 años a unos desconocidos.

Así pues, los anarquistas presentan una imagen de la Iglesia y los sistemas de actuación social afines inoperantes en la protección de los intereses de los desfavorecidos. El sistema, en su conjunto, se muestra incapaz de subvenir las necesidades de la clase obrera.

4.2.- Escuelas racionalistas y cultura obrera

El atractivo de las doctrinas anarquistas se basa en el prestigio cientifista de que se tratan de rodear. La Escuela Moderna de Ferrer Guardia y cuantas bajo su ejemplo se van creando sobre todo en el área catalanoparlante, se vanaglorian de que presentan una educación integral, no sexista, libertaria ⁴² basada en la solidaridad humana y ante todo «racionalista», como oposición antonomásica a la escuela oficial de trasfondo ideológico providencialista.

La gran lacra del trabajador es tanto el analfabetismo como una educación instrumentalizada a favor de los intereses burgueses, la oficial. Por lo tanto, *El Porvenir del Obrero* critica ambas instancias. De un lado, la carencia de escuelas y su deficiente funcionamiento son denunciadas reiteradamente:

«En *El Porvenir del Obrero* del 31 del pasado Octubre expuse las deficiencias que se notaban en las escuelas municipales y, pena da el decirlo, tan poco se cuida nuestra corporación de lo que a la instrucción atañe, que no ha tomado sobre ello el menor acuerdo, han hecho oídos de mercader a la denuncia» ⁴³.

«El pueblo de Alayor se lamenta del abandono en que se tiene a la Escuela graduada, por cuyo establecimiento se llegó hasta celebrar un mitin popular pedagógico, caso tal vez único en nuestra España monárquica, clerical y torera» ⁴⁴.

«Durante muchos años, a los que hacían notar la falta de Escuelas en esta población se les contestaba que el Ayuntamiento sostenía el Instituto de segunda enseñanza y que no era posible atender a todo.

«Pero el Estado se ha hecho cargo del Instituto y no por esto se ha mejorado la primera enseñanza.

«Por lo menos hacen falta dos Escuelas de Niños y otras dos de niñas, que debieran situarse en la calle de Prieto y Caules y en la de Gracia, o en la Explanada y en el barrio de Vilanova» ⁴⁵.

El problema del analfabetismo está teñido de componente social: las mayores lagunas educativas, según señala *El Porvenir del Obrero*, afectan a los obreros de Maó:

⁴² En la Escuela Moderna los alumnos entran y salen del aula si lo desean.

⁴³ *El Porvenir del Obrero*, 4 de diciembre de 1902, p. 4.

⁴⁴ *E.P.O.*, 16 de octubre de 1913, p. 4.

⁴⁵ *E.P.O.*, sábado 16 de noviembre de 1912, p. 4.

«Dicen que hay en Mahón las Escuelas que marca la ley; pero lo cierto es que muchos niños no aprenden a leer y escribir porque faltan locales apropiados, sobre todo en los barrios obreros de la población» ⁴⁶.

Lógicamente, esta crítica al sistema educativo vigente se exagera cuando se trata de los centros privados religiosos que, al amparo que la legislación de la Restauración les brinda, tienen su período álgido hacia 1900. Se trata de lo opuesto a lo que constituye la escuela libertaria: malas condiciones y ambiente insano, métodos basados en un conductismo superficial (sistema de premios y castigos, rechazado en las escuelas libertarias)... Todo ello aparece resumido en las denuncias como la siguiente:

«La Voz de Menorca cuenta el caso de unas monjas que torturaron a una niña por medio del terror, encerrándola en un cuarto oscuro sin consentimiento de la familia.

«La Escuela de la calle de Santa Escolástica está en muy malas condiciones, por cuanto las niñas escriben de espaldas a la luz y si se hace observar a las monjitas este inconveniente, ellas se ríen y dicen que se vaya con el cuento a su ilustrísima» ⁴⁷.

Pues bien, frente a las constatadas carencias y a la instrumentalización «burguesa» de la educación, Juan Mir y los demás anarquistas menorquines lucharán por hacer realidad su sueño de dotar a Menorca de escuelas racionalistas, donde, fuera de la tutela eclesiástica y del dogmatismo oficial, se pudieran instruir en el racionalismo libertario a las clases obreras.

De esta forma, la anarquista Federación de Obreros de la Isla de Menorca creó la Escuela Laica en octubre de 1904, que pronto se fusionará (por no decir simplemente «absorberá») a la Escuela Libre del Barrio que funciona en su local de la Calle Infanta ⁴⁸. Pedro Pons Sitges, Antonio Mercadal Suans, Pilar López (formada en la Escuela Moderna de Barcelona, discípula de Ferrer Guardia) y otros profesores (nótese: no siempre se trata de anarquistas en sentido estricto, aunque sí personas comprometidas con la causa obrera) impartirán un currículo en el que además de la cultura general tiene cabida el solfeo, el piano y el esperanto.

Está por realizar un estudio a fondo del funcionamiento de las escuelas libertarias menorquinas. Por ahora nos contentaremos con situar su sentido general y constatar su existencia e influencia en la historia del movimiento obrero en Menorca.

La Escuela Libre será cerrada definitivamente en ese momento de descontento social que supone las protestas generadas en 1909 por el envío de tropas menorquinas a Marruecos. Pero la semilla lanzada al viento en el terreno educativo por

⁴⁶ *E.P.O.*, jueves 21 de agosto de 1913, p. 4, «Faltan escuelas».

⁴⁷ *E.P.O.*, jueves 13 de marzo de 1913, p. 4.

⁴⁸ Posteriormente, según señala D. Mercadal, se trasladará al local ocupado por el Circo Colón (luego sede de la fábrica de alpargatas de suela de goma de Codina Villalonga).

los anarquistas pronto volverá a germinar. En Alayor se creará una Escuela Libre, que estará inicialmente a cargo del catalán Juan Durán Pineda. En febrero de 1913, recogerá el testigo de su predecesora:

«La Sociedad de Instrucción Popular, de Alayor, ha adquirido el terreno en que se ha de levantar el edificio propio de la Escuela Libre que con tan feliz éxito funciona en aquella villa.

«Con tal motivo, nuestro compañero Juan Mir ha entregado a dicha Sociedad quinientas pesetas, procedentes de una suscripción que en 1909 se hizo en Buenos Aires, con destino a la Escuela Libre de Mahón cerrada gubernativamente y que no ha podido volver a abrirse»⁴⁹.

La metodología de estas escuelas es predominantemente activa, intuitiva, en contraste con la educación oficial, que discurre por derroteros abstractos y memorísticos. Y, fundamentalmente, persigue como objetivo la toma de conciencia social. Durán intentará que unos 15 ó 20 alumnos hagan un intercambio con otras escuelas como «Integral» y «Armónica» de Sabadell: «Los niños de Alayor, bajo la dirección de los profesores de las escuelas «Integral» y «Armónica», podrán visitar las fábricas de Sabadell y recibirán las explicaciones adecuadas para formarse idea de las industrias que allí florecen, y también verán el campo y la diferente forma de explotación agrícola que allá se usa»⁵⁰.

Como prueba de la importancia de esta escuela, habría que decir que en 1911 obtiene unos ingresos de 2.128,55 ptas., dotación muy superior a la media de las escuelas públicas de poblaciones del tamaño de Alayor⁵¹, o que en el momento de su apertura cuenta con 70 alumnos de ambos sexos.

Sin embargo, no podrían concebirse esta escuela o la similar fundada en Ciutadella sin el apoyo que menorquines trasladados a Argentina prestan a la causa obrera. Estamos hablando de los Pedro Pons, Barceló, Petrus, Meliá, Jorge Orfila (llega a aportar 200 pesos), etc.:

«Las dos Escuelas racionalistas de Menorca, la de Alayor, como la de Ciutadella, están sostenidas por el entusiasmo y sacrificio de los elementos obreros y progresivos de aquellas poblaciones. Pero los que principalmente han contribuido a que pueda ser una realidad y llevar una vida próspera la primera y a que pronto siga el mismo brillante camino la segunda, son los menorquines que viven en América y cuyo amor a su tierra no se manifiesta en vanidades ridículas ni en rivalidades odiosas, sino en esfuerzo fecundo para cooperar al progreso intelectual y moral de nuestra querida isla.

⁴⁹ E.P.O., jueves 13 de febrero de 1913, p. 4.

⁵⁰ E.P.O., jueves 8 de mayo de 1913, p. 4.

⁵¹ Con una existencia en caja o remanente en 1911 de 914,87 ptas., para un total de 3.043,42 ptas. Los gastos en dicho año, sobre todo atribuibles al sueldo del profesor y al material escolar son de 1.749,55 ptas., generándose un saldo positivo de 1.293,87 ptas.

AÑO 2.º

MAHÓN 29 MARZO 1900

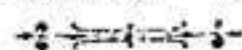
N.º 38

EL PORVENIR DEL OBRERO

ECO DE LA AGRUPACION GERMINAL

DIRECCIÓN: J. Mir y Mir—PRIETO Y CAULES, 13.—MAHÓN (ISLAS BALEARES).

Educación Integral

X

Algo de Psicología

Noología es el tratado del conocer, ó de la *inteligencia* como propiedad del espíritu. Son *objeto* del conocer, ó del conocimiento, todas las cosas y sus propiedades, como lo acredita la conciencia, en la cual recibimos la realidad toda y, como parte de ella, nos recibimos también á nosotros mismos.

La propiedad del conocer, como todas, se determina en estados mudables y efectivos que se llaman *conocimientos*. Y la actividad mediante la cual esta determinación se realiza, es el *pensar*, por virtud del que se expresa nuestra permanente propiedad de *conocer*, en esos estados particulares.

El *pensar* es pues, una actividad del espíritu, que éste ejercita natural y continuamente para formar el conocimiento determinado de los objetos. La posibilidad de verificar esta determinación del pensar en conocimientos particulares constituye á aquel en *facultad intelectual*.

Todo objeto se ofrece al pensamiento bajo diversos aspectos y relaciones; por lo tanto, distínguese también en el pensar un sistema interior de facultades particulares, correspondientes á aquellas fases de la realidad cognoscible. Si estas facultades se consideran de parte del objeto, como los medios necesarios para la producción efectiva del conocimiento, reciben el nombre de *fuentes* del conocimiento, que se dividen en mediatas ó indirectas é inmediatas ó directas.

Las fuentes inmediatas se dividen en *materiales* y *formales*. Las primeras suministran los *datos* para el conocimiento de los objetos, y son la *Razón* y la *Fantasia* ó *Imaginación*; las *formales*, elaboran los datos ya recibidos, y son el *entendimiento* y la *memoria*.

La *Razón* es la facultad de conocer lo absoluto y constitutivo de las cosas (los *principios*); y la *Fantasia* ó *Imaginación* sirve para presentarnos los objetos en sus formas concretas é individuales. Por la *Imaginación* se proyecta en nuestro espíritu la imagen de los seres que nos rodean, ó aún

de las ideas, que entonces nos aparecen, no en pura generalidad, sino en sus manifestaciones efectivas. Recae la *Fantasia*, ora sobre los objetos individuales exteriores, conocidos mediante los sentidos corporales (*fantasia natural*); ora sobre representaciones y fenómenos del mundo psíquico (*fantasia espiritual*). Esta facultad es *productora* si *crea*, *reproductora* si se limita á *copiar*, ya mecánica, ya libremente. Debe distinguirse la *imaginación* de la *memoria*; ésta se refiere á la existencia del hecho tan sólo, más no á su imagen. La memoria nos dá el recuerdo, y la *fantasia* el contenido de éste.

El *Entendimiento* es facultad á la vez de distinción y combinación de los elementos constitutivos del objeto, y se ejerce sobre los datos suministrados por la razón y la fantasía.

La *Memoria* es la facultad que consiste en el poder que tiene el espíritu de conservar y reproducir sus estados. La memoria expresa la continuidad de la conciencia en el tiempo, y sus frutos son el *recuerdo* y la *reminiscencia*. Siempre que un objeto se presenta á nuestra conciencia produce desde luego en nosotros una impresión, cuya duración es proporcional á su intensidad.

Funciones del pensar son las determinaciones efectivas ó momentos de la realización de esta propiedad, por parte del *sujeto pensante*.

Operaciones del pensar son las informaciones que en el pensamiento recibe el *objeto* sobre que se piensa.

Las Funciones que se distinguen en el pensar son tres: la *Atención*, la *Percepción* y la *Determinación*. Apenas es un objeto presente á la conciencia, el yo se dirige, *tiende* á él, á fin de conocerlo: en esto consiste la *Atención*. La *Percepción* consiste en la *vista* del objeto, distinguiéndose de ella como el efecto de la causa, el fin del medio.

La *Determinación* es la serie combinada de estados de atención y de percepción que exige el conocimiento interior del objeto en sus varios estados, partes y relaciones: puede ser *analítica* y *sintética*, según el orden que se siga.

El *objeto pensado* se nos ofrece primeramente en su *unidad*, esto es, todo él de una vez; luego

«Varias veces hemos hablado para agradecer a los menorquines de Buenos Aires y de Córdoba de la Argentina su buena voluntad y positivos beneficios, como también pudiéramos hacerlo con los de la Habana y otros puntos»⁵².

Escuelas que, como resulta lógico teniendo en cuenta lo que hay en juego, sufren una larga historia de persecución por parte de las autoridades oficiales y de denuncia por parte del clero (hasta tratar de cortar los apoyos que desde Hispanoamérica se presta a las escuelas):

«La ralea clerical y reaccionaria de Menorca ve con malos ojos los progresos de la Escuela Libre de Alayor y los trabajos para la implantación de otra en Ciudadela, baluarte del clericalismo menorquín. No perdonan medio, por indigno y clerical que sea, para estorbar la marcha ascendente de las beneméritas instituciones.

«No ha de valerles a los reaccionarios cuantos trabajos realicen.

«Recientemente se ha recibido en la Sociedad Menorca Unida una carta anónima que sólo ha merecido el desprecio de los menorquines que aquí [Buenos Aires] la han visto, comentando todos muy desfavorablemente la labor clerical alayorenses.

«El escribidor [sic] del anónimo, que debe ser algún chupacirios, ha realizado una obra completamente distinta a lo que pretendía»⁵³.

Tanto Juan Durán, encarcelado en 1913 y procesado por protestar contra supuestas manipulaciones electorales de los monárquicos con motivo de unas elecciones, como las propias escuelas, vivirán una continua inestabilidad. El menor motivo basta para cerrar las escuelas: simplemente una visita del inspector (algo a lo que no siempre se someten las escuelas privadas) basta para aducir motivos técnicos que impongan su clausura, bien que el maestro no duda en desplazarse a casas de los alumnos para continuar su labor pedagógica y proselitista.

«Nos dicen de Alayor que otra vez el caciquismo clerical trata de poner dificultades al funcionamiento de la Escuela Nueva. Nuestros amigos se esfuerzan por cumplir todos los requisitos legales, pero el clericalismo encuentra servidores incondicionales entre los funcionarios públicos capaces de violentar la interpretación de las leyes en sentido restrictivo»⁵⁴.

En 1915 tendrá lugar una de las clausuras gubernativas de la Escuela racionalista de Alaior, denunciada en términos severos por *El porvenir del Obrero*:

«Esta Escuela [Libre de Alaior] que nada costaba al gobierno, ni a la Provincia, ni al Municipio, cuyos gastos pagaban con ejemplar sacrificio los trabajadores alayorenses y con laudable generosidad nuestros herma-

⁵² E.P.O., jueves 24 de abril de 1913, p. 1.

⁵³ E.P.O., jueves 24 de abril de 1913, p. 3. «El tiro por la culata.» Por Vicente Torres.

⁵⁴ E.P.O., jueves 10 de junio de 1915, p. 4.

nos de América; esta Escuela modelo por su moralidad y buena crianza, fue cerrada arbitrariamente, con pretextos fútiles y en consecuencia de denuncias calumniosas, por el señor Inspector de Primera Enseñanza enviado por el señor Gobernador Civil de la Provincia, instigado por los caciques clericales de la misma villa de Alayor, envidiosos de la prosperidad de la Escuela Libre y su buena fama»⁵⁵.

La toma de conciencia de que los obreros han de procurarse una educación ajustada a sus propósitos «de clase»⁵⁶, va pareja a la necesidad de procurarse una cultura propia, igualmente favorable a sus intereses, en contra de la cultura clerical. Este factor es abiertamente reconocido por *El Porvenir del Obrero*:

«Legiones de trabajadores la sostienen [la lucha] con vigor en Francia, en Bélgica, en Italia, en Alemania, en Inglaterra, en los EE.UU., en toda América del Sur, y hasta en Rusia y Austria [...] La lucha ha invadido el campo de las ciencias y de las artes, obteniendo constantemente nuevas victorias los campeones de las ideas redentoras»⁵⁷.

El cine, ese nuevo centro del ocio desde finales del XIX⁵⁸, será una de las batallas de caballo, dentro de esta acción proselitista proseguida por los ácratas maoneses.

En medio de una concepción afín al «sindicalismo amarillo» de las organizaciones de trabajadores de sesgo clerical (controlar la vida privada de los socios, ofreciendo a los obreros «honestas diversiones» como conferencias, excursiones, escuelas dominicales, etc.), parte del clero maonés, con apoyo de los conservadores monárquicos, crean la Asociación Mariana San Estanislao, que ofrece entre sus atractivos (dispuesta a combatir a sus enemigos laicistas con sus mismas armas modernas y atractivas) un cinematógrafo. Las propias condiciones higiénicas y de seguridad del mismo ofrecen motivo de crítica para los anarquistas, que no dudan en señalar los incondicionales apoyos de las autoridades conservadoras (delegado del Gobernador civil en Menorca, Ayuntamiento...) ⁵⁹ y el fin comercial y proselitista del establecimiento:

⁵⁵ *E.P.O.*, jueves 24 de junio de 1915, p. 1, «Por los niños.-».

⁵⁶ «Entre los obreros albañiles que se han reunido y conservado con ocasión de la huelga, se trata de establecer una escuela de dibujo, tan necesaria para la formación de operarios capaces». *E.P.O.*, 17 de abril de 1913. Sin embargo no nos consta que finalmente esta escuela obrera llegue a funcionar. «Las sociedades obreras de la plaza de la Explanada han determinado establecer una Escuela Nocturna para niños y adultos». *E.P.O.*, jueves 23 de octubre de 1913, p. 4.

⁵⁷ *E.P.O.*, 4 de octubre de 1900, nº 48, p. 1.

⁵⁸ Al respecto nos remitimos a nuestro trabajo «La llegada del cinematógrafo a Mahón (1897-1918)», de próxima publicación.

⁵⁹ «Hace unos pocos días, en toda España se daban funciones de cinematógrafo en teatros, salones y barracones, sin que la autoridad se cuidara de disponer lo conveniente para evitar catástrofes, ni se hicieran cumplir las leyes y reglamentos que hacen al caso. Con motivo del horroroso incendio de Villarreal, aquel culpable descuido se ha convertido en impertinente rigor, pues aquí se han cerrado

«Parece que el cinematógrafo de los Estanislao no paga impuestos porque los beneficios se dedican a la enseñanza.

«¿A la enseñanza de qué?

«Más que un centro de enseñanza parece aquello un establecimiento de bebidas, donde por poco dinero se pueden echar unas copillas, luego hartarse de películas y pellízculas y por añadidura exponerse a una catástrofe como la de Bilbao.

«Tolerar el pecado para sacar dinero ha sido siempre una regla de conducta de los jesuitas» ⁶⁰.

Sin embargo, los anarquistas son conscientes de que la cultura cinematográfica está creada por y para los intereses de las clases burguesas; y, en segundo lugar, los elevados costes de la impresión de películas son un imponderable que, dado el éxito de este nuevo medio de masas, juega en su contra:

«El cine actualmente no favorece el buen gusto ni las ideas emancipadoras; porque los reaccionarios, que carecen de autores de talento, tienen dinero para impresionar películas aparatosas que atraen al público ligero» ⁶¹.

Se trata de una cruzada, la de los símbolos, la de la lucha por el dominio de los aparatos de generación de opinión pública en la que, si en la forma de prensa escrita sí pueden presentar batalla, en el campo cinematográfico poco podrán hacer. De esta forma, si bien es cierto que la Imprenta de *El Porvenir del Obrero* imprime y pone a la venta libros tan significativos del anarquismo como la *Demostración de la inexistencia de Dios* por el Dr. Julio Carret ⁶², o *Dinamita cerebral. Los cuentos anarquistas más famosos* (en 1912), o colabora en la difusión del pensamiento de insignes anarquistas como Anselmo Lorenzo (publicando en 1913 *Hacia la emancipación*), no sucede lo mismo con la cultura cinematográfica:

«Muchos compañeros comentan favorablemente el artículo de La Bataille Syndicalista, que ha traducido Tierra y Libertad, sobre el cinematógrafo.

«Los reaccionarios no pueden tener buenos autores dramáticos, ni músicos, porque para ello hace falta inteligencia y arte; pero en cambio pueden dominar el cinematógrafo, para lo que sólo se necesita dinero.

de golpe y porrazo, no los cinematógrafos, sino todos los teatros que hasta ahora habían funcionado legalmente y con el beneplácito de las autoridades. En esta ciudad sólo hay un teatro que ofrece un verdadero peligro: el de San Estanislao; pero contra éste no tienen poder las autoridades, ni valen las leyes, porque en España el clericalismo está por encima de todos y de todo». *E.P.O.*, 18 de mayo de 1912, p. 4.

⁶⁰ *E.P.O.*, jueves 2 de enero de 1913, p. 4.

⁶¹ *E.P.O.*, jueves 1 de mayo de 1913, p. 1. «Teatro para el suelo», por Lucifero.

⁶² Que se vende en la administración de *El Porvenir del Obrero*, Tipografía Mahonesa, calle Nueva, por una peseta.

«Con dinero y malas intenciones, se han apoderado los clericales de muchas casas cinematográficas, que sólo exhiben películas con argumentos de una falsedad notoria, en que se presenta a los ricos, principalmente a los aristócratas, cargados de virtudes y de abnegación, y a los curas como seres sobrehumanos, mientras que a los trabajadores se les pinta degradados y llenos de vicios, con la sola excepción de los esqui-roles» ⁶³.

Y ello pese a admitir la importancia del cinematógrafo y la nueva cultura ligada al cinematógrafo:

«El cinematógrafo es un medio de propaganda efficacísimo, que aprovechan hasta hoy solamente los reaccionarios, con sus sacerdotes providenciales, sus burgueses caritativos y sus sentimentalismos patrióticos. «Hay que arrancar esa arma de mano del enemigo, ofreciendo al pueblo un cine popular, por sus asuntos y por sus tendencias» ⁶⁴.

Sin embargo, algo sí cabe hacer respecto a la generación de una cultura específicamente obrerista. En 1913 se crea la denominada «Casa del Pueblo», con fines a medio camino entre lo lúdico y lo político, concebida como solaz de los obreros. No se trata de una sociedad anarquista, sino más bien podríamos decir «obrerista», en la que participarán activamente también los republicanos. En su seno resucitará el Ateneo Popular:

«El sábado 6 tuvo lugar la inauguración de la Casa del Pueblo de esta ciudad, domicilio común de las asociaciones de carácter progresivo que allí quieran agruparse.

«En el amplio solar que ha de ser salón-teatro se improvisó un escenario, desde el que oyeron muchos aplausos los artistas de las dos compañías que actúan en los teatros Principal y de Verano. [...].

«En el segundo piso de la Casa del Pueblo se ha instalado el Ateneo Popular, que tuvo una brillante vida y cuyo retorno a la actividad es un acontecimiento satisfactorio para todos los amantes de la cultura del pueblo» ⁶⁵.

Desde este foro de opinión se proyectará la cultura racionalista. En definitiva, se trata de dotar de un halo de cientifismo al comprometido análisis de la situación social que realizan los anarquistas. Siquiera como muestra de este espíritu, traemos a colación la reseña de una de tantas conferencias que pudieron oírse en el Ateneo Popular:

«Trató [la conferencia] de las causas de la crisis económica, demostrando que la principal fue la ignorancia científica y técnica de los directores de las empresas industriales, mercantiles y técnicas. [...].

⁶³ *E.P.O.*, jueves 13 de febrero de 1913, p. 4.

⁶⁴ *E.P.O.*, 16 de octubre de 1913, p. 1 «El cine del pueblo».

⁶⁵ *E.P.O.*, jueves 11 de septiembre de 1913, p. 1. «La Casa del Pueblo de Mahón».

«Las huelgas curaron hasta cierto punto de este vicio a los maestros zapateros y desde entonces comenzó una época de relativa prosperidad. «En la fabricación de monederos de plata habrá necesidad de hacer algo parecido, a fin de contener ruinosas competencias basadas en la disminución progresiva de la mano de obra.

«Pero en los bancos no había obreros, ni se pudieron hacer huelgas; y sin embargo llegó el fracaso.

«Como llegó para fábrica de tejidos de Calafiguera, donde no hubo huelgas, aunque motivos sí los había, y muchos.

«También fracasó la Anglo-Española, que había llevado el pueblo a una peligrosa huelga general por no aumentar unos pocos céntimos en los jornales y arreglar el horario, mientras se tiraban millones, ocasionando la ruina de tantas familias» ⁶⁶.

4.3.- El nuevo hombre anarquista

Bajo las premisas anteriores, liberado de la tutela eclesiástica en su educación, considerada funesta, se ha de forjar el ideal de hombre al que aspira el anarquismo proyectado en las páginas de *El Porvenir del Obrero*.

Un hombre inspirado por la razón, que rechaza las supersticiones y los vicios como el del juego y el alcohol, consideradas principales lacras del obrero e impedimentos de su toma de conciencia, un hombre liberado de prejuicios sexuales y egoísmos vitalista (defensa de sus necesidades orgánicas, del «amor libre») solidario y disciplinado políticamente.

Para posterior escándalo incluso de sus correligionarios, Juan Mir defenderá en 1902 el «amor libre» como remedio de los males sociales, del sexismo y del egoísmo:

«Con el amor libre serían imposibles los matrimonios desproporcionados que hoy realiza el interés. Desaparecería el adulterio cuando la mujer no viviese obligada a vivir con el hombre a quien no ama, que quizá la desprecia y maltrata. No habría padres infames que negasen el cariño a sus hijos, ni madres feroces que los ahogaran al nacer para ocultar su ligereza o pasión. No habría lugar a la masturbación y la sodomía» ⁶⁷.

Más allá de esta conflictiva propuesta, no siempre bien entendida ni acogida por los propios simpatizantes de Juan Mir y Mir, los anarquistas emprenden una lucha por «rescatar» a los obreros de los vicios que, según postulan, les impiden luchar por su promoción como clase social.

Podemos decir que uno de los puntos fundamentales de la Federación de Obreros

⁶⁶ E.P.O., 19 de octubre de 1912, p. 3.

⁶⁷ E.P.O., 25 de enero de 1902, Juan Mir, «Amor libre».

fue precisamente la lucha contra el alcoholismo, en aquellos momentos bastante extendido en los trabajadores. Campaña que *El Porvenir del Obrero* considera triunfante, pese a posteriores rebrotes:

«Hace algunos años los trabajadores mahoneses emprendieron una campaña enérgica y constante contra el vicio de la bebida, campaña que dio muy buenos resultados, de modo que disminuyó notablemente el consumo de alcohol y dejaron de verse por nuestras calles obreros en lamentable estado de borrachera.

«El buen éxito indudable hizo creer a muchos que ya estaba todo hecho y abandonaron o descuidaron al menos la propaganda antialcohólica; y por causa de este descuido parece que el mal ha vuelto a levantar cabeza»⁶⁸.

Sin embargo, el nuevo vicio que se presenta a los obreros será el juego, pese a la prohibición oficial del mismo⁶⁹.

«Por lo que dijimos el otro día sobre el juego hubo quien comprendió que nosotros creíamos que sólo se jugaba en los casinos burgueses, por lo que varias personas han venido a contarnos que también se juega en tabernas y bodegones, más o menos protegidos por un tío canónigo.

«Desgraciadamente, es verdad que muchos trabajadores tienen el poco juicio de perder el jornal en el juego, dejando sin pan a la mujer y a los hijos»⁷⁰.

Este mismo rechazo se referirá a otras manifestaciones de cultura tradicional de sesgo violento, como las corridas de toros o las rifas de gallos:

«El Ayuntamiento de esta ciudad ha hecho constar en acta su disgusto por el repugnante espectáculo de la riña de gallos que tuvo lugar en el Teatro de Verano.

«Muy de aplaudir es esta actitud de la corporación municipal, porque en esta isla, donde han fracasado los intentos de corridas de toros, no hemos de consentir que se arraigue como diversión lo que sólo es crueldad y demostración de incultura y malos instintos»⁷¹.

El anarquista que pretenden moldear es un hombre libre, no sujeto a la farsa electoral, que busca su emancipación por otros medios que no son las urnas. Sin embargo, *El Porvenir del Obrero* nunca se decantará, para el caso de Menorca, por acciones violentas concretas, bien que denoste la vía política pacífica («la nocividad de la ingerencia de intermediarios políticos actualmente se está evidenciando con toda

⁶⁸ *E.P.O.*, 27 de abril de 1912, p. 4. «Por la dignidad obrera».

⁶⁹ «Parece que si las autoridades quisiesen, no se jugaría. Sin embargo, se juega. En casi todos los pueblos de la isla el vicio del juego es causa de disgustos en las familias, sobre todo entre los campesinos, que son los más codiciosos jugadores». *E.P.O.*, 25 de mayo de 1912, p. 4. «Contra el vicio».

⁷⁰ *E.P.O.*, jueves 27 de marzo de 1913, p. 4.

⁷¹ *E.P.O.*, jueves 20 de marzo de 1913, p. 4.

claridad y no sólo en España, donde tantos ejemplos tenemos a la vista, sí que también fuera de ella» ⁷²). En última instancia, se trata de una posición bastante ambigua, tibiamente declarada ⁷³:

«No nos dejaremos arrastrar, ya se supone, hasta formar parte de corporaciones oficiales que podemos considerar como ruedas de molino de la máquina gubernamental. Si los republicanos y socialistas creen de buena fe que en los ayuntamientos pueden realizar una labor útil al pueblo, hacen muy bien votando y dejándose votar. Pero a nosotros nos dolería que alguien pudiera pensar que nuestros afanes para la emancipación de los trabajadores fuesen apariencias que ocultan el deseo de alcanzar cargos electivos» ⁷⁴.

Pero paradójicamente también se condena desde las páginas de *El Porvenir del Obrero*, por parte de Mir, las rebeliones y motines sin preparación (en el caso de Maó, advierte del caos de la acción política individualista, e incluso afirma que la desaparición de la autoridad no implica una victoria sobre el mal). En definitiva, supone un anarquismo más en lo epidérmico que en los postulados de fondo.

Sin embargo, sí se declaran los anarquistas partidarios de la insumisión bélica. En 1913 el periódico inicia una «Suscripción para el valiente desertor francés Mary Réne que se arrojó al mar desde el vapor que le conducía a los presidios de África y fue recogido cerca de la isla del Aire», recaudándose 60,85 pesetas, que le son entregadas ⁷⁵.

5.- EL DOBLE DISCURSO: ENTRE LA UTOPIA Y LA REALIDAD

La postura de los anarquistas maoneses (como hemos dicho de por sí peculiar), no sólo de Juan Mir y Mir, resulta muy desigual según el ámbito espacial al que se refiera, generando así un doble discurso: si en el campo de las ideas generales *El Porvenir del Obrero* se muestra inequívocamente anarquista, a la hora de aplicar estos principios teóricos a la realidad social de la clase obrera maonesa, incluso a los sucesivos conatos de enfrentamiento social y episodios huelguísticos, el periódico se muestra mucho más cauteloso y menos contundente.

En efecto, basta analizar el propio formato del periódico para comprobar este hecho. Pues en las primeras tres páginas de las que consta el mismo, casi sin excepción desfilan artículos teóricos de índole general, forjados por las plumas de

⁷² *E.P.O.*, 3 junio 1903, nº 143. p. 1, firmado por «R».

⁷³ En el caso de Juan Mir, Portella opina: «Sobretot en els últims anys de l'obra anarquista, Mir va anar moderant l'ímpetu anti-polític: ho va fer acceptant les reformes burgeses de governs com el de Gran Bretanya, ho va fer refusant la tipologia de la Revolució Mexicana». O.c., p. 184.

⁷⁴ *E.P.O.*, 13 de octubre de 1913. Juan Mir, «Política Municipal».

⁷⁵ *E.P.O.*, jueves 21 de agosto de 1913, p. 4.

Anselmo Lorenzo, Teresa Claramunt ⁷⁶, Kropotkin, Bakunin, Sebastian Fame, Heriberto Spencer, Eliseo Reclus, Joaquín Dicenta y otros insignes anarquistas, en tanto que los sucesos «locales» de la lucha obrera ocupan la cuarta y última hoja casi sin excepción (como se puede observar en las citas precedentes).

De esta forma, las campañas de solidaridad con la Mano Negra, con la reafirmación de Rafaela Salazar de Córdoba, con los mineros de Río Tinto no se corresponden en absoluto con una crítica a la situación social de Maó más mediatizada y moderada. En parte pesa como una espada de Damocles la posibilidad de cierre del periódico, algo que sucederá con cierta periodicidad. De hecho, cuando en octubre de 1900 el periódico (aunque no lo es: «Aparece cuando puede», reza su cabecera) vuelve a la calle, observa un inusual tono de moderación: «*El Porvenir del Obrero* no tiene compromisos de partido, ni su criterio encaja en los límites de los programas oficiales de las distintas escuelas religiosas, políticas y sociológicas» ⁷⁷. Los límites de su discurso son en parte los de cada momento histórico: sin empujes confiesa su director que «para evitar persecuciones procuraremos usar de toda la prudencia compatible con la dignidad» ⁷⁸. Prudencia que con todo no evitará sucesivos cierres ⁷⁹, pese a que es demandada a todos los colaboradores del periódico:

«Suplicamos a los buenos amigos que nos favorecen con su colaboración que procuren acomodarse al tono general del periódico, que no deseamos que sea de violencia en el lenguaje.

«No buscamos provocar denuncias ni procesos que entorpecerían nuestra marcha sin ninguna ventaja para la propaganda» ⁸⁰.

Y es indudable que la alarma que los artículos de Kropotkin causan es, con ser

⁷⁶ Quien vendrá a dar un mitin junto con Ángeles López de Ayal y Leopoldo Bonafulle en mayo de 1901. T. Claramunt también intervendrá desde la tribuna en Alayor el 13 de octubre de 1913. En ese mismo año el libertario Max Bembo dará conferencias en Alaior, Ciutadella y Maó.

⁷⁷ *E.P.O.*, 4 de octubre de 1900, p. 1, «A la brecha», por J. Mir. También es preciso tener en cuenta que sobre el director del periódico existe una causa criminal, finalmente concluida en absolución.

⁷⁸ *Ib.*

⁷⁹ En 1912 se produce otra reapertura: «Para la inmensa mayoría de los trabajadores menorquines, nuestro periódico no necesita presentación. Basta decir: es el mismo de antes [...] Por decir la verdad y defender la justicia sufrimos cárceles y arrostramos el odio de los malvados poderosos; pronto es posible que nos persigan de nuevo, porque nos proponemos combatir la injusticia y la mentira, como siempre hicimos». *E.P.O.*, sábado 6 de abril de 1912, p. 1, «Somos los mismos». Posteriormente, desde el 4 de diciembre de 1913 hasta el 11 de marzo de 1915 no se edita. Durante la guerra es de nuevo clausurado, por lo que en la reapertura se dice: «Las mismas circunstancias que obligaron a la suspensión de nuestro semanario continuaron dificultando su reaparición; pero creemos llegado el momento de volver a la vida activa, puesto que nunca fue más oportuno y necesario que los trabajadores, víctima de los horrores que la guerra produce, se pusiesen de acuerdo para obrar en defensa de sus intereses, de su libertad y dignidad y hasta de su propia vida». *E.P.O.*, jueves 11 de marzo de 1915, nº 385, p. 1.

⁸⁰ *E.P.O.*, 18 de mayo de 1912, p. 4.

sus ideas tan opuestas a las de las clases dominantes, menor que la creada por referencias concretas a patrones y conflictos obreros concretos de Maó.

Los más modestos logros de los obreros son celebrados, pese a la señalada prudencia, como muestra de las escasas aspiraciones que presentan los anarquistas. Por eso no son infrecuentes informaciones como éstas:

«La 'Asociación de Obreros Panaderos' de esta ciudad acordó en junta general extraordinaria celebrada ayer, no elaborar pan y panecillos en la noche del día 25 del presente mes»⁸¹.

«[los zapateros solicitan] que dejasen sin efecto la rebaja de un real en par que habían establecido hace poco, y de lo contrario declarar la huelga a la referida casa [fábrica de los señores Blanco, Olives y Cía.]»⁸².

Incluso podríamos decir que J. Mir y en general los colaboradores de *El Porvenir...* supeditan los resultados de la acción obrera en Menorca a un plan más global. Sin que constituya un desprecio a la realidad concreta, sus ojos parecen más bien puestos en el conjunto del planeta. Portella señala que «en Joan no perd de vista la realitat social en què viu, emperò aquesta no li fa acotar la vista»⁸³. En efecto, al referirse en 1903 a la huelga de calzado de la fábrica de Blanco y Olives, el articulista que firma como «M» advierte:

«Las luchas de momento, las que se refieren a cosas prácticas y del día, hemos de procurar aprovecharlas para orientarnos en la gran lucha general que nos interesa, no sólo a los obreros de un oficio y de una localidad, sino a los oprimidos de todo el mundo»⁸⁴.

Los métodos de protesta son escasamente contundentes. Cuando, de forma excepcional, se produce un choque violento derivado de conflictos sociolaborales, *El Porvenir del Obrero* es el primero en lamentarlo:

«El viernes continuaba la excitación en los ánimos cuando se supo que el fabricante había contratado un esquirol para conducir el carro a la fábrica. Algunos compañeros ya lo habían sabido el día anterior, y habían procurado convencerle de que no hiciera traición a los huelguistas, [...] y hasta le ofrecieron pagarle el jornal mismo que le había ofrecido el burgués. [...] Entonces, de en medio del tumulto salieron disparadas algunas piedras que, por desgracia, hicieron blanco en el cuerpo del joven que dirigía el carro, produciéndole algunas contusiones de cuya gravedad ignoramos. Entonces el señor Inspector, que en frecuentes

⁸¹ *E.P.O.*, 20 de diciembre de 1902, p. 4.

⁸² *E.P.O.*, 17 de marzo de 1903, p. 4, «Los zapateros».

⁸³ *O.cit.*, p. 120. Continúa: «[...] ultra això, és més l'anàlisi de la societat menorquina —que procurarà més en l'etapa regionalista— un resultat de la seva visió de la història i el món, que no a l'inrevés. Contràriament als autors que feien de Menorca l'única terra habitada, en Joan la contemplà sempre a uns nivells residuals».

⁸⁴ *E.P.O.*, 24 de marzo de 1903, p. 1., «Solidaridad», firmado «M».

entrevistas con el Señor Codina se dice que le había animado a que hiciese salir el carro sin haber averiguado antes el estado de ánimo del pueblo, ordenó a sus agentes la detención de nueve trabajadores, los cuales niegan toda participación en los hechos»⁸⁵.

Los anarquistas se desligan así de todo hecho violento, incluso a nivel de simples amenazas, que denostan:

«En la mañana de ayer aparecieron en la puerta de la fábrica y en otras partes de la población inscripciones alusivas, que pudo escribir algún apasionado o bien algún guasón... Como no sea un medio ideado para comprometer a los huelguistas.

«Hay que estar alerta, porque parece que hay malas intenciones»⁸⁶.

En un tono siempre cauteloso, *El Porvenir del Obrero* realiza protestas sumamente ambiguas, tratando de evitar en lo posible herir susceptibilidades. Frente a la contundencia con la que se trata a la homónima clase dominante capitalista a nivel general, cuando la cuestión se refiere a la realidad concreta de Maó y sus conflictos sociolaborales, el tono es muy moderado:

«Al fin, en vosotros también se ha impuesto la lógica y la razón, no sé si gracias a la buena semilla esparcida por este modesto semanario, o a la imprudente conducta de los burgueses de por ahí»⁸⁷.

Esa «imprudente» conducta, de esos «burgueses de por ahí» no pueden ser elementos más genéricos, muestra de una protesta cautelosa impropia de otras formas de concebir el anarquismo (por ejemplo de la de la Mano Negra, con la que se solidarizan los anarquistas maoneses).

Sólo excepcionalmente se «señalará con el dedo» y sin tapujos se criticará la actuación de algunos conservadores (si bien en el caso que exponemos la condición de personaje político del referido hace un tanto peculiar el ejemplo):

«Con motivo de los festejos por la Infanta Isabel, ha vuelto a levantar cabeza, metiéndose en todo, el desacreditado cacique don Juan Taltavull. «Después de las catástrofes del Banco de Mahón y de la Anglo-Española, que arruinaron a tantas familias, no necesitaba el principal culpable de parodiar el drama ‘O locura o santidad’, ni encerrarse en un convento; pero menos debió procurar que le olvidasen, retirándose modestamente y para siempre de las vanidades mundanales»⁸⁸.

De esta forma, desprovista su lucha de violencia, ¿cuáles son las armas con las que pueden lograr sus propósitos los valedores anarquistas de las clases obreras? Únicamente podrán oponer a los patronos la huelga pacífica y el boicot.

⁸⁵ E.P.O., 30 de mayo de 1913, p. 4.

⁸⁶ E.P.O., 3 junio 1903, p. 4.

⁸⁷ E.P.O., 3 junio 1903, nº 143. p. 1 «Esto es lo que se impone».

⁸⁸ E.P.O., jueves 24 de julio de 1913, p. 4.

Pero las huelgas nos sitúan ante el verdadero talante de la organización obrera menorquina en las dos primeras décadas del siglo. Porque, si descontamos un suceso que tiene más que ver con la protesta espontánea frente a la participación de menorquines en la guerra de Marruecos en 1909, raros son los episodios en los que los obreros actúen coordinada y unitariamente.

En efecto, si analizamos la composición y funcionamiento de la Federación de Obreros de la Isla de Menorca vemos que se nutre de grupos de trabajadores asociados pertenecientes a una misma profesión, y generalmente su reivindicación se ciñe a un problema laboral concreto, cesando en la práctica su actividad cuando el conflicto desaparece. Una organización que, además de su labor como sociedad de resistencia para el apoyo de los huelguistas, apenas sí actúa de forma colectiva.

Veamos un caso concreto. *El Porvenir del Obrero* del 27 de abril de 1903⁸⁹, relata la existencia de una huelga de zapateros contra el patrón Lorenzo Tudurí porque éste aceptó la reducción de la jornada laboral a 9 horas, pero despidió a tres iniciadores de la petición. Inmediatamente, quedó constituida legalmente la Sección de Zapateros formando parte de la «Federación de obreros de la isla de Menorca»⁹⁰.

Del mismo modo se asocian los metalúrgicos, integrados igualmente en la Federación (con sede en calle Sta. Teresa, 19), los panaderos y albañiles (con el objetivo de lograr la reducción de la jornada laboral a 9 horas). Los fideeros de la fábrica del Sr. Codina crean «su» asociación con el objetivo de lograr un aumento de sueldo y disminución jornada de trabajo: estamos hablando de cinco (¡) trabajadores⁹¹.

Sólo cuando se trata de asociaciones de una localidad del interior de la isla se producirán integraciones intersectoriales de trabajadores: «Con el nombre de «El Obrero Libre» se trata de constituir una sociedad de oficios varios en el pueblo de Mercadal»⁹². Sin embargo, su margen de acción será bastante reducido, sin una causa común, sino conformándose con la resolución de un problema concreto laboral. En cierto sentido, podemos hablar de una «minoría de edad» del movimiento obrero menorquín en el período: porque, en efecto, no existe una conciencia colectiva de clase entre unos trabajadores cuyas agrupaciones conservan cierto sabor a cofradías más que a organizaciones obreras.

El boicot, arma descubierta casi al azar, apenas sí será efectiva en algunos casos,

⁸⁹ Pág. 4, «Los zapateros».

⁹⁰ *E.P.O.*, 4 mayo 1903, p. 4., «Nuestras luchas».

⁹¹ En la fábrica del Sr. Codina, los jornales son: 2,5 pts. diarias un trabajador, otro 2 ptas., un tercero 1,75, otro 1,5, un trabajador anciano 10 ptas. semanales, y un niño sin edad reglamentaria se contenta con su aprendizaje como toda recompensa (reminiscencia gremial). Las jornadas eran de 11 a 12 horas según la estación, con horas extraordinarias pagadas como las ordinarias. Las reivindicaciones de los trabajadores son un incremento de 25 cts. más al día, jornada de 9 horas, y remuneración de las horas extraordinarias a 40 cts.

⁹² *E.P.O.*, 10 de junio de 1903, p. 4.

como en el del intransigente patrón Codina. Casi con sorpresa *El Porvenir del Obrero* señala:

«Nunca hubiéramos creído que el boycote declarado a la fábrica de fideos del Sr. Codina, diera tan buen resultado.

«Debido a la activa propaganda de los trabajadores conscientes, pocas son las tiendas de esta ciudad y de los pueblos de la isla que se proveen de pastas de la referida fábrica»⁹³.

Este conflicto, uno de los más difíciles de solucionar de la vida laboral maonesa, irá más lejos de lo que los propios obreros imaginaban. Por un lado, la actuación de los esquirols que ya veíamos en un cita anterior⁹⁴, uno de los problemas a resolver por el movimiento obrero, supone la ineficacia de las medidas emprendidas. Por otro, las autoridades gubernativas no consentirán la menor relajación del orden público, por lo que no se duda en la detención de diez trabajadores, entre ellos varios de los anarquistas maoneses: Antonio Bagur, Miguel Ibáñez, Guillermo Triay, Cristóbal Portella, Antonio Previ, José Estela, Juan Salom, Diego López, Miguel Carreras, Narciso Seguí. Es entonces cuando sí funciona la solidaridad popular (no sólo por parte de los trabajadores, sino incluso de personas neutrales): se abre una suscripción popular, muy concurrida en cuanto al número de personas que la apoya, recaudando el importe de las multas, 75,49 ptas., en dos semanas.

Nos parece significativo de la escasa fuerza del obrerismo que las reclamaciones sólo se presenten respecto a las condiciones salariales y de jornada de trabajo, en tanto no se presentan por vía expeditiva reivindicaciones sobre otros aspectos ligados al trabajo, como son las propias condiciones, muchas veces insalubres, de las fábricas. De «La Industrial Mahonesa», creada en Calafiguera, dice *El Porvenir del Obrero*:

«Esta industria ha sido foco de anemia y tuberculosis, era un presidio en donde se trabajaba doce horas ganando los obreros sueldos irrisorios»⁹⁵.

Claro que estas palabras se pronuncian cuando la fábrica ya ha cerrado, sin que los obreros se consideren con suficiente fuerza como para extender sus reclamaciones más allá de los mínimos imprescindibles, salario y jornada laboral.

Por su parte, la reacción de los patronos ante las protestas obreras va a ser igualmente peculiar. Por un lado, muchos de ellos son conscientes de las limitaciones de los salarios y las desfasadas jornadas laborales que imponen, por lo que no dudan en apoyar las demandas de los trabajadores⁹⁶. Incluso son muchos los que se anti-

⁹³ *E.P.O.*, 23 de junio de 1903, p. 4.

⁹⁴ «En Mahón se estableció un servicio de vigilancia, para saber si los patronos de Alayor enviaban trabajo, por más que hubiera sido inútil porque las obreras mahonesas tienen demasiada dignidad para traicionar a sus hermanas y el nombre de esquirol es aquí muy odioso». *E.P.O.*, 29 de junio de 1912, p. 1.

⁹⁵ *E.P.O.*, Cit. por Mercadal, o.cit., p. 31.

⁹⁶ «En la reunión extraordinaria celebrada en agosto último, un accionista, el señor Ládico, trató del asunto, haciendo notar que «los mezquinos sueldos que cobran los marineros, fogonero y camareros (de

cipan a sus demandas (es el caso de Gabriel Coll Riudavets en 1902), evitando verse en el trance de una pugna de intereses en la que, cuestiones económicas al margen, se lucha por una superioridad podríamos decir «simbólica». En ese caso los patrones no dudan en mantener a toda costa su ascendente moral, su «mando» sobre los obreros, para que no haya dudas al respecto. Por ello es frecuente que cedan en las demandas de los trabajadores pero a cambio de despedir a quienes se han atrevido a llevarles la contraria: tras la huelga de descargadores de carbón en demanda de salarios de 7 ptas. día (frente a las 4,5 que reciben) y 9 horas de jornada (que llega a impedir la descarga de un barco con 2.930 toneladas, por no haber suficientes «esquirols» para descargar), se admite parte de las demandas pero con la condición de despedir a los iniciadores de la huelga.

Como muestra de la desproporción de fuerzas entre los trabajadores y los patrones, baste decir que frecuentemente son éstos los que se oponen a la mediación de las autoridades civiles, o, cuando se constituya, de la Junta local de la Comisión de Reformas Sociales, en tanto que los obreros son los primeros en pedir su tutela, conscientes de que por otros medios su presión será muchas veces insuficiente:

«La reclamación de los obreros panaderos respecto del descanso semanal ha sido, por fin, atendida por los patronos, gracias a la intervención amistosa del señor Delegado del Gobierno» ⁹⁷.

Cuando en abril de 1913 se produzca la huelga de obreros de la construcción, serán cinco de los ocho patrones los que se opongan reiteradamente a la decisión mediadora adoptada por dicha Comisión, único apoyo de los albañiles además de una huelga que no podrán mantener por mucho tiempo.

6.- EL ANARQUISMO MAONÉS Y SU CONTEXTUALIZACIÓN POLÍTICA

Por último, nos preguntaremos cuál es la relación del anarquismo maonés, como vemos sumamente endeble pese al tono grandilocuente de sus órganos de prensa, con las restantes fuerzas políticas a lo largo de las aproximadamente dos décadas que estudiamos. Se trata de una cuestión que choca por de pronto con la evolución al respecto manifestada de uno de sus principales valedores y punto de apoyo, Juan

ambos sexos) de los vapores de la Compañía no son bastantes a subvenir las más perentorias necesidades de la vida; que a los capitanes, primeros maquinistas y contramaestres, al ascender a estos cargos con sueldos modestos se les cierra la posibilidad de toda mejora, por buenos y prolongados servicios que presten a la Compañía, y que los citados sueldos, a pesar de ser los más reducidos que conozco, no han sido mejorados desde hace muchos años, no obstante del gran aumento del coste de la vida durante este tiempo» *E.P.O.*, jueves 27 de febrero de 1913, p. 4, «La Marítima».

⁹⁷ *E.P.O.*, sábado 21 de septiembre de 1912, p. 4.

Mir, ya reseñada, pero también con la dificultad de análisis dadas las contradicciones en que incurre *El Porvenir del Obrero*.

Por un lado, y forma genérica, ya hemos visto la oposición de los anarquistas a prestarse al juego político, «falseado», de la Restauración. Idea muy acorde con la ortodoxia anarquista. Pero en definitiva, una vida política a la que no es indiferente. Cuando llegan al poder los conservadores, *El Porvenir del Obrero* se lamenta y preludia un negro futuro para sus fines:

«Otra vez queda entregada nuestra nación a los conservadores.

«Dentro de poco se repetirán las injustas persecuciones y los atropellos más o menos encubiertos con las apariencias legales.

«La vida de los periódicos y de las asociaciones obreras será más difícil y las provocaciones de los reaccionarios infatuados aumentarán la gravedad de todos los conflictos»⁹⁸.

Sin embargo, en muchas ocasiones critica el que los republicanos sí se presten al juego político, contribuyendo en parte, piensan, a legitimar lo ilegítimo, a perpetuar el orden vigente:

«La actitud en que se ha colocado el órgano de los republicanos [*El Liberal*] no nos extraña, puesto que es consecuencia de la adoptada por ciertos prohombres del partido desde las elecciones acá. Pero no creíamos que llegase a tanto.

«No creíamos que llegase al extremo de exigir a las autoridades, no que den a los conflictos solución acertada y satisfactoria [...], sino que IMPONGAN el cumplimiento de la ley, y esto con mucha prisa, porque según *El Liberal*, que celebra y fomentaba las agitaciones electorales, «las cosas no pueden seguir así»⁹⁹.

Por contra, la simpatía de los anarquistas hacia los republicanos, rompiendo, aquí sí, toda ortodoxia anarquista, se pone de manifiesto implícitamente (condenan las sanciones a los republicanos por motivos políticos, critican a los conservadores cuando se enfrentan desde la prensa a su portavoz *La Voz de Menorca*, etc.) y explícitamente:

«Aunque me considero completamente desligado de la política de los republicanos, no deseo romper la amistad personal que me une mucho a ellos»¹⁰⁰.

Bajo esa «amistad personal» de Juan Mir i Mir se oculta algo más: toda una convivencia con los republicanos, en cuanto éstos también contribuyen, libran una lucha contra los conservadores. Las escasas fuerzas de los anarquistas no les permitirán la lucha que ellos hubieran deseado, por su cuenta y con sus propios medios.

⁹⁸ E.P.O., jueves 30 de octubre de 1913, p. 4.

⁹⁹ E.P.O., 12 de mayo de 1903, p. 1, «Nuestras luchas».

¹⁰⁰ E.P.O., 17 de junio de 1903, p. 4.

O, dicho de otra manera, la lucha en Menorca (pero sobre todo en Maó, Es Castell, Alaior...) no queda planteada entre las distintas corrientes de opinión del obrerismo, sino que ésta será siempre una cuestión secundaria, un trasunto de la verdadera oposición: la existente en la isla entre conservadores y progresistas.

Quien no tenga este factor en cuenta corre el peligro, pensamos, de incurrir en una visión «coja» del anarquismo menorquín, por lo tanto bastante heterodoxo. Al poner en un orden de prioridades su «pureza» doctrinal, sus verdaderos deseos irrealizables por ahora, y el sometimiento de las clases desfavorecidas a la pequeña burguesía maonesa, los anarquistas no dudarán en ceder implícitamente su apoyo a los republicanos, en los campos donde, dijimos, tiene lugar la única confrontación posible (escuelas, centros de ocio, ceremonias...).

Por eso extraña al semanario socialista *Adelante* de Valladolid la estrecha relación entre anarquistas y republicanos, como bien pudiera sorprender a quien no investigue a fondo del peculiar «modus vivendi» de los anarquistas menorquines:

«Al semanario socialista *Adelante* de Valladolid, no le parece bien que las sociedades obreras dirigidas por ácratas convivan con los republicanos en la Casa del Pueblo de Mahón. [...]

«En la Casa del Pueblo de Mahón conviven con los republicanos el Ateneo Popular y la Sociedad Progresiva Femenina, que no están dirigidas por ácratas, sino que forman parte de ellas republicanos, socialistas y anarquistas, porque así lo permiten su carácter y sus fines sociales.

«Por otra parte, no tememos el contacto de las ideas socialistas y republicanas, y creemos que los hombres de ideas progresistas son muy apropiados para la propaganda de nuestras ideas»¹⁰¹.

En definitiva, en este texto queda claro que los objetivos de los progresistas son en parte coincidentes, o se superponen a las diferencias que entre anarquistas, republicanos y socialistas maoneses puedan existir. Podríamos resumir la cuestión diciendo que existen divergencias ideológicas pero ciertas convergencias de método, dentro de ese episodio que no hemos dudado en calificar de «guerra de los símbolos», librado, entre otros campos de lid, en las sociedades de ocio y cultura como la Casa del Pueblo de Maó. Colaboración que incluso supone para los anarquistas pasar por encima de sus principios de rechazo de la vida política (es mejor un candidato republicano que no uno conservador):

«También me he convencido de que los procedimientos que usa el partido republicano son estériles para el bien del pueblo. Pero por simpatía personal y porque aún les creía capaces de hacer algo bueno, si no en el campo de la política, al menos en otros órdenes de la actividad en que podríamos considerarnos afines, yo y muchos que como yo piensan no teníamos reparo en ayudar a los republicanos activamente, prácticamen-

¹⁰¹ *E.P.O.*, 16 de octubre de 1913, p. 4.

te, desinteresadamente. [...] Los republicanos maoneses no pueden quejarse de que los más avanzados en ideas les hayamos echado a perder alguna combinación; al contrario, les hemos ayudado en todas las ballatas electorales, a pesar de que no creemos en el sistema, y en la última elección quizá se debió a la actitud de algunos amigos míos el que don Rafael Prieto saliese diputado sin oposición»¹⁰².

7.- CONCLUSIONES

El Porvenir del Obrero y cuantos colaboran desde sus páginas en la difusión de las ideas libertarias en Menorca muestran una peculiar concepción anarquista, desde luego muy heterodoxa en cuanto se refiere a la lucha obrera en la isla, por los métodos empleados: ante la imposibilidad de una batalla abierta (dadas las escasas fuerzas con que cuenta el anarquismo, y una masa obrera escasamente concienciada políticamente por ahora, de la que sólo puntualmente y para pequeñas cuestiones se instituirá en portavoz), ante la continua persecución del periódico, optarán por plantear la batalla al conservadurismo de una forma no radical, conformándose con los pequeños logros arrancados en favor de los trabajadores, sin que aspiren de forma convencida a articular éstos en un proyecto común más amplio y comprometido.

Al mismo tiempo, se trata también de una batalla por las «formas»: las liturgias (matrimonios, bautizos, entierros...), la educación y cultura laicista (sólo en puntuales ocasiones decididamente anarquista), las formas de vida afines a los intereses obreros son otros tantos frentes de batalla donde empieza y acaba su campo de acción, su estrecho margen de maniobra.

Sin que podamos dejar de sorprendernos de la existencia en una modesta población como Maó de un diario anarquista como *El Porvenir del Obrero*, y en general de una organización obrera de inspiración libertaria, hemos de ser cautelosos a la hora de valorar los efectos concretos de este movimiento obrero. Pero, qué duda cabe, *El Porvenir...* constituye una importante página de los «out-siders» maoneses, amplía por la izquierda el variado espectro de las ideologías presentes en las primeras décadas del siglo en Menorca, muestra de una cultura sincrética y rica en influencias, y, por qué no decirlo, da idea del extraordinario dinamismo ideológico de buena parte de su población.

¹⁰² E.P.O., 3 junio 1903, nº 143, p. 4. «Oportunidades». Por J. Mir y Mir.

NOTÍCIES D'UN VIATGE A MENORCA PUBLICADES AL DIARI *THE EVENING POST* (NOVA YORK) L'ANY 1894 (*)

PHILIP D. RASICO (**)

*Al Dr. Fernando A. Rubió i Tudurí (1900-1994),
gran viatger i impulsor de la cultura menorquina.*

Una de les manifestacions literàries que va tenir un grant èxit popular al segle XIX, a Nord-Amèrica i a d'altres països occidentals dins el romanticisme cultural d'aquella època, van ser els articles periodístics dedicats a la relació de viatges realitzats a terres i països fins llavors poc coneguts i sovint considerats de caràcter exòtic. L'acceptació que va tenir aquest gènere, el qual de fet era cultivat pels escriptors des de l'antiguitat, va respondre a una sèrie de circumstàncies socio-econòmiques i culturals del segle passat, com ara el creixement del públic lector, i, a conseqüència d'això, l'augment del nombre de diaris i revistes; el millorament de les comunicacions en general (el ferrocarril, el vaixell de vapor, etc.); i, d'acord amb els corrents romàntics d'aquells temps, el desvetllament d'un interès en la descripció d'ambients i costums pintorescos.

Un bell exemple d'aquella *literatura de viatges* són les cartes publicades l'any 1843, al diari *The Evening Post* de Nova York, pel famós escriptor nord-americà William Cullen Bryant (1794-1878). A la primavera del 1843 Bryant, que era aleshores director del periòdic esmentat, va realitzar un viatge al sud-est dels Estats Units, i, entre altres indrets, a la Florida i antiga ciutat espanyola de Sant Agustí (*Saint Augustine*). Bryant, que des de jove s'havia interessat pels països de llengua castellana, va passar-hi un parell de setmanes, del 8 al 24 d'abril de 1843, on va treure partit del bon clima subtropical de la ciutat, i, alhora, va fer una sèrie d'ob-

(*) Conferència impartida a l'Ateneu de Maó el 27 de maig de 1994.

(**) Catedràtic de filologia catalana i castellana de la Universitat de Vanderbilt (Tennessee) i membre de l'IME.

servacions sobre els habitants i els costums locals. Va fixar-se d'una manera especial en l'element demogràfic més nombrós i, a parer seu, el més interessant de la població de Sant Agustí: els descendents dels 1.403 menorquins, italians, corsos i grecs portats a la Florida el 1768 pel metge escocès Andrew Turnbull, a fi de treballar-hi com a pagesos i menestrals sota un contracte laboral obligatori¹. Segons Stanley T. Williams, autor d'un excel·lent estudi sobre els temes espanyols i hispano-americans en la literatura nord-americana, de tots els articles sobre viatges escrits per William Cullen Bryant, potser els més originals són els que descriuen el parlar i els costums menorquins conservats a Sant Agustí a mitjan segle XIX².

El 23 de febrer de 1894 el menorquí Antoni Taltavull, que es trobava aleshores a la ciutat de Nova York, va escriure a Juan J. Rodríguez, amic i compatriota seu de Maó, sobre diversos assumptes relacionats, segons sembla, amb els negocis dels dos companys i d'un altre soci de Menorca dit B. Fàbregues. Al final de la seva carta Taltavull, que devia enyorar la seva illa nadiua, car en paraules seves «Después de tantos años de ausencia de nuestro país no me he olvidado de sus habitantes ni de sus cosas», va observar que «El *Evening Post* de esta ciudad ha publicado una serie de cartas de un viajero que ha estado recientemente en Menorca y Mallorca»³. Es tractava, doncs, del diari novaïorquès dirigit per William Cullen Bryant entre els anys 1847-1879, i el mateix en què cinquanta anys abans aquest cèlebre escriptor havia publicat les seves cartes sobre la població menorquina de Sant Agustí, Florida.

A base de la notícia donada pel menorquí Taltavull, vaig poder localitzar aquella sèrie de cartes sobre un viatge a Menorca i Mallorca, les quals, redactades a les Illes Balears entre els mesos de març de 1893 i gener de 1894 per un corresponsal del diari *The Evening Post* de Nova York i subscrietes només amb les inicials S.G., formen una col·lecció de set articles intitolats *In the Balearic Isles* ('A les Illes Balears') i publicats a l'esmentat diari entre el 22 d'abril de 1893 i el 17 de febrer de 1894⁴. D'aquestes missives, dues s'ocupen de Menorca: la del 23 de desembre

¹ Bryant va escriure dues cartes a l'*Evening Post* des de Sant Agustí, la primera de les quals (datada el 12 d'abril) va publicar-s'hi el 10 de maig, i la segona (datada el 24 d'abril) va aparèixer-hi el 24 de maig del 1843. Ambdós articles foren inclosos set anys més tard dins el llibre del mateix William Cullen Bryant, *Letters of a Traveller; or, Notes of Things Seen in Europe and America* (Nova York 1850). Sobre la colònia menorquina establerta a la Florida al segle XVIII, i, així mateix, l'estada de William Cullen Bryant a Sant Agustí, vegeu Philip D. Rasico, *Els menorquins de la Florida: Història, llengua i cultura* (Montserrat, 1987); *Consideracions històrico-filològiques sobre el contracte del Dr. Turnbull i els menorquins emigrats a la Florida l'any 1768*, *Revista de Menorca* (segon semestre 1993); *A Nineteenth-Century Traveler's Notes on the Minorcan Dialect and Customs of St. Augustine, Florida*, *Catalan Review* I, N° 2 (1986), pàgs. 89-100.

² Stanley T. Williams *The Spanish Background of American Literature*, II (New Haven 1955), pàg. 141.

³ Voldria agrair a l'Institut Menorquí d'Estudis una fotocòpia de l'esmentada carta del senyor A. Taltavull (llegat Rodríguez Femenias).

⁴ Sembla que es tracta del senyor Samuel Goldberg.

NEW YORK, SATURDAY

IN THE BALEARIC ISLANDS.

Features of the Country—The Valley of Mercadal and Its Beauty—Interesting Prehistoric Remains—Ciudadela, the Home of Admiral Farragut's Ancestors.

VII.

VALLEDENOSA, JANUARY 31.

WITH people who are not in a hurry the fact that there is no railroad in Menorca is no cause for grievance. On the contrary, nothing could be pleasanter than to be allowed to share the driver's seat on the diligence, unless it be to amble along on a well-mannered donkey with a soft sheepskin for saddle. More than one good word should be said for the hard, smooth roads, kept in perfect repair, which help to make travelling in the Balearics a delight. For a country labelled "backward," Spain shows a remarkable forwardness in the thoroughness with which these highways are made comfortable for man and beast, and in this respect these little islands put to shame our own country, with its vastly greater resources. The noticeable absence of Roman roads after an occupation of more than five hundred years has been explained on the ground that the Balearic Romans possessed a good navy, with which they could readily transport troops from one part of the island to another. In 1715 the English Governor, Kane, completed a military road the whole length of Menorca which has been a serviceable highway ever since, but a new and much superior road is in process of construction.

Out upon the old road our diligence clattered one bright day on its way to Ciudadela, at the western extremity of the island, passing by the ancient gate of Barberousse (which takes its name from the bold corsair who captured it, and is the only portion of Mahon's old walls now standing), along the alameda skirting the harbor, and up through the valley of the little stream whose brown waters trickle down to the bay—the rich but solitary garden spot about Mahon. Alayor, the first of the three towns on the route, lies a little to the south of the highway, on a slight elevation, and with its windmills, church towers, and white houses glistening in the sunshine, attracts attention while yet in the distance. The dashing arrival of the diligence, three horses abreast, urged into a mad gallop by the driver's wild, Arab halloo, is the daily excitement; and ten minutes' wandering about the streets, while the post-bags were being exchanged, failed to discover that the town afforded much else in the way of diversion.

Beyond Alayor the country grows more fair, and when, on mounting a wooded hill, the beautiful valley of Mercadal, with the little town nestling beside its rock-bedded streamlet, came unexpectedly into view, there was a spontaneous chorus of delight. Monte del Toro to the north, crowned with a ruined monastery, is the most conspicuous feature, being the highest elevation (a little over 1,000 feet) in Menorca, and set impartially in the middle of the island. From Mercadal to Ferrerias the landscape has the gentle beauty of the Scotch lowlands—undulating, the hills clothed with pine and evergreen-oak, interspersed with patches of tall heather, pink and purple.

Nature has painted the region about Ferrerias with strong contrasting colors, which

mind may go wool-gathering into the past, its bodily associate has an acute sense of the present, and recalled us to the fact that we were some fifteen kilometres from dinner. As we were scaling the last wall that separated us from the highway, a peasant driving a mule and cart loaded with sweet potatoes manifested a lively curiosity and some concern about the señora. His invitation to a seat on the potato-sacks was thankfully accepted, and our slow and somewhat uncomfortable progress was beguiled by the insular naïveté of the carter and his amusing struggles to locate the United States.

For Americans, Ciudadela has an historical interest that touches our own times. The archives of the city show that the ancestors of Admiral Farragut were domiciled there at least as far back as 1538, for among the four thousand captives carried off by the Turks, who made a successful inroad upon the city in that year, are recorded the names of Antonio Farragut and his whole family. The Farraguts were afterwards ransomed and returned to Menorca. The reverend custodians of the ecclesiastical records obligingly took down their time-yellowed volumes and showed us the baptismal entry of George Farragut, father of our admiral, made on the 20th of September, 1753. When quite a young man, he, with many others, emigrated to America, "instigated," as a chronicler says, "by the English, who then ruled over Menorca, and who wished to people their vast American continent"; adding naïvely, "also compelled by necessity to abandon their dry and unproductive land." But though apparently lost in the great wilderness of the New World, the American Farraguts were not forgotten, and we were told of the enthusiastic public welcome given to the admiral on his visit to Ciudadela in 1868; how soldiers were stationed along the highway to do him honor; how the alcalde and other officials together with prominent citizens went out to meet him four miles from the city gates, and what a mighty shout went up from the people crowded on the ramparts when he finally came in sight. The whole city was given up to rejoicing. Señor Oléo, son of Rafael Oléo y Quadrada, a local historian, showed us a photograph and autograph letter carefully preserved among his father's collection of papers concerning the Farragut family, and related the anecdote that when his father and the admiral met, the embarrassment arising from their ignorance of each other's language was overcome through the medium of Latin.

The map of the northern part of the island looked so attractive with its headlong promontories, deep bays, and surrounding hills, that we determined to visit the fishing village of Fornells, the only one on that coast. As there is no diligence service, the problem of getting there was solved by Jaime now (i. e., the new James) and a strapping horse named by absurd contradiction *l'equedo*, between whom existed a rare good-fellowship. Jaime knew the country well, and good-naturedly permitted us to explore promising byways, where novel sights sometimes greeted us. In one field a man was ploughing with an ass and a bullock; in another, advantage was being taken of birds of passage weary with their long flight from the mainland to ensnare them in large nets. A donkey with a towering load of household furniture trudged sedately along, and women perilously seated in high chair-saddles nodded serene salutations. A driving storm set in before we reached our destination, which

MY FIRST AND LAST BUFFALO.

Sighting the Game—A Wild Stampede—The Death.

It was with that feeling of uncertainty, that vague charm of facing the unknown, which is always blended, in a greater or lesser degree, with the spirit of enterprise in expeditions, whether undertaken in the cause of scientific research or as a simple pastime, that we set out one bright morning in early September from the hospitable W. Ranch bound for the farther North in quest of buffalo.

The days when mighty herds of these majestic animals swept northward and southward in periodical migration over the Great American Desert had long since passed away, and during a residence of three years in southern Wyoming I had seen but two specimens of the giant race whose doom had long been sounded in the crack of the ruthless rifle. These walls from a distant herd had appeared in view of the ranch one summer afternoon, and had speedily taken flight when pursued by cowboys whose ponies were too jaded to overtake them.

In the golden days of boyhood my brain had been fired by descriptions of buffalo hunting, and I still retained a keen desire to engage in the sport; but, to tell the truth, I did not believe that this game was still to be found in numbers sufficient to warrant the trouble, expense, and loss of time involved in preparing for and taking part in a regular hunting expedition. The arrival of guests from the East, eager for the slaughter of big game, caused me, however, to turn a somewhat unwilling and highly incredulous ear to reports from the headwaters of the Little Missouri, which declared that buffalo in large herds had been recently seen in that region, and it was towards this point, some hundred and fifty miles distant, that the course of our little party was directed. There were but five of us, including the cook, a young dandy with a vast fund of humor and a fair amount of ability in the preparation of food. On the other hand, he was an execrable driver, and came very near wrecking the expedition on more than one occasion.

The wagon is the ship of the prairie traveller. In its capacious hold are stored the bedding, the provisions, the ammunition, the pots and pans—often even the fuel itself, for on the vast plains firewood is not a ways to be found. Consequently, when we saw the precious craft balancing on the very edge of a precipice while descending a rocky canon, or stuck fast in a quicksand in the middle of a river, predicaments which a judicious pull of the rein or a timely cut of the lash would have avoided, our hopes fell zero as the dreams of buffalo seemed impossible of realization. As I look back now through the long flight of years it seems incredible to me how we reached our destination. The dethronement of the sable yet as I seized the reins myself and guided the team down the most frightful cut to river bank; the plunge from the saddle into icy water, there to struggle for hours with the sinking wheels; the long night watch through which I mounted guard over band of horses, to the weird music of howling coyotes; the disconcerting ride on which we had rolled ourselves one over in our blankets, transformed next morning into a chill coverlet of snow—these incidents form but a vague index to the many h

de 1893, escrita a Maó i publicava a l'*Evening Post* el 27 de gener de 1894; i la del 31 de gener de 1894, datada a Valldemosa (Mallorca) i apareguda al periòdic novaïorquès el 17 de febrer del mateix any.

Com que ací ens interessa sobretot la descripció de Menorca proporcionada pel senyor S.G., en els paràgrafs següents em referiré a les observacions que va fer aquest corresponsal nord-americà sobre el paisatge, els habitants i els costums de l'illa.

El nostre viatger va partir dels Estats Units amb un vaixell de la línia Nova York-Gènova. Un cop arribat a aquesta ciutat italiana, va continuar el seu viatge cap a Palma de Mallorca a través de Barcelona, on va arribar amb un barco que anava de Gènova a Buenos Aires ⁵. El senyor S.G., que sembla haver realitzat el seu viatge acompanyat d'alguns nord-americans (i potser de la seva dona, per bé que la identitat dels membres del seu grup no queda gaire clara), va passar una gran part de l'any 1893 a Mallorca. Cap al mes de desembre, però, va decidir anar a conèixer l'illa de Menorca, cosa que va estranyar els seus companys mallorquins, car ens informa que «Quan vam anunciar la nostra intenció de visitar Menorca, els nostres amics de Mallorca van arronsar els muscles, com si només un capritx pogués suggerir tal viatge» ⁶. Malgrat aquesta indiferència de part dels mallorquins, el corresponsal i els seus companys nord-americans van decidir realitzar la travessia a l'illa veïna a través d'Alcúdia per tal d'aprofitar el viatge entre Palma i aquest poble per conèixer aquella part de Mallorca.

Així, els viatgers van anar-se'n de Palma amb tren fins a Sa Pobla on s'acabava la via fèrria; des d'allí van haver de continuar el seu viatge amb una diligència, la qual en realitat era només una carreta. Entre els passatgers que van pujar en aquest carruatge hi havia, a més dels nord-americans, diversos pagesos mallorquins i un menestral menorquí que tornava a casa seva de molt bon humor. Van passar per l'Albufera fins que van arribar al poble d'Alcúdia, i d'allí van baixar al port. Com que ja s'havia fet tard i el barco per a Menorca no sortia fins al dia següent, es van allotjar aquella nit a una fonda. L'endemà al matí van agafar el vapor procedent de Barcelona, al qual també va pujar un nombrós ramat de passatgers porcins, els mateixos que els estrangers havien sentit als carrers del port d'Alcúdia durant tota la nit. Quan el vaixell ja havia salpat i es dirigia a Menorca, un temporal molt fort el va desviar cap al sud; a conseqüència d'això, els passatgers no van veure la costa menorquina fins que el vapor es trobava a dues hores de Maó.

En entrar al port de Maó el corresponsal de l'*Evening Post* va remarcar la forma que tenia aquest: una boca més aviat estreta, moltes cales amples i boniques, i tot envoltat de petits turons. A mà esquerra i vora l'aigua es veien les ruïnes del castell de Sant Felip; i des de l'altra banda de l'entrada del port vigilava la Mola, la qual,

⁵ *The Evening Post* (d'ací en endavant abreujat EP), 22 d'abril, 1893, pàg. 12.

⁶ EP, 27 de gener, 1894, pàg. 14.

en mots del periodista, s'assemblava a «un petit Gibraltar format per la naturalesa per a la defensa del port i actualment cobert de fortificacions»⁷. Una mica més endins del port hi havia un immens llatzeret, el més gran d'Europa, a l'entorn del qual es trobaven sota observació vaixells de molts països. I encara més a dintre el vapor d'Alcúdia va passar per una illeta, evidentment l'illa del Rei, on hi havia un gran hospital militar. A la ribera meridional del port, abans d'arribar a Maó, es veia el poble de Villacarlos (avui es Castell) on estava situat un arsenal militar; i, al nord, hi havia una base naval, instal·lacions que conferien un aspecte bèl·lic a l'aproximació a Maó, és a dir, a l'antic *Portus Magonis* dels cartaginesos, segons ens informa l'observador nord-americà.

D'acord amb el mateix turista, els edificis de la ciutat de Maó, situada damunt unes terrasses naturals de pedra tenyida de color groc rogenc per l'acció del mar i de l'aire, estaven pintats de blanc. I si bé no tenien en conjunt cap bellesa arquitectònica, llur blancor hi produïa un efecte eteri i lluminós. Els carrers eren costeruts i nets, i alguns estaven empedrats. La planta baixa de molts edificis es feia servir com a taller o botiga. A diferència de Palma, a Maó no quedava cap rastre de la pintoresca arquitectura sarraïna, com ara els patis interiors amb jardinetes. El més típic eren les files de cases d'estil anglès, les unes disposades darrere les altres amb una monotonia malenconiosa. En canvi, el reporter va observar que per tot arreu de la ciutat es notava un ambient alegre i optimista, el qual es manifestava fins i tot en el cant del *sereno*. Respecte a les característiques de la població maonesa, el periodista va remarcar-ne l'herència ètnica mixta, les modes de vestir modernes (res, doncs, de les «típiques vestidures espanyoles»), l'absència de la correguda de toros, i, sobretot, «un esperit de bonhomia que semblava animar a la gent i que afectava positivament a l'estranger»⁸. Sobre altres aspectes de la capital menorquina, el viatger novaiorquès va destacar l'església de Santa Maria i el seu orgue, el qual, a parer del mateix articulista, devia ser el millor de tota Espanya i es podia escoltar a la missa major els diumenges. Hi havia, a més a més, un petit museu de l'illa dirigit per un senyor Pons i Soler; i, dins un antic convent (evidentment el convent de Sant Francesc), es trobava una petita i excel·lent biblioteca sota la cura d'un bibliotecari intel·ligent i molt dedicat.

Fora de l'arquitectura de Maó, els turistes nord-americans no semblen haver descobert gaires vestigis de l'ocupació britànica de l'illa. Hi havia pocs menorquins que parlaven anglès llevat d'algun cotxer, si bé hem de creure que el periodista i els seus companys van ser acompanyats en llur visita per algú que parlava anglès, castellà i el català de Menorca. Tanmateix, van trobar pel camí entre Maó i es Castell una cafeteria que tenia penjat sobre la porta un rètol amb la inscripció anglesa *Marshall's Coffee House* ('Cafeteria d'en Marshall').

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

El darrer paràgraf del primer article dedicat a la visita a Menorca (el núm. VI de la sèrie *In the Balearic Isles* publicada a l'*Evening Post*), i tot el reportatge següent (el núm. VII de la mateixa sèrie) es dediquen a la descripció d'altres indrets de l'illa visitats pel corresponsal i els seus amics, i també a les experiències i les impressions que ells van tenir-hi, les quals en general s'expliquen en termes molt favorables.

Per anar al poblet de Sant Lluís, situat a unes quatre milles de Maó, els viatgers van pujar a una carreta conduïda per un home que, en saber que els seus passatgers no eren mariners, no va poder ocultar-los la seva alegria. Quan ja havien arribat a Sant Lluís, un poble *limpísimo* com els l'havia descrit el cotxer, els membres del grup van passejar carrer amunt i avall tot meravellant-se de la gran lluminositat, gairebé enlluernadora, que produïen no solament les parets, els terrats i les xemeneies dels edificis, tots pintats de calç, sinó també les dependències, les tanques i les voreres dels carrers, cobertes també de la mateixa substància brillant. Era diumenge, i el dia anterior les dones de Sant Lluís s'havien esforçat a emblanquir el poble i n'havien tret tot rastre de color diferent. Als carrers de la vila no es veia cap arbre, i, d'acord amb el nostre observador, la intensa llum del sol reflectida en les parets i les voreres emblanquinades feia que tots els habitants quedessin un poc enlluernats, amb els ulls mig tancats. Malgrat això, als estrangers els va agradar Sant Lluís on, a més, van notar «aquella alegria espontània que és l'encant del caràcter nadiu»⁹.

El segon article sobre el viatge a Menorca comença amb una descripció molt el·lo-giosa dels camins de l'illa, els quals, segons el periodista de Nova York, eren molt plans, durs, i conservats en una condició excel·lent, la qual cosa, ens informa el mateix escriptor, feia agradable viatjar-hi, a diferència dels camins dels Estats Units¹⁰. I en aquest sentit l'articulista esmenta l'antic governador britànic de Menorca, Richard Kane, qui l'any 1715 va fer construir un camí entre Maó i Ciutadella, el qual encara es feia servir, tot i que a l'època de la visita del corresponsal i els seus companys, ja s'havien començat les obres d'una nova carretera, molt millor, que havia d'enllaçar els dos extrems de l'illa.

Amb la intenció de viatjar a Ciutadella pel camí d'en Kane, els nord-americans van sortir de Maó passant pel portal de Barbarrosa, l'actual pont de Sant Roc i un dels pocs vestigis de l'antiga muralla de la ciutat. Després van baixar al passeig arbrat situat vora el port, el qual els va dur cap al fons d'aquest i per la conca del petit rierol d'aigües tèrboles, la qual s'havia convertit en l'hort de la capital.

Els molins de vent, les torres de les esglésies i les cases blanques d'Alaior podien veure's de lluny. Però quan ja hi havien arribat, els viatgers van quedar una mica decebuts en no descobrir-hi res d'interès especial, ja que, segons el periodista, l'ac-

⁹ Ibid.

¹⁰ *EP*, 17 de febrer, 1894, pàg. 13.

tivitat que atreia més atenció era precisament l'arribada de la diligència en què viatjaven els estrangers, la qual, endemés, hi portava el correu. El paisatge més enllà d'Alaior els va semblar més atractiu, sobretot el de la rodalia des Mercadal situat al peu del Toro, la muntanya més alta de Menorca damunt la qual es veien les ruïnes d'un antic monestir. El terreny entre es Mercadal i Ferreries era ondulat i d'una bellesa subtil semblant a la de les terres baixes d'Escòcia, amb els turons coberts de pins i alzines entremesclats amb bruc alt i de color rosat i porprat. Al terme de Ferreries els viatgers van remarcar el gran contrast de colors: la terra ferruginosa (la qual, d'acord amb el periodista, havia donat nom al poble), el verd dels pins (anglès *Aleppo pine*, o sia el *Pinus Halepensis*) al costat dels edificis pintats de calç. En canvi, a l'altra banda de Ferreries, cap a ponent, el paisatge era més aviat avorrit segons el corresponal de l'*Evening Post* ¹¹.

Ciutadella, va observar el mateix repòrter, havia estat la capital de l'illa fins a l'ocupació anglesa, i la ciutat encara conservava la dignitat i l'aspecte pintoresc corresponents a la seva antiga importància política i cultural. Un bell exemple d'això eren les amples arcades situades al llarg del carrer principal, el qual, tot passant per davant de la catedral construïda al segle XIII, arribava a un petit parc (evidentment el Born) on hi havia un obelisc que commemorava la defensa de la ciutat contra una invasió sarraïna l'any 1558. Alguns anys abans s'havia destruït l'antiga muralla de Ciutadella, i, on aquesta havia existit, corrien uns carrers d'aspecte trist, sense arbres, al llarg dels quals es trobaven uns edificis rectangulars ben lletjos. Tanmateix, entre aquests hi havia la *Fonda Feliciano*, que va agradar de seguida als turistes per la seva netedat i ambient refinat; per això van decidir allotjar-s'hi. Era, en mots del cotxer que guiava al grup, «fonda única».

El dia següent, abans de la sortida del sol, el corresponal i els seus companys van anar d'excursió per veure diverses estructures pre-romanes: talaiots, taules, i especialment la naveta des Tudons, la qual els va impressionar molt per la seva semblança a una nau capgirada.

El nostre periodista dedica un llarg paràgraf al personatge de David Farragut, el primer almirall dels Estats Units d'Amèrica i fill d'un ciutadellenc emigrat al segle XVIII, i ens explica com ell i els seus amics van veure inscrita dins un registre eclesiàstic l'acta baptismal corresponent a Jordi Farragut, pare de l'almirall, la qual estava datada el 30 de setembre del 1755. El mateix articulista recorda alguns detalls de la visita que el dit almirall va fer a Ciutadella l'any 1868, i, a més, ens informa que el fill de l'historiador menorquí Rafael Oleo i Quadrado els va enseñar una fotografia i una carta autògrafa de David Farragut, conservades entre els papers del seu pare. El fill de l'il·lustre historiador també els va contar una anècdota sobre el dia que el seu pare havia conegut l'almirall: com que cap d'ells no parlava la llengua de l'altre, es van fer entendre mitjançant l'ús del llatí ¹²

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

L'últim trajecte de l'excursió per Menorca realitzada pels turistes va ser des de Ciutadella fins a Fornells, i, després, cap as Migjorn Gran a través del santuari del Toro. A Fornells, un petit poble de pescadors d'aspecte molt net i l'únic que es trobava aleshores a la costa septentrional de l'illa, van admirar la badia –tan extensa i pintoresca com la de Maó–, juntament amb les ruïnes d'un parell de fortaleses, l'una vora la badia i l'altra situada a un illot rocós enmig d'aquesta. En aquella època pocs estrangers passaven per Fornells, i la visita dels nord-americans va ser ben acollida pels pescadors retinguts pel mal temps a la petita fonda del poble. L'endemà el grup va tornar a la muntanya del Toro on van veure el santuari i la imatge de la Madona Negra, la qual, segons la ben coneguda llegenda contada pel periodista, havia estat descoberta miraculosament amb l'ajut d'un toro. Això no obstant, el mateix escriptor (potser informat pel fill de l'historiador Oleo i Quadrado) va observar que una explicació més prosaica i més versemblant de l'origen del nom del Toro devia ser la paraula àrab *Tor*, 'muntanya'.

Finalment, el corresponsal i els seus companys van visitar el poblet des Migjorn Gran i diversos «monuments antics» situats a la vora, els quals devien ser les taules des Migjorn Gran, Binicodrell, i potser Sant Agustí ¹³.

El senyor S.G. acaba el segon article sobre Menorca amb l'observació que, vista des de dalt del Toro, l'illa s'assemblava a un plànol desplegat. I no diu res més; ni tan sols comenta la seva partida de Menorca. Només se sap, per l'article esmentat i comentat ací, que va tornar a Mallorca cap al final del mes de gener del 1894. Després es perd la pista del misteriós periodista, ja que un examen dels números de l'*Evening Post* corresponents a la resta de l'any 1894 no revela cap continuació de la sèrie *In the Balearic Isles*. Els set articles que ja se'n coneixen, però, i especialment els dos dedicats a Menorca, ens proporcionen una descripció interessant d'alguns aspectes de les illes veïnes de Mallorca i Menorca, feta fa cent anys per un corresponsal d'un diari que figurava aleshores entre els més importants de Nord-Amèrica.

¹³ Ibid.

EL DIARI *EL IRIS* DINS EL REGIONALISME MENORQUÍ DEL NOU-CENTS ¹

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

Quan el primer dia d'abril de 1913 apareixia, a Ciutadella, *El Iris* tot proclamant-se des de la capçalera «diario católico», s'havia produït ja tota una sèrie de transformacions polítiques, culturals i ideològiques que havia d'afectar, com no podia ser d'altra manera, la premsa catòlica menorquina nascuda a l'empar del procés revolucionari del 1868. La bel.ligerància tancada i defensiva de les nombroses publicacions periòdiques decimonòniques adoptava noves formes obertes a la realitat social des de l'assumpció més serena i laica de la confessionalitat religiosa. Dit d'una altra manera: el diari *El Iris* és l'exponent més clar que el catolicisme substituïa la defensa d'abans per una voluntat d'establir ponts de diàleg i d'afirmació dins la societat de què formava part. Així, aquest desig de connexió, d'incidència i d'arrelament va desembocar, en consonància amb el que s'esdevenia a altres terres catalanes –i molt especialment a Catalunya i a Mallorca–, en l'adopció d'uns plantejaments regionalistes que harmonitzessin la tradició i la modernitat, el passat i el present de la pròpia col·lectivitat amb la seva identitat específica i la seva capacitat de viure i de respondre els reptes històrics del seu temps.

El fet que el catolicisme esdevengui també regionalisme ha de situar-se, sens dubte, dins una dinàmica d'abast molt més general, capaç d'explicar-ne el sentit particularment menorquí dins la xarxa de relacions establertes amb el món cultural

¹ Conferència pronunciada el dia 11 de març de 1994 al Cercle Artístic de Ciutadella.

Vull agrair a Cristina Mercadal Salord l'ajuda que m'ha ofert, molts capvespres d'estiu, en el buidatge dels articles regionalistes i culturals del diari *El Iris*.

(*) Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

català. Des d'aquesta perspectiva, és del tot necessari tenir present que aquests lligams de la nostra illa amb Catalunya i amb Mallorca són el resultat de les possibilitats que ofereix el panorama del Nou-cents, tot just estrenat. En efecte, si el nacionalisme europeista dels modernistes catalans no era, pel seu signe ideològic, assumible de cap manera pels escriptors catòlics menorquins del tombant del segle XIX-XX; sí que ho serà, en canvi, el catalanisme menys radical que s'estengué per la societat catalana com a conseqüència de la desfeta colonial del 1898, la qual, en evidenciar el fracàs de la política espanyola de la Restauració, conduí la burgesia catalana a organitzar-se en un partit polític, la Lliga Regionalista que, a partir del 1906, comptà amb la col·laboració d'intel·lectuals i artistes, autoanomenats noucentistes², per tirar endavant tot un ambiciós projecte de construcció nacional i cultural. Les bases ideològiques del moviment –amb el referent primer de l'obra del bisbe Torras i Bages– i la projecció mallorquina –amb la valoració de Miquel Costa i Llobera i Joan Alcover com a mestres poètics– són elements suficients per entendre que Menorca no podia, des de la pròpia dinàmica, restar al marge del Noucentisme ans tot al contrari: establir-hi vincles de connexió i de participació que van fer germinar iniciatives pròpies.

Retinguem, només, per la relació que els protagonistes tenen amb el diari *El Iris*, dues dades significatives: la primera, la participació d'Àngel Ruiz i Pablo, Francesc d'Albranca i Cosme Parpal, el 1906, en el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana; la segona, els nombrosos articles que Josep Cavaller Piris escrigué des de Barcelona i publica a *El Eco de Ciudadela*, els anys 1907 i 1908, sota el signe explícit del regionalisme. Que l'emmiration en la realitat política i cultural de Catalunya era el resultat del ressò en la dinàmica menorquina, la qual hi trobava la possibilitat de respostes vàlides per a ella, ens ho demostra un text en el qual és obligat d'aturar-nos: em referesc a la *Conversa familiar sobre el regionalisme*³ d'Àngel Ruiz i Pablo, llegida al «Círculo Católico» de Ciutadella el 8 de desembre de 1898. Les conseqüències nefastes que, per a la indústria menorquina del calçat, pot tenir la pèrdua de Cuba i, amb ella, la necessitat d'obrir nous mercats esdevenen no només una ferotge crítica a la política del govern sinó sobretot un qüestionament a les bases en què es recolza i a la mateixa estructura de l'estat, construïda des del model del centralisme liberal i nodrida pel pervertit caciquisme dels partits polítics governants. D'aquí que la defensa del regionalisme [«Regionalisme és, en poques paraules, amor a sa terra a on vam néixer, defensa des seus drets, bons usos, costums i tradicions, interessos morals i materials, i ferm desig de veure-la considerada com a germana major d'edat envers de ses demás regions qui constitueixen

² Per a una visió general del moviment noucentista, vegeu Josep MURGADES, *El Noucentisme* dins Riquer/Comas/Molas, *Història de la literatura catalana*, volum IX (Barcelona, 1987).

³ Les cites que en faré pertanyen al text inclòs dins A. Ruiz i Pablo, *Obres Completes* (Barcelona 1961), 169-187.

sa nació» (pp. 170-171)] impliqui el reconeixement de la heterogeneïtat o pluralitat espanyola [«Si a Espanya tots fóssim uns i una sola fos sa raça i una sola sa llengua, i unes mateixes fossin sa història, ses costums, es caràcter, es clima i es territori, no existiria lo que es diu Regionalisme» (pàg. 171)] amb totes les conseqüències polítiques que se'n deriven [«Ses lleis i sa governació d'un país han d'esser tals que convenguin i s'ajustin an es modo d'esser des governats, no an es gust des governants: no s'han fet ets homos per ses lleis, sinó ses lleis per ets homos» (pàg. 173)]. La regeneració espanyola exigeix, per tant, per a Àngel Ruiz i Pablo i d'acord amb un plantejament ben estès al seu temps, la superació del centralisme des dels referents lliurens aportats per Alemanya i els Estats Units [«An es nostro entendre, més fàcils són de governar Alemanya i ets Estats Units, per exemple, qui són confederacions d'Estats diferents, amb autonomia tots i amb ses lleis i constitucions pròpies, que nacions com sa nostra, com França, com Itàlia, com totes ses nacions absurdament centralisades» (pàg. 181)]. El convit final a seguir la «bandera» pròpia i propera del regionalisme [«Treballem per la nostra terra, fixos ets ulls en Déu» (pàg. 187)] obria, a les portes del Nou-cents, tot un ventall de noves possibilitats polítiques i culturals, d'entre les quals el diari *El Iris* en serà una de les cristallitzacions més importants tant per la seva presència diària com per la seva continuïtat.

Cal tenir en compte, abans que tot, que l'aparició pública de *El Iris*, l'1 d'abril de 1913, se situava, amb personalitat pròpia, dins el context configurat ja un any abans per dues valuoses publicacions periòdiques regionalistes: el quinzenari des Migjorn Gran *Llum Nova* (29-VI-1912 - 15-XI-1913) i el setmanari maonès *La Roqueta* (17-VIII-1912 - 22-III-1913). Pel que fa al primer, mancat encara d'una necessària edició facsímil, Antònia Campins⁴ ja n'ha apuntat les grans línies de lectura, d'interpretació: l'assumpció de la catalanitat lingüística i cultural de Menorca, amb les tres figures capdavanteres de Francesc d'Albranca, el jove Joan Estelrich —que s'acabarà convertint en una figura clau del noucentisme català— i el mestre mallorquí Andreu Ferrer Ginard. Cal destacar-ne un article, *Pas al regionalisme* (27-VII-1912) —escrit per Andreu Ferrer amb motiu de la presentació del Projecte de llei de descentralització de Balears per part del diputat per Menorca, Frederic Llansó—, transcrit i subscrit per *La Roqueta*, en coherència amb el seu objectiu de «fer obra de patriotisme regional» [*Es renegats*, 24-VIII-1912]. *Llum Nova* i *La Roqueta* són, en realitat, la manifestació més evident de l'avanç del regionalisme polític i cultural a la nostra illa, l'extensió del qual es pot rastrejar en un bon nombre de publicacions periòdiques de l'època i, molt especialment, en la revista mensual, apareguda el 5 de gener de 1912, *Monte-Toro*, que comptarà, ja en el seu primer any, amb un gran nombre de col·laboradors compartits posteriorment amb el diari *El Iris*: Josep Tudurí Moll, Francesc d'Albranca, Àngel Ruiz i Pablo, Josep M. Ruiz Manent...

⁴ Vegeu Antònia CAMPINS, «*Llum Nova*» (1912-1913): un periòdic amb vocació catalana, *Randa*, 21 (Barcelona 1987), 151-160.

En efecte, l'edició del diari *El Iris* respon, d'acord amb el programa expressat al primer nombre, a la síntesi del doble objectiu ja marcat per Àngel Ruiz i Pablo al final de la *Conversa familiar sobre el regionalisme* en instar a «treballar per la nostra terra, fixos ets ulls en Déu»:

«Nuestro objeto es, aún a trueque de sacrificios, aún a costa de todo género de trabajos, dotar a nuestra querida Ciudadela de una publicación netamente católica (...).

El amor a Menorca en general y a Ciudadela en particular, quedará plenamente demostrado en estas columnas (...). Es muy natural, pues, que la nota patriótica repercuta sonora en nuestros escritos: que laboremos, con decidido empeño, en pro de su prosperidad en todos los órdenes de verdadera civilización». [*Nuestras primeras palabras*, 1-4-1913].

L'adopció, tanmateix, del castellà com a llengua d'expressió habitual del diari *El Iris* assenyala no només les distàncies lingüístiques en relació amb *Llum Nova* –gairebé monolingüe– i amb *La Roqueta* –d'un bilingüisme favorable al català– sinó que, també i sobretot, evidencia les limitacions –ideològiques i cronològiques– del regionalisme que assumeix. Dit d'una altra manera: si les publicacions periòdiques des Migjorn Gran i de Maó es definien abans que tot com a regionalistes, *El Iris* farà del regionalisme *un* dels components, essencial però no exclusiu, que configuren la seva òrbita ideològica. Cal tenir molt present, en aquest sentit, el caràcter forçosament dinàmic d'aquest component en un diari que, nascut el 1913, es manté ininterromput fins a l'esclat de la guerra espanyola: no es tracta en aquest cas, només, del gruix que suposen els vint-i-tres anys d'edició sinó, fonamentalment, del fet que corresponguin a un dels períodes històrics més densos i canviants, d'acord amb el qual podríem distingir tres grans etapes en el diari *El Iris*: la primera, del 1913 al 1923, sota el signe de la crisi del règim monàrquic, amb el conjunt divers de respostes –accions i reaccions– que generà; la segona, de tancament, abraçaria els anys de la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) mentre que la tercera se situaria dins l'espai de la Segona República. No podem oblidar, a més, l'impacte i la influència que exerciren els grans fets de la història europea: des de la Revolució Russa i la Primera Guerra Mundial fins a l'ascensió dels feixismes italià i alemany, fets que, òbviament, esdevindran referents a partir dels quals el diari *El Iris* es definirà i evolucionarà ideològicament.

El regionalisme ha de ser vist, en conseqüència, tant des d'aquesta perspectiva històrica com des de l'evolució del diari, ben dinàmiques, que li atorguen o lleven sentit i funcionalitat. Producte del Nou-cents, aquest regionalisme travessa la primera etapa del diari; és silenciàt, reprimit i abandonat per la Dictadura de Primo de Rivera, i, finalment, desbordat per la nova etapa històrica que s'obre amb la Segona República en què el regionalisme es veu empetitit i superat tant per la banda autonomista i federal com per la declaradament espanyolista. D'acord amb açò, cenyiré l'obertura del tema regionalista dins *El Iris* als deu primers anys de la publica-

ció, aquells en què, d'una manera viva i activa, introdueix nous plantejaments i reflecteix noves actuacions. Som del tot conscient que aquesta lectura regionalista exigiria de ser inclosa dins l'altra, més general, que abracés la totalitat de cada un dels nombres i del conjunt que constitueix l'etapa 1913-1923. Aquesta exhaustivitat –que reclamaria un espai més ampli que el d'aquesta conferència i una dedicació que ara no és al meu abast– posaria sens dubte en relleu el significat del regionalisme al costat i per contrast dels altres articles i informacions que el negligeixen o, en el pitjor dels casos, fins el desmenteixen. La convivència de material regionalista amb el que no és enquadrable dins aquest vertent evidenciaria, segurament, ambivalències també ben significatives per tal com contribueixen a caracteritzar un panorama sempre molt més divers del que la mirada històrica, fixadora, ens acaba moltes vegades oferint. Interpretar la trajectòria històrica passada a la vista del que ha acabant triomfant o del que ha acabat engolit per l'oblit mai no innocent pot fer-nos també oblidar la complexitat i la pluralitat dels fets històrics, que hauríem de saber analitzar des de la fidelitat al que han estat en un moment donat. Des d'aquesta perspectiva, em sembla lícit, i fins necessari en moltes ocasions, aïllar temes específics i, per tant, parcials que poden, però, contribuir a ressaltar aspectes que han quedat més o manco silenciats o oblidats en el present històric. I el regionalisme és, sens dubte, un dels molts temes pendents de la nostra historiografia contemporània i, en conseqüència, un dels que ens pot aportar dades per entendre com es va viure la menorquinitat a les primeres dècades del nostre segle. El diari *El Iris* ens ofereix justament una de les diferents maneres de plantejar i de viure la menorquinitat: la protagonitzada per aquells sectors catòlics que, evolucionant des de posicions decimonòniques clarament expressades en el lema de la Piràmide, «Pro aris et focus» –és a dir, Religió i Família (o Pàtria)–, s'obriren activament al «treball per la terra», inventant, si calia, tradicions que els legitimessin o justifiquessin ideològicament⁵. Van compartir, no cal dir-ho, protagonisme amb altres sectors socials –obriers i burgesos– que, tot aprofundint en la realitat econòmica, cultural i política de l'illa, obriren la recerca i la defensa de la identitat menorquina a nous i més amplis horitzons.

1913-1915: ELS REFERENTS HISTÒRICO-CULTURALS I L'AGRUPACIÓ «NOSTRA TERRA»

Els tres primers anys del diari *El Iris* ens ofereixen, d'una banda, tot un conjunt de referents històrico-culturals que evidencien l'adscripció obertament regionalista de la nova publicació i, de l'altra, una àmplia informació sobre una agrupació d'interessos locals amb el nom, ben emblemàtic, de «Nostra Terra».

⁵ Manllev els termes a E.J. HOBSBAWM i T. RANGER, *L'invent de la tradició* (Vic 1988).

Pel que fa al primer, hauríem de distingir, en primer lloc, la presència de destacades figures i institucions culturals: Antoni M. Alcover [16-IV-1913] per la publicació del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, mitjà de comunicació entre els seus nombrosos col·laboradors, dels quals *El Iris* destaca el nomenament del clergue maonès Josep Juaneda Callejas [30-VI-1913], que, amb Francesc Camps i Mercadal, Andreu Ferrer i Josep Cavaller Piris són col·laboradors actius del *Diccionari General de la Llengua Catalana*⁶. El compromís cultural que l'interès lingüístic implicava és evident en la participació de Josep Cavaller Piris [16-VI-1913], juntament amb d'altres metges i farmacèutics –Xavier Farrerons, J. Bru i Nicolau Comella– en el primer Congrés de Metges de Llengua Catalana, celebrat a Barcelona el juny de 1913 i que aplegà més de cinc-cents participants⁷.

El nomenament de Cosme Parpal i Marquès –habitual col·laborador en la premsa catòlica menorquina des de finals del XIX– com a acadèmic de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i la resposta que al seu discurs d'ingrés va fer l'historiador Antoni Rubió i Lluch –bon coneixedor de la llengua i la literatura de Menorca– ocupen un espai destacat al diari [15-IV-1913, 6-V-1913, 29-V-1913] així com el fet de guanyar la càtedra de psicologia de la Universitat de Barcelona [14 i 28-II-1914], vist com una victòria de l'«ensenyança catòlica».

El resseguiment dels actes que la Lliga del Bon Mot celebra a Mallorca [22-IX-1913, 18-XII-1913, 13-II-1914, 21-IV-1914] i la possible implantació a Menorca⁸ és una altra dada a tenir present per tal com la dignificació de la llengua proposada pel creador d'aquesta entitat, Ricard Aragó (*Ivon l'Escop*), i assumida per gran nombre d'escriptors i intel·lectuals d'arreu dels Països Catalans, tindrà conseqüències tan positives que, a la dècada dels vint, els membres de l'Associació Menorquina de Nostra Parla faran dels principis de la Lliga del Bon Mot un referent indefugible⁹. Amb el títol *Pro Patria*, *El Iris* informa també [8-VIII-1913] d'un concurs d'història de Catalunya organitzat per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana: la notícia evidencia un interès ben ciutadellenc ja que convergeix amb pràctiques escolars dutes a terme pel Col·legi Salesià¹⁰ i amb els plan-

⁶ D'acord amb la relació de col·laboradors d'arreu dels Països Catalans publicada al *Butlletí de Dialectologia Catalana*, Institut d'Estudis Catalans (Barcelona 1914), 68.

⁷ Vegeu Oriol CASASSAS, *Congressos de Metges de Llengua Catalana* dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5 (Barcelona 1976), 489.

⁸ «Nos consta que el Rdo. D. Antonio Mora, Presidente, ha escrito una carta al M. I. Sr. Dalmedo, Canónigo Doctoral, referente a este asunto, nombrándole, al propio tiempo, delegado de la «Lliga» para los trabajos preparatorios del mitin que tienen intención de celebrar en esta isla». [*Mitin*, 3-I-1914].

⁹ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, *La catalanitat menorquinista del «Butlletí de Nostra Parla»* dins *Estudis de llengua i literatura catalanes/XXVII. Miscel·lània Jordi Carbonell*, 6 (Montserrat 1993), 198-199.

¹⁰ Vegeu la notícia del 4-X-1913 sobre la representació d'obres de teatre «en verso catalán» al teatre del Col·legi Salesià.

EL IRIS

Año IV.

DIARIO CATÓLICO

Núm. 875.

REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN

40, José M.ª Quadrado, 40.- Imprenta.
Teléfono n.º 144.

Ciudadela (Menorca) miércoles 1 de Marzo de 1916

PRECIOS DE SUSCRIPCIÓN

Al mes 0'75 Ptas.
Pago adelantado

(DE COLABORACIÓN)

Una Flor del Carmelo

Mi ramillete, es el de la cohesión,
el obsequio de los pequeños sacrificios
y el abandono total al Amor más
sacrosancto. — Sor Teresa del Niño
Jesús y de la Santa Edda.

¡Inscrutables son los designios de Dios! Bien lo prueba la ley fundamental del Gobierno de su amorosa Providencia, que formuló el Apostol con estas palabras: «Que Dios escoge los flacos según el mundo para confundir a los fuertes; y las cosas humildes y las que no son, a fin de que ningún mortal, se jacte ante su divino acatamiento. «Y no hay duda: que el verificar cosas grandes con lo grande, no tiene nada de maravilloso, es lo más natural del mundo...; pero hacer lo grande con las cosas humildes, eso sí que lo es; eso es lo propio de Dios... Este mismo pensamiento lo expresó la Siempre Para en su profético cántico del *Magnificat*. Y además la Historia, se encarga de patentizar esta verdad con innumerables ejemplos que prohibe vería enunciar, dado el objeto de nuestro modesto artículo de hoy... Sor Teresa del Niño Jesús y de la Sta. Edda, Carmelita Descalza del convento de Lisieux...

El proceso de Beatificación de dicha simpática carmelita, ya depositado en la Curia Romana, y sus admirables escritos, difundidos por todo el orbe, con la aprobación de innumerables Prelados y la del inigual Pontífice de santa e imperecedera memoria, Pío X, confirman y nos hacen buena la máxima del Apóstol con que encabezamos este escrito.

Sor Teresa del Niño Jesús y de la Sta. Edda, por lo que se desprende de sus escritos, parece la esco-

¡Alégrense! Por el padecimiento y la persecución, más bien que por brillantes predicciones, es como Jesús quiere consolidar su reino en las almas. V. dice: Soy todavía un niño que no sabe hablar. El Padre Mazón, que fué ordenado de sacerdote el mismo día que V., tampoco sabía hablar; ello, no obstante, ha recogido ya la palma... ¡Oh, cuánto más elevados que los nuestros son los designios divinos!... Cuando supe (prosigue) que este joven misionero había muerto, antes de pisar el suelo de su misión, me sentí impulsada a invocarlo; me pareció verlo en el cielo entre el glorioso coro de los mártires. Claro está; que a los ojos de los hombres no merece el título de mártir; pero a los ojos de Dios este sacrificio *sin gloria* es una buena semilla que el de los confesores de la fe. ¿Que admirable y altísimo concepto de la Bondad Divina nos muestra Sor Teresa! Y añade: «Si es necesario estar muy limpio para comparecer ante Dios, también se que es infinitamente justo; esta justicia, que causa pavor a todas almas, es el motivo de mi alegría y de mi confianza. Ser justo, no consiste solamente en emplear la severidad con los culpables, sino también en reconocer las intenciones rectas y recomponer la virtud.»

Durante el retiro de la toma de hábito, en otra de sus cartas dirigidas a su hermana Paulina, en aquella ocasión Priora del convento de Lisieux (y actualmente también; pues todavía vive;) le decía: «Quiero V. C. una palabra de su confesionario. ¿Qué quiere que le diga? ¿No ha sido acaso la que me ha instruido? Recuerdo el tiempo en que, sentada sobre sus rodillas, me hablaba del cielo... La estoy oyendo todavía decirme: Mira los que an-

tes por amor de Dios. Y me iba yo con el corazón llenado de gozo y de ansia para acumular también grandes tesoros.

¡Cuán lejos están ya aquellos felices tiempos que pasamos en nuestro tranquilo nido! Jesús ha venido a visitarnos y nos ha visto dignos de pasar por el crisol del padecimiento. Dios nos dice que en el último día, *enjugará todas las lágrimas de nuestros ojos*; y, sin duda, cuantas más lágrimas haya que enjugar, tanto mayor será el consuelo...

En todos sus luminosos escritos se trasluce la característica de la misión que le confiere la amorosa Providencia, encaminándola a manifestar la relativa facilidad con que las almas buenas pueden practicar la virtud, y hasta llegar a un

alto grado de santidad sin salir de la vida ordinaria.

Bien lo manifiesta ella, y de una manera concreta y explícita con estas palabras: «En el ramillete que yo enseño, no hay más que cosas ordinarias; es preciso que todo lo que yo haga pueda hacerle igualmente las almas pequeritas. Obsequiar a Jesús con las flores de los pequeños sacrificios, ganarle con caricias... he aquí como lo he conquistado.»

«Lo que me impelo hacia la patria de los cielos, es el llamamiento del Señor; la esperanza de amarle, en fin, como tanto lo he deseado; el pensamiento de que podré hacerle amar de una *muchedumbre de almas*, que le bendecirán eternamente.»

(Concluido.)

NOTICIAS

De política.

El Gobernador Civil de esta provincia ha recibido de Madrid la candidatura ministerial en las Baleares para las próximas elecciones generales.

La candidatura es como sigue:

Por la circunscripción de Mallorca: D. Alejandro Rosello, don Valeriano Weyler, (hijo) y don Jerónimo Pou.

Por Menorca: D. [Eduardo Estelat.

Por Ibiza: D. Carlos Rotón.

El partido liberal de Mallorca irá a la lucha electoral por las mayorías.

El partido datista presentará dos candidatos, los señores Llored de Sallent y D. José Socas.

D. Antonio Mauri saldrá indudablemente Diputado por Mallorca, si bien los mauristas no han tomado aún ningún acuerdo.

De estas noticias se deduce que la próxima lucha electoral será reñidísima en Mallorca.

mes las de senadores y las Cortes se reunirán del 15 al 20 de Mayo.

Cine.

La importante película científica «Los seres microscópicos de la Creación» será proyectada mañana en la Academia de San Esteban de Mahón, a cuyo acto serán invitados los niños de las escuelas públicas y privadas.

Proyecto.

La prensa de Palma se ocupa del proyecto de levantar un monumento a la memoria del Archiduque de Austria.

Vapor.

De regreso de Alcudia ha llegado esta tarde el vapor correo «Ciudadela».

A causa del estado del mar no pudo ayer hacer transbordo en la bahía con el vapor de escala.

tejaments dels concursos històrico-literaris amb motiu de la celebració del 9 de juliol ¹¹, tendents a promocionar la pròpia cultura i la pròpia llengua.

Dins el marc creat per aquests referents culturals, es retalla, sobretot als anys 1913-1914, amb un perfil propi una «agrupació d'interessos locals» que, amb el nom de «Nostra Terra», evidencia la dimensió social, política i econòmica dels plantejaments regionalistes. Si no m'equivoc, es tracta d'una agrupació desconeguda a nivell imprès, per més que tal vegada la memòria oral i familiar pot encara mantenir rastres de la seva actuació. El mòbil de la creació remet, sens dubte, als problemes plantejats a la indústria del calçat per tal com, en paraules de Josep M. Quintana, «els industrials sabaters veuen i són conscients que el mercat de Cuba s'anirà exhaurint i continuen pressionant prop del Govern perquè aquest concertí el tractat comercial» ¹². *El Iris* permet de resseguir-ne el procés de constitució, les persones que integraven la comissió, els objectius proposats i les accions dutes a terme. Així, a començaments de maig de 1913, la comissió interina encarregada de donar forma a la futura agrupació ¹³ fa acte públic de presència mitjançant una carta al director on expressa la seva independència política i es lamenta de l'orfenesa de la ciutat pel que fa a ateneus, cambres de comerç i, en general, entitats o agrupacions que treballin per ella [6-V-1913]. El mateix dia 13 de maig, en què apareix la notícia de la creació de la nova agrupació i de la constitució de la comissió definitiva ¹⁴, té lloc una reunió al Teatre del Cercle Artístic per tal de crear formalment l'agrupació que rep el nom proposat pel poeta i deixeble de Joan Benejam, Rafael Torrent, de «Nostra Terra»: hi acorden de fer tres conferències per tal de demanar l'ajut moral i material del poble de Ciutadella [14-V-1913]. Havent rebut el recolzament del diputat per Menorca, Frederic Llansó [9-VI-1913], i aprovat el reglament [4-IX-1913], «Nostra Terra» convoca per al 24 de novembre, una manifestació per defensar el calçat, «primer elemento de vida de esta Isla»: cal destacar-ne els parlaments de Josep Polo, Rafael Torrent i Teodor Canet; la demanda de la Junta a l'Ajuntament perquè traslladi a les autoritats superiors el desig del poble menorquí que es dugui a terme el tractat de comerç amb la República de Cuba, i, finalment, l'anada a Maó de Teodor Canet, Jaume Mayans i Josep Marquès per gestionar, amb la Cambra de Comerç d'aquesta ciutat, la tramesa d'una comissió a

¹¹ Vegeu *Certámen* [27-V-1914], publicació de les bases del concurs històrico-literari organitzat pel Cercle Artístic: «Las composiciones podrán ser escritas en castellano o en catalán dándose preferencia a estas últimas».

¹² Vegeu Josep M. QUINTANA, *Menorca, segle XX. De la Monarquia a la República* (Mallorca 1976), 34.

¹³ Integren aquesta comissió Josep Torrent, Joan Junyent (administrador de la fàbrica d'enllumenat d'acetilè), Joan Cavaller, Josep Polo (administrador de duanes), Francesc Moll, Bernat Pons, Josep Gener i Joan Gelabert.

¹⁴ Cal afegir, als noms anteriors amb l'excepció de Joan Cavaller, els de Llorenç Cardona, Rafael Torrent, Seguí, Carretero, Pau Capella i «representants de tots els casinos».

Madrid [25-XI-1913]. Tanmateix, aquestes accions no reeixiren, com queda palès a la informació del 18 d'agost de 1914 en relació amb el telegrama –signat pel president Joan Junyent i pel secretari Josep Polo– tramès al Ministre de Foment perquè, davant la imminent paralització de la indústria del calçat, inclogui a Obres Públiques les feines de dragatge del port i d'acabament de les casernes militars.

En relació encara amb «Nostra Terra», hi ha un fet, gens aïllat ¹⁵, que cal destacar: la publicació, fragmentària i traduïda al castellà, de l'article *De aranceles* [11-VIII-1913] –sobre el projecte del govern nord-americà que permetria la importació lliure de drets de productes com el calçat– aparegut a *La Veu de Catalunya*, l'òrgan d'expressió de la Lliga Regionalista, els dos polítics més representatius de la qual són Enric Prat de la Riba –director de la publicació i futur president de la Mancomunitat de Catalunya– i Francesc Cambó de qui el diari *El Iris* [12-IV-1913], qualificant-lo de «*leader* del regionalismo catalán», assenyala la connexió amb la nostra illa com a membre del comitè d'inspecció del Banco de Menorca, fundat a Maó el 1911 amb un fort finançament de la Banca Arnús de Barcelona ¹⁶.

Totes aquestes dades, però, haurien de ser contrastades amb d'altres que en matissen l'impacte: en primer lloc, el paper jugat, el 1914, per qualque membre de «Nostra Terra», com Josep Polo, en la candidatura monàrquica de Gabriel Squella, triomfadora enfront de la de Frederic Llansó, amb el recolzament abrandat del jove Joan Estelrich ¹⁷, autor d'un article, *Enseñanzas* [16-VI-1914], en què celebra la clausura de l'escola laica d'Alaior; en segon lloc, l'«admiració entusiasta» per Fèlix Sardà i Salvany, qualificat de «Balmes popular», amb tot el rerafons d'integrisme catòlic que pot revelar [9-VI-1915]; en darrer lloc, la carta oberta que la persona amb el pseudònim de Camora adreça a Gabriel Vila sobre el tema del regionalisme [22-XI-1915] i que el clergue historiador subscriu [26-XI-1915]: el regionalisme lligat amb la religió catòlica per tal de combatre les «doctrinas antirregionalistas», clarament identificades amb l'ideari socialista o comunista.

Amb tot, el buidatge d'aquests tres primers anys del diari *El Iris* –amb les col·laboracions significatives de Josep Tudurí, Francesc d'Albranca i Àngel Ruiz i Pablo– evidencien la importància quantitativa i qualitativa del component regionalista, el qual esclatarà amb força als dos anys següents amb la presència de Josep M. Ruiz Manent, fill d'Àngel Ruiz i Pablo, futur gendre de Francesc d'Albranca i amic de Joan Estelrich. Des de Barcelona i amb l'ànima i la voluntat a Menorca, esdevindrà allà un veritable ambaixador de la nostra illa i aquí un coratjós activista cultural.

¹⁵ El 6 de febrer de 1914 publiquen l'article *¡Oh, la República!*, signat per POL, extret de «La Veu de Catalunya».

¹⁶ Vegeu Josep M. QUINTANA, *op. cit.*, 30.

¹⁷ Vegeu els articles *El triunfo de ayer* [9-III-1914] i *Después del triunfo* [11-III-1914].

1916-1917: L'ESCLAT REGIONALISTA I L'ACCIÓ DE JOSEP M. RUIZ MANENT

Els anys 1916-1917 assenyalen, efectivament, una fita en el regionalisme menorquí i, en concret, en el que és expressat a *El Iris*. Tot i el manteniment de certs referents contradictoris –el terme regionalisme, per exemple, empara tant el tradicionalista Vázquez de Mella com Francesc Cambó¹⁸– i el resseguiment de temes d'interès tractats als anys anteriors –com el de la Lliga del Bon Mot¹⁹ però també la figura de Fèlix Sardà i Salvany [24-VII-1916]–; el diari, obert a les manifestacions culturals catalanes²⁰, acull les iniciatives d'organització del centenari de Marc Martí [14 i 15-IX-1916] –que, per a Joan Estelrich, hauria de convertir-se en una festa d'agermanament de totes les terres catalanes²¹– i, sobretot, incorpora plantejaments clars i fermes sobre la cultura, la llengua i el dret de Menorca.

La figura clau d'aquests anys, ja ho hem dit, és Josep M. Ruiz Manent, de qui *El Iris* reproduïx, el 16 de setembre de 1916, part d'un article publicat a *La Veu de Catalunya* –«importante y popular diario regionalista de Barcelona»–, justament la que fa referència al diari ciutadellenc i reflecteix tant els canvis introduïts en la publicació com la voluntat que es convertís en un veritable òrgan regionalista. L'interès justifica plenament la seva lectura:

«Ciudadella de Menorca.- L'IRIS diari catolic i regionalista de la vella ciutat menorquina, ha donat un nou avenc [sic], augmentant els seus redactors amb tres valioses firmes que sota els pseudònims de J. Román, X i Iber han remogut tota la opinió menorquina amb articles de vibrant actualitat, tant més necessaris com atacada está la illa del mal de desentendre's de moltes coses.

¹⁸ La referència al qual apareix en una interessant notícia sobre la campanya política que «los regionalistas de Cataluña han acordado organizar (...) en Baleares»: «entre los oradores figurará el *leader* de los regionalistas, Sr. Cambó». [*Campaña política*, 26-III-1917].

¹⁹ *El Iris* publica l'article de Ricard ARAGÓ, *Recogiendo un ruego* [8-III-1917].

²⁰ Així, dona notícia dels Jocs Florals organitzats pel Cercle Catòlic de Badalona i de la recepció de *La Veu de Mallorca*, dirigida per Joan Estelrich [«Hemos recibido el primer número de este semanario, redactado en mallorquín. En su artículo de fondo expone la finalidad de la publicación; es la resurrección de la personalidad de la isla, encarrilar por nuevos caminos el arte, la economía, la política y la pedagogía y batallará por la descentralización de los organismos municipales y regionales», 12-I-1917] i del quinzenari *Llevant d'Artà*.

²¹ Val la pena de destacar, dins aquest context, l'article *El próximo III centenario de la muerte del P. Marcos Martí* de Joan Estelrich [*El Bien Público*, 16-II-1917] i de reproduir-ne les següents paraules: «(...) se ha de invitar (...) a los compatriotas de las regiones hermanas, a los adalides que en esas regiones luchan contra el asimilismo central a fin de reconstituir íntegramente nuestra cultura común. De Barcelona, de Mallorca, de Valencia deben venir los hermanos de raza y de lengua, para que todos, con la armonía de las distintas fonéticas y dialectos, ensalcen y fortifiquen el sacro recuerdo del Paborde Martí. Ellos, tal vez señalarían para la futuridad rutas seguras de salvación. De modo, que la sangrienta memoria de *l'any de la desgracia* podría convertir a este año trascendental de 1917 en risueño *any de la redempció*».

Per aixó són tant més lloables els esforços del diari ciutadellenc i dels sèns [sic] redactors, esperant que de la seva acció en resulti un gran profit, que tingui per primer efecte dotar de propia opinió als il·lustrats insulars, als quals, posseint una cultura mitja molt alta, i amb una munió de persones de talent apreciabilíssim, sols manca un pensament col·lectiu que unéixi Menorca al moviment vertiginós de Catalunya, que és, com molt bé ells saben, el cervell i el cor d'Espanya».

Al costat d'aquest article cal col·locar-ne un altre, també publicat a *La Veu de Catalunya*, que condensa el que per a Josep M. Ruiz Manent configura ja la realitat d'una *Menorca regionalista* [10-V-1917], resultat d'un procés de recuperació històrica i literària que, iniciat al tombant dels segles XVIII-XIX, continua amb la tasca historiogràfica de Rafael Oleo fins arribar, en l'actualitat, a la de Francesc Hernández Sanz i el canonge Vives, iniciadors, en paraules seves, d'«aquest darrer moviment cultural que s'ha estés a quasibé totes les branques del saber»:

«L'advocat Ballester resumeix el dret, mentre En Ruiz i Pablo és el poeta de la terra i En Francesc Camps d'Albranca fa una completíssima recerca folklòrica i una investigació plena de valor sobre el dialecte menorquí, acompanyant-los moltes altres estimables mentalitats, que en llibres, en la «Revista de Menorca» que publica l'Ateneu de Mahó i en altres revistes -de les quals n'és pròdiga la illa- van escrivint a poc a poc i arxivant la història, la literatura, la filologia, l'estadística, la medecina d'aquella germana petita de Catalunya».

El compromís de Josep M. Ruiz Manent, que el duu a Menorca en moltes ocasions ²², s'estén també tant al camp del dret com al de la llengua. Així, pren part, amb un article titulat *El nostre Dret* [2-V-1917], en les mobilitzacions que grans personalitats jurídiques i intel·lectuals de Catalunya i de les Illes dugueren a terme per tal de defensar el sistema jurídic propi: en el cas de Menorca, el debat fou ampli amb la participació de figures diverses com Joan Estelrich, Pere Ballester, Llorenç Lafuente Vanrell, que comptaren amb la tribuna que els oferien les publicacions periòdiques i institucions com l'Ateneu de Maó. La llengua -que comparteix amb el dret, segons Ruiz Manent, el fet de «viure amb el poble» i «ser fruit del mateix poble»- és també objecte preferent de la seva actuació, com ho demostra la seva pertinença, des de la Comissió de Propaganda, a «Nostra Parla», l'entitat pancatalana creada el 1916 que -a través de la celebració de diades de la llengua, impartiment de cursos de català i publicacions periòdiques, entre d'altres activitats- impulsà la unitat de la llengua catalana. La publicació a *El Iris* [23-II-1917] de l'article, extret de *La Veu de Catalunya*, *Nostra Parla* -on es dona compte, d'una banda, dels actes públics que celebrarà «aquesta patriòtica Agrupació, integrada de

²² Vegeu, per exemple, la notícia de la seva vinguda a Menorca a *De Viaje* [27-I-1917] on és qualificat de «nuestro particular y distinguido amigo el culto periodista».

elements de València, Balears, Rosselló i Catalunya» i, de l'altra, dels membres que componen el Consell directiu—, es deu, sens dubte, a Josep M. Ruiz Manent: ell, doncs, sembla ja anunciar l'Associació Menorquina que, amb un butlletí propi des de l'agost de 1923, clourà, el maig de 1924, en plena repressió cultural de la dictadura de Primo de Rivera, la trajectòria, densa i rica, de l'entitat pancatalana Nostra Parla.

Que el tema de la llengua —al qual el diari *El Iris* havia de ser forçosament sensible per la tradició i les implicacions devocionals, com ho demostra la publicació de l'article *La primera llengua en que es resá el Rosari fou la catalana*²³— generava debats i era, per tant, viu dins la societat illenca és del tot palès a l'importantíssim article *Com convé escriure el menorquí* [1-X-1917] d'Antoni M. Alcover, coneixedor de Menorca a través de les seves «eixides filològiques» i de la xarxa de col·laboradors a la nostra illa, d'on sortirà el seu màxim continuador i una de les figures clau de la lingüística catalana d'aquest segle, Francesc de B. Moll.

A. M. Alcover, de forma àmpliament documentada i profundament argumentada científicament, partint de la demanda d'«alguns bons amics meus» «sobre el criteri que convé seguir per escriure aquesta llengua nostra estimadíssima», estableix, amb claredat, que el menorquí és «el català de Menorca»; que, d'acord amb la «tradició dels antics escriptors menorquins», cal adoptar «la llengua general que solem anomenar literaria»:

«Hem de refermar, doncs, aquella gloriosa tradició de la llengua literaria general a tots els territoris catalans (Principat, Balears, València), però conservant, aixó sí, en la conversa particular totes les particularitats, brodadures i galanies del parlar no sols de cada regió, sino de cada poblet i de cada vileta, per menuda i insignificant que sia».

Adverteix, finalment, que cal evitar l'escull de la «particularisació ortogràfica», defensada interessadament per aquells que volen evitar que ocupi tots els espais de llengua de cultura i que es torni a «asseure an el trono d'honor, amor i gloria a on segué per espai de tants de sigles, tan alta i estrenua com mai ho pogueren esser les germanes seus, més sortades, les altres llengues neollatines l'italià, el castellà, el francès». D'aquí que clogui l'article amb aquestes belles i esperonadores paraules:

«Amem tots i honrem, enaltiguem i glorifiquem aquesta llengua nostra, cent voltas gloriosa; no ens empegueiguem d'ella, treguem cara per ella, defensem-la amb totes les nostres forces. Per ella i sols per ella som un poble espiritualment autònom. El día que la perdissem, quedariem esflo-rats, engrunats, desfets com e poble; quedariam esborrats del llibre de la vida dels pobles».

²³ Publicat el 6-X-1917 i extret de *El Castell Berguedà* «amb petites variacions», és un article interessant per l'assumpció de la unitat de la llengua parlada a «Catalunya, Rosselló, Mallorca, València i Menorca», tot i que, des de la referència al «llemosí», manté encara confusions referides a les llengües occitana i catalana.

Aquest article d'Antoni M. Alcover i els que hem vist de Josep M. Ruiz Manent són l'exponent més clar que l'any 1917 assenyala una fita en la trajectòria regionalista, tot convertint-se, així, com voldria Joan Estelrich ²⁴, en un «any decisiu» també per a la nostra illa.

1918-1923: EL TANCAMENT DE LA CORBA ASCENDENT

La trajectòria dels anys següents confirma, en principi, el moviment ascendent de l'any 1917 per més que, en obrir-se la dècada dels vint, les circumstàncies polítiques, europees i espanyoles, jugaran en contra d'aquest regionalisme del Nou-cents tot provocant el seu tancament interior i, sobretot, exterior com a conseqüència de la dictadura del general Primo de Rivera.

En efecte, les col.laboracions dels anys 1918-1920 despleguen un amplíssim ventall de temes i figures enquadrales dins l'òrbita regionalista. Destaquem, en primer lloc, la llarga sèrie d'articles històrics de Gabriel Vila sobre aspectes tan diversos que van des de l'església de sant Antoni Abat [3-VIII-1918], el quadre de santa Rosalia [10-VIII-1918] i el còlera de 1865 [31-VIII-1918] fins al davallament [28-IX-1918] i la biografia del bisbe Goñalons [octubre, novembre i desembre de 1918], per citar uns quants exemples. En segon lloc, el mateix any 1918 el jove Francesc de B. Moll enceta, encara tímidament, la seva activitat d'articulista a *El Iris* [16 i 20-VII-1918, 24-IX-1918], la qual es manifestarà brillantment en una sèrie d'articles filològics, de què parlarem més endavant, publicats el 1922. Hi ha, encara, un altre fet important que cal retenir: la celebració, l'any 1919, del centenari del naixement de Josep Maria Quadrado, que dona lloc a una quarantena d'articles, als quals caldria afegir els que li dedicaren els anys anteriors. El fet no ha d'estranyar-nos en absolut ans tot el contrari per tal com el ciutadellenc historiador, literat i publicista, figura capdavantera de la Renaixença a Mallorca, fou també amic i col.laborador de Jaume Balmes i, en conseqüència, convertit, com ell, en referent clau del catolicisme. La importància intel.lectual de la seva figura desbordava, tanmateix, el marc confessional per acabar convertint-lo en un valuós referent menorquí, com ho demostren les persones i entitats que constituïren la comissió organitzadora del centenari ²⁵ i l'atracció que exercirà posteriorment en estudiosos com Joan Hernández Móra.

Dos articles publicats l'any 1919 poden situar-nos en les coordenades ideològiques i històriques en què, en aquell moment, es movia *El Iris*: si, d'una banda, es critica l'encàrrec fet al republicà i ex-modernista Gabriel Alomar de redactar una història de

²⁴ Vegeu la *Crònica política i cultural de l'any 1917* de Joan ESTELRICH, reproduïda a Anselm LLULL [Gregori MIR], *El mallorquinisme polític (1840-1936)*, volum I (París 1975), 315-333.

²⁵ Vegeu *Centenario de D. José Mª Quadrado 1819-1919*, A. Artís, impresor (Barcelona s.a.). Agraesc a Joana Bagur i a Pacífic Camps el coneixement d'aquesta obra.

les Balears ²⁶; de l'altra, reproduïen, de *La Almudaina*, l'article del diputat provincial Joan Simó d'Olivar –del partit monàrquic de Ciutadella i de Menorca– favorable a l'autonomia de les nostres Illes [4-II-1919] i de cada una de les nostres illes:

«Y tengo para mí que, al saberse menorquines e ibicencos más responsables se sentirían más baleares. Desaparecidos los ligámenes forzados, sobrevendrían otros voluntarios, rebrotarían los lazos del cultural parentesco y manifestaría aquí y allá un notorio afecto hacia Mallorca, la hermana mayor, la esplendorosa, interesado o desinteresado el afecto según fuera de mercader o de poeta».

Retinguem ara un fet molt significatiu: el mateix terme *autonomia* pel que té de superació del marc estrictament regionalista i d'obertura cap a nous plantejaments polítics. Així semblen confirmar-ho les col·laboracions, l'any 1920, de Frederic Llansó [24-III-1920, 7-IX-1920] i de l'escriptor, historiador i polític català Antoni Rovira i Virgili [*La militarització de la indústria a Rússia*, 26-II-1920]. Amb tot, però, l'obertura és clarament desmentida l'any 1921 en què s'aprecia un rearmament ideològic anticomunista i una revifalla espanyolista motivada per la insurrecció d'Abd el-Krim, la qual acaba amb el desastre espanyol d'Annual de greus conseqüències polítiques per tal com «la discussió sobre les responsabilitats d'Annual fou una de les causes del cop de Primo de Rivera el 1923» ²⁷. A la llarga relació d'articles que giren al voltant d'aquests temes només podem oposar-n'hi tres: un de circumstancial d'Àngel Ruiz i Pablo amb motiu de la mort del degà Febrer [2-III-1921], un de Francesc d'Albranca, *Tradicions mitològiques* [24-IX-1921], reproduït de la *Revista de Menorca*, i un tercer, el més significatiu i original, del mestre de Ferreries Joan Ribas i Grau, *El magisteri menorquí a Mercadal* [29-IX-1921], en què, tot fent una crònica de la festa celebrada as Mercadal, arran de la visita de l'inspector Sr. Capó, evidencia la vitalitat i l'empenta pedagògiques dels qui treballaven per fer una escola arrelada a la realitat cultural i lingüística menorquina. La presència de Joan Capó ²⁸ i la de Joan Benejam a la conferència que l'inspector mallorquí donà a l'Ajuntament des Mercadal confirmen a bastament aquest dinamisme cultural.

Dinamisme que, malgrat la pervivència dels signes ideològics esmentats, s'acreix el 1922: hi ha, d'una banda, els articles escrits amb motiu de la mort de Joan Benejam i, de l'altra i sobretot, la sèrie de set articles que, amb el títol genèric *Per*

²⁶ Vegeu GENOS, *Acuerdo lamentable* [15-II-1919].

²⁷ Vegeu Julià de JÓDAR, *Annual* dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, 2 (Barcelona 1970).

²⁸ Sobre la figura i l'activitat de Joan Capó, vegeu Isabel PEÑARRUBIAS I MARQUES, *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca* (1917-1923) (Montserrat 1991), 260-262; Jaume OLIVER I JAUME, *Les construccions escolars a les Illes Balears. La tasca institucionalitzadora de Guillem Forteza i Joan Capó (1921-1942)* dins *Guillem Forteza, arquitecte escolar* (Palma de Mallorca 1993), 61-112.

²⁹ I. *L'indiferència menorquina* [20-IV-1922], II. *El menorquí, evolució del llatí* [27-IV-1922], III. *El*

la nostra llengua ²⁹, escriu Francesc de B. Moll amb la finalitat de «combatre l'estat d'ignorància i d'indiferència» de la nostra illa que no ha aconseguit d'integrar-se amb veu pròpia i segura a la Renaixença de totes les terres catalanes. Ofereix, en realitat, una autèntica gramàtica de la nostra llengua, partint dels elements històrics –evolució del llatí– que l'han configurada tant a nivell fonètic i morfològic com lèxic. A aquesta sèrie d'articles –que, tanmateix, han passat desapercebuts– d'un interès tan extraordinari que exigiria, ella sola, un estudi monogràfic, cal afegir-hi l'escrit *En la mort d'en Costa i Llobera* [26-X-1922], «un dels més nobles cavallers, guardador del vell casal de Catalunya. I la literatura nacional plora en la mort d'En Costa la pèrdula d'un príncep de la més alta poesia».

L'article, en fi, dedicat al pedagog setcentista Baldiri Rexach [*El sentit de la terra de Mossén Baldiri Rexach*, 20-XII-1922] amb motiu del projecte d'homenatge de diferents entitats culturals i pedagògiques de tot Catalunya –projecte que cristal·litzarà, entre d'altres actes, el 1923, en l'edició facsímil de les *Instruccions per l'ensenyança de minyons* a càrrec de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana arran del 175è aniversari de la publicació ³⁰– completa el més equilibrat panorama de l'any 1922. Equilibri, tanmateix, que tornarà ser trencat el 1923. Les col·laboracions de Gabriel Vila i Josep M. Ruiz Manent, ambdues en castellà, han deixat ja enrera tons i plantejaments anteriors. Els escadussers articles en català resten tapats per d'altres on apareixen paraules com *dictadura*, *dictador* i *Mussolini*, com un mal presagi de la dictadura pròpia que s'acosta: el 18 de setembre *El Iris* publica el *Manifiesto del General Primo de Rivera*. No hi fa res l'esperança de Gabriel Vila, compartida per altres sectors menorquins de signe ideològic ben diferent, d'acord amb la qual el nou règim podria afavorir el «regionalisme» ³¹. La dictadura no només no afavorirà el regionalisme sinó que el reprimirà i n'ofegarà tot signe veritable, deixant només dempeus qualche folklorisme innocu. Començava una nova

menorquí, evolució del llatí.- La fonètica [16-V-1922], IV. El menorquí, evolució del llatí.- La fonètica [5-VIII-1922], V. El menorquí, evolució del llatí.- El gènere [sic] dels noms [19-VIII-1922], VI. El menorquí, evolució del llatí.- Formació de paraules per derivació [31-VIII-1922] i VII. El menorquí, evolució del llatí.- La declinació; formació del plural [9-IX-1922].

³⁰ Vegeu Manuel JORBA, REXACH, Baldiri dins *Diccionari de la literatura catalana* (Barcelona 1979), 608.

³¹ Vegeu l'article *Importante documento legislativo en Menorca* [15-XII-1923] i, especialment, el darrer paràgraf: «Interesa en las actuales circunstancias, en que se trata de la reconstitución política y civil de España, el estudio del pasado, de las costumbres y tradiciones de cada región que la integran, para formalizar los organismos gubernamentales y administrativos, en consonancia con las exigencias y condiciones históricas y geográficas respectivas. Todavía no se ha fijado la solución definitiva de nuestro futuro organismo político y civil, que ha de reemplazar el último régimen que a [sic] imperado en nuestra nación. Ahora se halla el Directorio Militar que gobierna, en el período de recoger anhelos de todas partes, para hacerse intérprete de ellos en su día en bien de todos los españoles. Bueno es, pues, que todas las fuerzas vivas y sanas de cada región, cooperen activamente en esa magna obra de reconstitución cívica, que en buena hora se ha propuesto el actual Gobierno español».

etapa i, amb ella, el regionalisme del Nou-cents seria engolit per reaparèixer públicament a la dècada dels trenta amb noves formes i amb nous fons.

Vuitanta anys després, però, del naixement de *El Iris*, ha arribat segurament l'hora d'estudiar aquesta important publicació periòdica tan lligada al regionalisme menorquí del Nou-cents. Les meves paraules han volgut ser una petita introducció i un entusiasta convit a emprendre aquest estudi i a recuperar, amb ell, elements fonamentals de la nostra memòria històrica.

INVESTIGACIONS D'ARQUEOASTRONOMIA A LES NAVETES DES TUDONS I SON MORELL

JOHN COX I PETER HOCHSIEDER (*)

*«Però si et domina el desig d'una tempestuosa navegació quan les Plèiades en la seva fuga del poderós Orion cauen en la mar boirosa, aleshores ressonen les ràfegues de tots els vents.
En aquest moment no mantinguis més la nau dins les aigües i treballa la terra tot recordant el meu consell.
Arrossega la nau a terra i rodeja-la de pedres tot voltant, a fi que resisteixi la força humida de les empentes del vent».*

(Hesíode, Els treballs i els dies, 618-26)

La Naveta des Tudons és la més coneguda de les navetes menorquines, estructures megalítiques anomenades així pel fet que alguns exemples s'assemblen a una embarcació capgirada. Les navetes són característiques de Menorca. El seu nombre total està en funció dels criteris emprats per a identificar-les. J. Mascaró Pasarius ha trobat cinquanta estructures en forma de naveta a l'illa ¹.

Les navetes es poden dividir en aquelles emprades com a habitatge, «navetes d'habitatge», i les emprades per a enterrament, «navetes funeràries». Les navetes funeràries es diferencien per ser estructures aïllades a una certa distància dels centres de població prehistòrics, i per haver estat utilitzades com a «tomba secundària». És a dir, com a dipòsits per als ossos secs dels morts.

Les navetes d'enterrament presenten diverses formes. Pericot Garcia apunta que n'hi ha quatre ² que tenen una «portalada corba» i un pis superior, que configuren

(*) J. Cox és astrònom (Cambridge) i P. Hochsieder és professor d'art al Gymnasium Willibald Gluck de Neumarkt (Baviera).

¹ J. Mascaró Pasarius, *Prehistòria de les Balears*, Palma de Mallorca, 1968.

² The Navetes d'es Tudons, Son Mercer de Baix, Rafal Rubí North, Rafal Rubí South (L. Pericot Garcia *The Balearic Islands*, Thames & Hudson, London, 1979).

El núm. 0 correspon a la cinquena obertura; el núm. 1 a la quarta obertura; els núms. 3, 2 i 4 corresponen a les obertures primera, segona i tercera de la nau des Tudons.

II.luminació de la cambra superior.

Peter Hochsieder

un subgrup distint, inequívoc i arquitectònicament sofisticat. D'altres tenen elements arquitectònics a la sala interior, un estant o (en el cas de Son Morell) un absis. Els corredors exterior i interior d'algunes navetes estan formats per muntants i dintells, però exemples diversos presenten un o dos portals, entrades accessibles a través d'una sola llosa de pedra.

Malgrat que totes les navetes tenen un interior més o menys en forma d'embarcació invertida, algunes, es Tudons especialment, reflecteixen la mateixa forma amb exteriors de costats rectes i extrems arquejats. Lluís Plantalamor Massanet ha identificat tretze «navetes funeràries allargades»³. Unes altres sis navetes funeràries són més ovalades exteriorment, i aquestes són anomenades «navetes ovals». El nombre total de navetes funeràries no és segur, però sembla que n'hi pot haver vint-i-un exemples en conjunt.

Divuit navetes funeràries foren estudiades per Michael Hoskin i Juan José Morales Núñez el 1990⁴. L'estudi es referia, principalment, a l'orientació de les estructures. Expressada en graus mesurats damunt el cercle de l'horitzó, es pot anomenar l'«azimut». L'azimut vers el qual cada naveta estava orientada es calculà des del centre de l'extrem tancat del fons de la naveta cap a fora, travessant el centre de l'entrada exterior.

Hoskin i Morales trobaren que les divuit navetes estaven orientades entre el sud i l'oest, des d'un azimut de 159° a un extrem de la línia, a un azimut de 254° a l'altre; una oscil·lació total de 95°. Deu navetes estaven orientades cap al sud, i d'aquestes deu, tres miraven cap als 192°, i dues, o possiblement tres, s'orientaven cap als 195°. Aquestes coincidències de relació són tan clarament oposades a la casualitat, que els autors suposaren que algunes de les navetes que miren al sud devien haver estat orientades cap a alguna cosa. L'«objectiu» que ells suggeriren fou els estels de la Creu del Sud i els dos estels al peu de Centaure, Agena i Rigil Kent, els quals devien ser visibles sobre l'horitzó meridional en aquell temps. El mateix article apuntava un paral·lel amb les taules orientades més al sud, les quals havien estat orientades cap als mateixos estels, segons s'argumentava en estudis anteriors⁵.

³ Lluís Plantalamor Massanet, *L'Arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Treballs del Museu de Menorca 12, Maó, 1991.

⁴ Michael Hoskin i J. José Morales Núñez, «The Orientations of the Burial Monuments in Menorca», *Archaeoastronomy*, 16 (1991) S15-S41 (suplement al *Journal for the History of Astronomy*, 16 Science History Publications, Cambridge CB2 2HH). Alguns dels descobriments d'aquest document estan compendiats a *Arqueoastronomía Hispánica*, Coord. Juan Antonio Belmonte Avilés, Equipo Sirius, Madrid, 1994.

⁵ Michael Hoskin, «The Orientation of the Taulas of Menorca» (1), *Archaeoastronomy*, 14 (1989) S117-S136. Michael Hoskin, Peter Hochsieder, Doris Knösel, «The Orientation of the Taulas of Menorca» (2), *Archaeoastronomy*, 15 (1990) S37-S48.

Interior des Tudons, mostrant la primera, segona i tercera obertures.

John Cox

La hipòtesi establerta per Hoskin i Morales en el treball de 1991 intentava proporcionar una explicació per a l'orientació de les navetes encarades al sud, sense avançar cap teoria per a les vuit navetes que miren a l'oest. Tres de les vuit navetes, es Tudons (azimut $250^{\circ}.5$), Torre Llisà Vell (251°), i Son Morell ($251^{\circ}.5$), també mostren una coincidència d'orientació ⁶ contra tota expectativa de casualitat. Si aquestes navetes també tenien un objectiu astronòmic, sorgeix la pregunta: era aquell objectiu un estel o ho era el sol? ⁷. Pot calcular-se que la posta de sol il·luminaria la part posterior de l'habitable d'aquestes navetes en particular durant uns pocs dies al voltant del 10 de febrer i el 31 d'octubre; a finals d'octubre de 1994 els autors del present estudi visitaren les navetes des Tudons i Son Morell per tal d'observar-ne els efectes.

Cap a finals d'octubre la posició de la posta de sol canvia d'un dia a l'altre, i cada posta varia mig grau cap al sud respecte de l'anterior.

Observant a l'exterior des de l'extrem tancat oriental de la sala de la naveta des Tudons, és possible veure una secció de l'horitzó del voltant d'uns tres graus d'amplitud. Des de l'extrem de la sala, en teoria es poden observar set postes de sol en total: la primera pel costat nord de l'entrada, la quarta en el centre, la setena pel costat sud. El vuitè vespre la posta de sol no es podrà veure més, perquè el sol s'ha post massa lluny cap al sud per a ser observat.

En les observacions fetes des des Tudons el 1994, la posta de sol del dia 30 d'octubre era al nord del centre de l'entrada i la posta del dia primer de novembre era al sud. La posta del dia 31 hauria estat la més pròxima al centre, però fou enfosquida pels núvols. Açò no obstant, les postes de sol observades van ser prou iguals per mostrar el model, la línia d'il·luminació a dins la sala de la naveta. L'efecte principal és que el sol brilla a través del corredor i il·lumina una secció rectangular de la paret cap a dalt, a l'alçada del prestatge, a l'extrem oriental de la cambra.

Es produeixen alguns efectes secundaris a la posta pel sol, que il·lumina a través dels cinc orificis de la façana. Les tres obertures entre la quarta i la cinquena filera originen tres punts d'il·luminació en la paret del fons sobre el nivell del prestatge. Un quart orifici entre la cinquena i la sisena filera permet passar un raig de llum a través de la ranura d'un dintell interior, i il·lumina un punt sobre l'extrem sud del prestatge. Una cinquena obertura, entre les fileres setena i vuitena, permet un punt d'il·luminació damunt el nivell de la llosa foradada i elevada de l'extrem oriental de la sala superior, d'una manera paral·lela als punts d'il·luminació de la cambra principal inferior. Pel fet de ser el més elevat dels cinc, aquest punt de llum roman durant uns segons després que tota la il·luminació de la cambra s'hagi exhaurit.

⁶ L'azimut de Torre Llisà Vell s'ha pres de Hoskin i Morales, 1991. Les mesures des Tudons i Son Morell són fetes pels autors d'aquest treball. S'hauria d'enfatsitzar que Hoskin i Morales no estan en absolut relacionats amb les especulacions i teories presentades en aquest estudi.

⁷ Una idea proposada al catàleg de l'exposició de John Cox, *Balearic Pillar Sites*, organitzada a l'Institute of Archaeology, London, 1987.

Les obertures en la façana es poden veure en una fotografia feta abans de la restauració de la naveta ⁸, però s'hi troba a faltar la qualitat arquitectònica que hom suposaria que haurien de tenir si haguessin format part de la construcció original. Açò no obstant, la ranura en el dintell interior sembla haver estat treballada, així com els costats inferiors de la quarta obertura corresponents a la ranura. Els autors no estan capacitats per dir si aquestes obertures són deliberades, i sobre elles criden l'atenció de futurs investigadors capacitats per opinar sobre aquest tema.

Tant si són deliberades com no, les obertures recorden la llotja del sostre trobada en el mausoleu neolític de Newgrange, a Irlanda. Newgrange està orientat cap a la posició de l'alba al moment del solstici d'hivern, i la caixa superior és una construcció semblant a una ranura sobre l'entrada del monument que podria estar oberta per deixar entrar la llum del sol ixent quan la porta del monument estava tancada. Altres galeries funeràries, com la de Maeshowe, a Orkney, no tenen la caixa superior, però presenten una orientació astronòmica; Maeshowe està orientat cap a la posta de sol en el moment del solstici d'hivern, i es pot suposar que el sol entrava bé per damunt d'una porta de pedra que no arribava completament a l'alçada del corredor, o bé pel simple fet de canviar o retirar la porta.

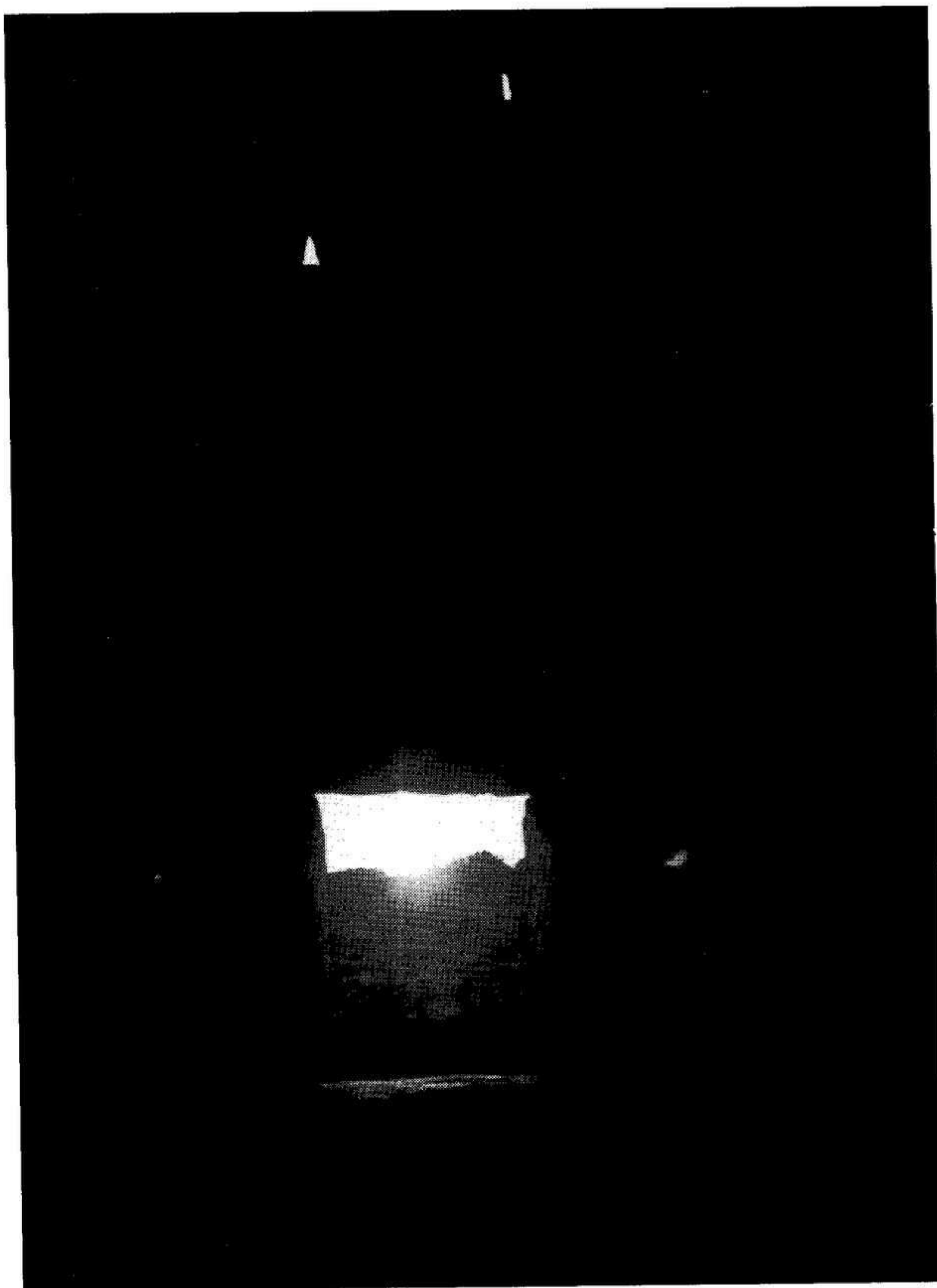
El solstici d'hivern (al voltant del 22 de desembre) és el moment en què els dies deixen d'escurçar-se i comencen a ser més llargs. És, evidentment, un moment clau de l'any, i clarament marcat per les sortides i postes de sol més meridionals que s'observen aleshores. Aquestes observacions són fetes a un extrem de la trajectòria del sol, i no requereixen cap altre factor per traçar-les. No es pot dir el mateix de la posta de sol en els mesos de febrer i octubre: Quina rellevància pot haver tingut aquell moment de l'any, i com podia ser identificada la posició en l'any solar?

Si suposem que les navetes des Tudons i Son Morell foren construïdes entre el 1.800 i 1.000 aC, llavors dues observacions astronòmiques podrien haver estat utilitzades per a fixar la seva orientació. Per una destacable, estranya coincidència de factors, ambdues explicacions impliquen Antares, el brillant estel vermell al cor d'Escorpió. Una possibilitat és que les navetes van ser, simplement, orientades cap a Antares. L'altra possibilitat és que s'orientassin al sol, senyalat per l'ort helíac del mateix estel, cosa que succeïa a finals d'octubre al voltant del 1.400 aC (l'ort helíac d'un estel s'esdevé el primer matí, en què l'estel pot ser vist elevant-se per davant del sol; l'estel en realitat reneix, després d'haver-se perdut a la vista durant un període de setmanes mentre el sol es mou a través de l'espai de cel en el qual es troba l'estel).

La idea d'una tomba galeria orientada astronòmicament suggereix un simbolisme de mort i renaixement, en el qual la cambra representa la matriu de la terra, els portals interior i exterior representen les portes del corredor del naixement ⁹, i la mesu-

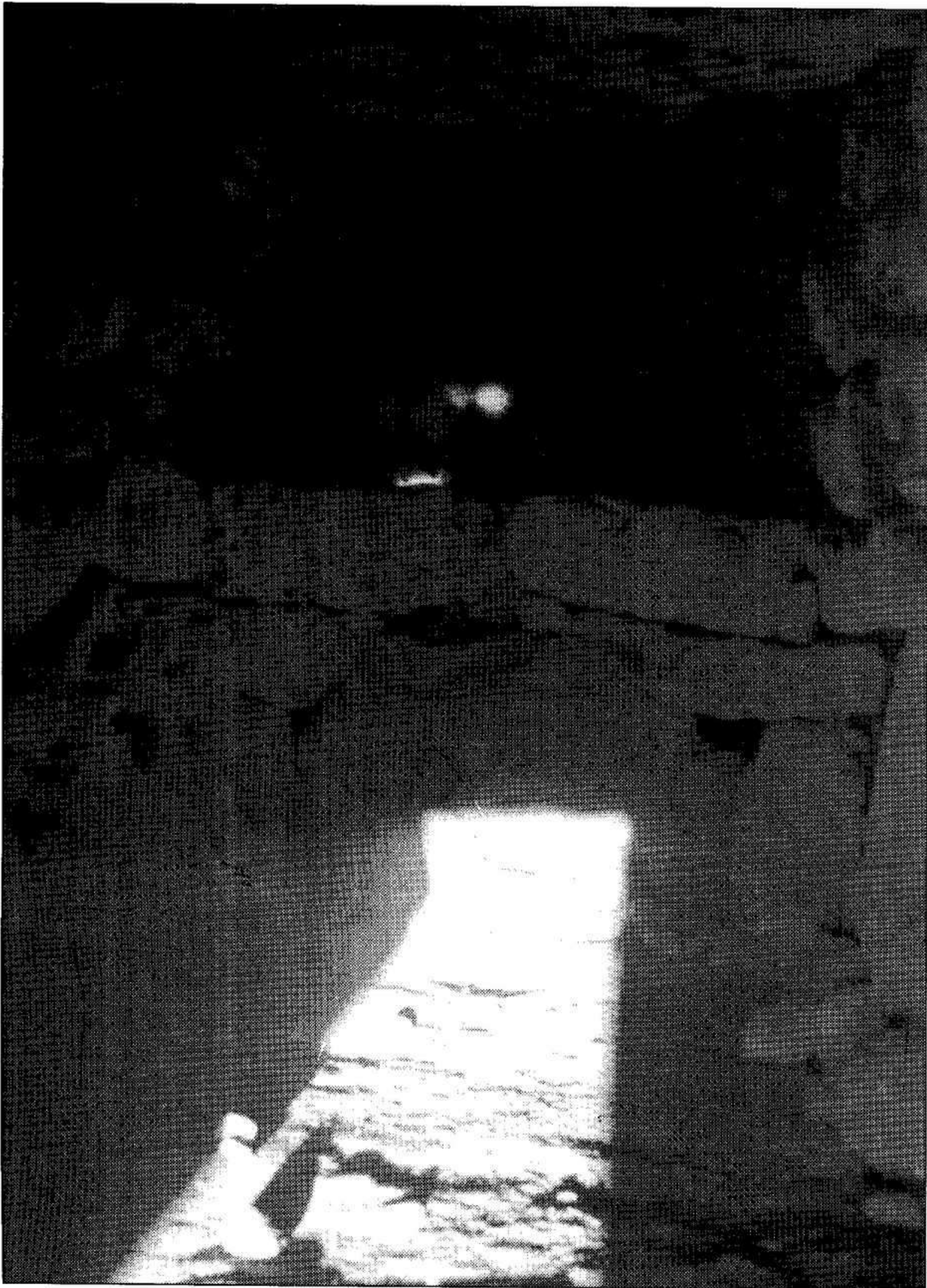
⁸ Trobada a Émile Cartailhac, *Los Monumentos Primitivos de Las Islas Baleares*. (Toulouse, 1892?).

⁹ El simbolisme anatómic de la naveta menorquina és més destacable en llocs com Son Morell, on el pas hauria implicat caminar de genolls a través dels forats practicats en una sola llosa de pedra.

Posta de sol a Es Tudons (30/10/94).

John Cox

Interior des Tudons (30/10/94).

John Cox

ra de la sortida i la posta del sol indiquen els punts decisius, transcendents en el cicle de l'any. En l'elecció de si l'orientació és cap a la posta de sol de finals d'octubre o la de febrer, l'octubre és l'elecció lògica i natural per l'afinitat entre l'acabament de l'any i el final de la vida, a causa de la connexió contínua d'aquest moment amb les ànimes dels morts (Hallowe'en, Vigília de Tots els Sants), i perquè pot associar-se amb el moment, en el calendari antic, que assenyalava el final de l'any de la navegació i l'inici del conreu i de la disseminació.

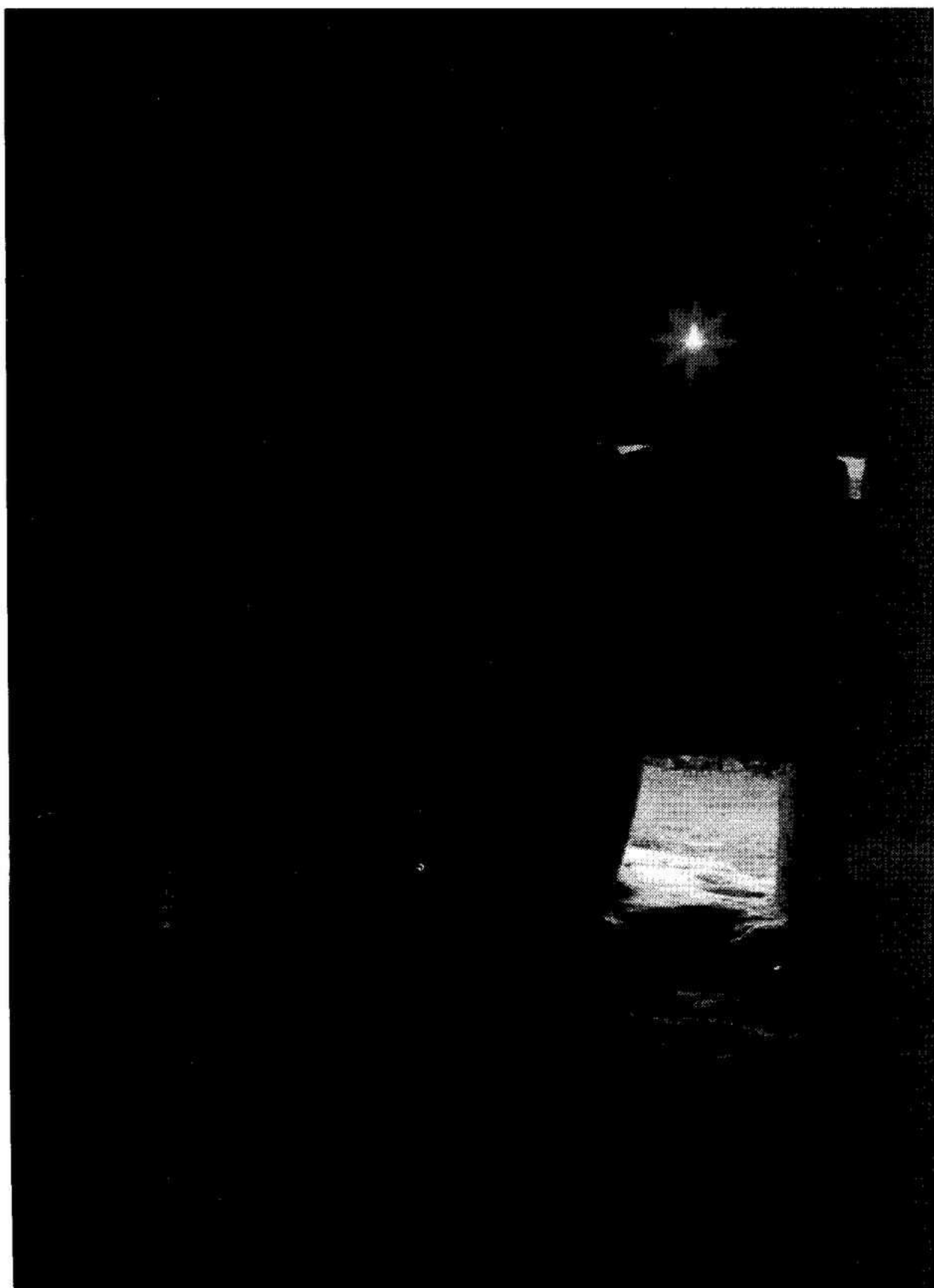
El fragment d'Hesíode que se cita al principi d'aquest article constata la pràctica de treure en terra les embarcacions, capgirar-les i subjectar-les amb pedres. Hesíode escrivia cap al voltant del 800 aC, i el càlcul del temps es feia a partir del moment de la posta anti-helíaca de les Plèiades (la primera vegada que el grup d'estels podia veure's arribar a l'horitzó occidental a l'alba). En temps d'Hesíode aquest fenomen es devia observar al final de la primera setmana de novembre. Malgrat que fixar la data de sortida o posta dels estels és un procediment exacte d'una generació fins a la següent, en períodes de temps més llargs la variació de l'orientació de l'eix polar de la terra produeix un canvi evident en la posició dels estels, de manera que la primera o última observació d'un estel es faria cada cop més tard durant l'any, des d'un segle al següent. Cap a l'any 1.400 aC l'ort helíac d'Antares era el fenomen astronòmic més evident que permetria fixar una data corresponent al final del nostre mes d'octubre.

És una suposició raonable que, en una cultura marítima de la Menorca prehistòrica, la pràctica de treure i subjectar les embarcacions amb pedres a l'acabament de l'època de la navegació podria haver-se traslladat a la construcció de naus de pedra dedicades a l'enterrament dels qui havien navegat en les seves rèpliques de fusta. No se suggereix que açò sigui vàlid per a totes les navetes, però pot haver estat la conseqüència d'una pràctica ja establerta de tombes-galeria, i implicaria només algunes navetes amb vertadera forma d'embarcació.

L'actual identificació d'Antares és amb el cor d'Escorpió, però les formes primeres i alternatives de la constel·lació són Dragó i Serp. Açò ens suggereix el submón, l'infern i aspectes freqüentment marcial d'un nombre de figures de deesses a l'Orient Mitjà i Pròxim, a Sumèria amb Nammu, i a Egipte amb Selket i amb Neftis en l'aparellament Isis-Neftis. L'estel pot ser identificat també amb Hera ¹⁰, el principal centre de culte de la qual era a Argos en el segon mil·lenni aC.

Abans de la seva absorció en el mite grec com a l'esposa de Zeus, Hera (el nom significa alguna cosa semblant a «senyora») era una manifestació de la Gran Deessa. Com una triple deessa, Filla, Mare, Esposa (perquè la talladora del cordó de la vida és també la talladora del cordó umbilical), Hera apareix amb diversos noms, però com a guardiana de l'Hespèrides, el jardí de la

¹⁰ Hera fou anteriorment la senyora dels vents, però va ser desplaçada per Eol, el pare de les Plèiades (Robert Graves, *The Greek Myths*, 43, 5, Penguin books, 1955).

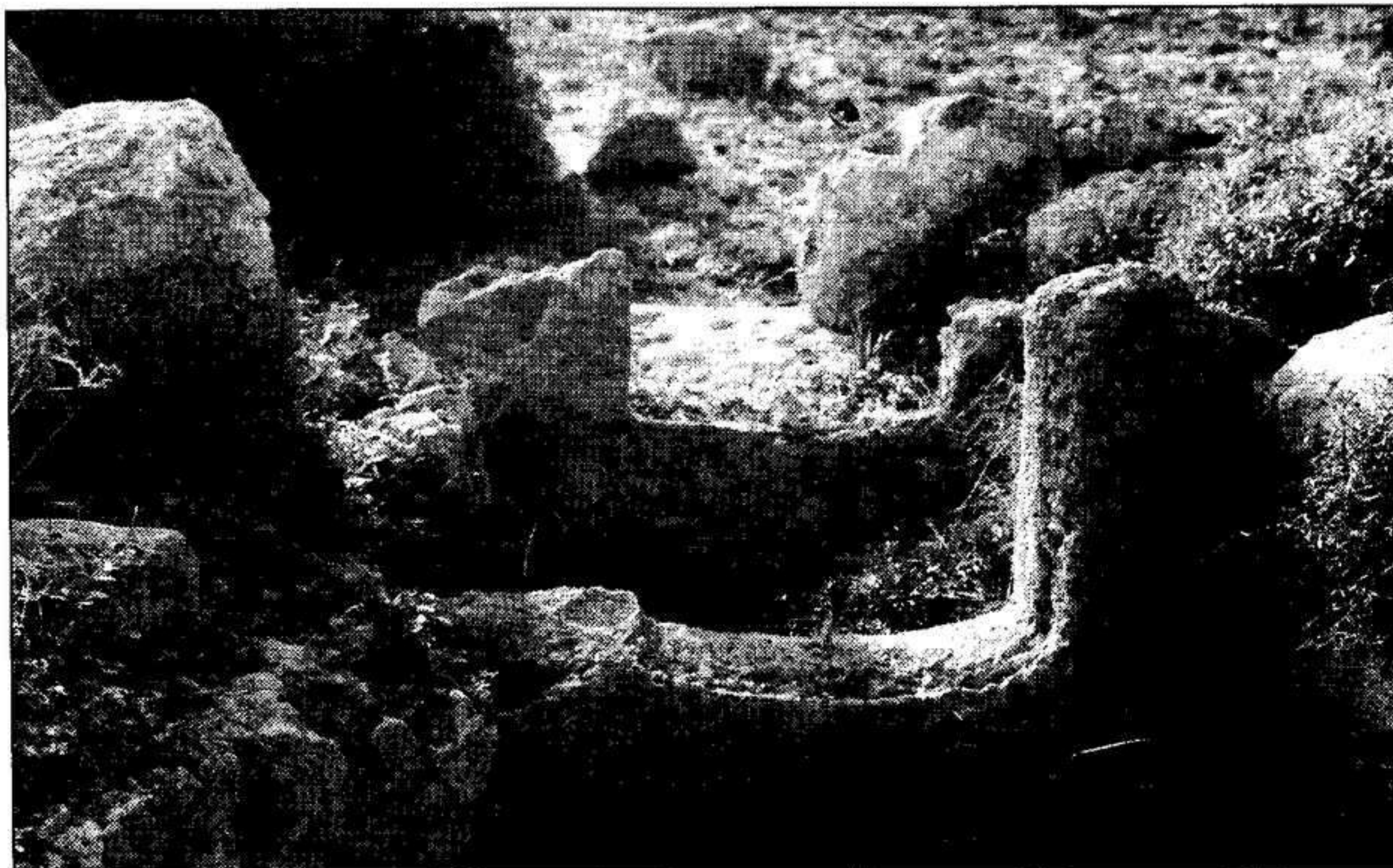
Quarta obertura de la nau des Tudons (1/11/94).

John Cox

Detall de la quarta obertura.

Peter Hochsieder

Portes amb forat central a la naveta de Son Morell.

John Cox

immortalitat més enllà dels Pilars d'Heracles, pot aparèixer amb un nom tan occidental com el d'Irlanda («Eire»). En el seu aspecte de vida dins la mort és la Senyora de les Magranes, una fruita que s'assaona a finals d'octubre.

La naveta des Tudons està orientada cap a la posta de sol del 31 d'octubre, i la naveta de Son Morell cap a la posta de l'1 de novembre ¹¹. Aquestes postes seguirien l'ort helíac d'Antares envers el 1.400 aC. Les dates són més pròximes i precises del que es podria esperar des d'una inspecció únicament dels azimuts, a causa de les diferències en els horitzons (0° a Son Morell, -1.25° a Es Tudons). La discrepància restant en la data pot resultar de les diferències en la data de construcció.

Pot ser significatiu que la taula de Torralba (azimut -110°) mostri una orientació cap a l'horitzó oriental que el contraposa a l'orientació de les dues navetes cap a l'oest. La data precisa no pot establir-se sense un estudi exhaustiu, però la taula sembla mirar cap a l'alba de la primera setmana de novembre. Algunes troballes arqueològiques a Torralba contenen un gran nombre d'ossos d'ovelles i cabres sacrificades als sis i divuit mesos d'edat ¹². Aquest sacrifici s'ha suposat que tingué lloc a l'estiu, però si l'abril és el mes de més apogeu per al naixement d'aquests animals en realitat devia ocórrer a l'octubre o a principis de novembre ¹³. Altres troballes són un petit vedell de bronze i estatuets de Tanit. Les vaques són consagrades a Hera («boophis», «amb ulls de vaca»). Tanit és Fenícia, posterior a Hera, i en l'estàtua de Neith/Lamia ¹⁴ està en pugna amb ella, però el descobriment de Tanit en un lloc anteriorment associat a la deessa seria un esdeveniment lògic i natural en un moment d'influència fenícia.

En llargs períodes de temps els punts de sortida i posta d'un estel i la primera data en la qual un ort helíac podria ser observat estan subjectes als lents canvis ocasionats per l'avançament del periheli. Si se suposa que determinades estructures foren orientades amb precisió cap a un fenomen (com ara l'ort helíac d'un estel) astronòmic, llavors es pot datar la seva construcció per la seva orientació i comparar-la amb l'adduïda per altres mètodes.

Construir, interpretar la teoria implica mesures i càlculs que presenten marges d'error, potser equivalents a més o menys 150 anys ¹⁵.

¹¹ Un dia abans en un any bixest i algunes vegades en l'any següent. L'any 1400 aC la data hauria estat el 30 d'octubre a Tudons i 31 d'octubre a Son Morell.

¹² Informació d'Edward Sanders del Museu Arqueològic i Centre d'Investigació de Deià.

¹³ Informació del bibliotecari del London Zoological Gardens, i basada en els models de reproducció natural del «Moufflon», l'ovella salvatge de Barbary, la cabra de Creta, i la cabra d'Angora.

¹⁴ Robert Graves, *The Greek Myths*, 61.

¹⁵ Les mesures de l'azimut han estat preses amb una brúxiola de mà, calibrada per comparació amb orientacions agafades de la Inspecció Militar; aquestes mesures resulten per força rudimentàries, i estan

John Cox

En la fotografia es pot veure Mart al centre-esquerre, Saturn dalt a la dreta, dins de la constel·lació d'Escorpió, i Antares al centre cap a la dreta. Observació feta al març de 1986 des de la taula de Torralba d'en Salort (angle inferior dret).

Si la naveta de Son Morell hagués estat orientada cap a l'emplaçament d'Antares, llavors la data de construcció proposada seria al voltant del 1490 aC. L'orientació de la naveta des Tudons en la mateixa observació suggeriria una data de construcció del 1350 aC. Si la posició de la posta de sol en el dia de l'ort helíac d'Antares s'hagués utilitzat per orientar les estructures, l'ordre de la construcció seria invertida: la data per as Tudons seria al voltant del 1460 aC i la de Son Morell al voltant del 1410 aC.

(Traducció de l'anglès: Antoni Català Campins).

subjectes a un error de més o menys 1° . Les mesures d'altitud han estat preses amb un clinòmetre de butxaca. L'angle de desaparició d'Antares (magnitud visual + 0'97) es creu que és $87'5$, compatible amb bona visió i una claredat normal de l'aire al nivell de la mar. La posta de sol en un dia d'ort helíac se suposa que ha estat observada 36 hores després de l'hora que en teoria Antares podria ser descobert a una elevació de $+1^\circ$ sobre el sol a una elevació -11° en l'horitzó oriental. L'obliquïtat, de l'eclíptica en el moment, se suposa que ha estat $23'86^\circ$. Els càlculs que impliquen Antares estan basats en les posicions següents (on s'ha corregit l'efecte de la precessió dels equinoccis i del moviment propi):

Època:	-1000 aC	-1500 aC	-2000 aC
Ascensió recta	204.51°	197.98°	191.58°
Declinació	-14.87°	-12.24°	-09.51°

TOPONÍMIA URBANA: NOMS CORRECTES? UN EXEMPLE D'ALAIOR (MENORCA) (*)

MIQUEL A. MARQUÈS SINTES (**)

A TALL D'INTRODUCCIÓ

En primer lloc vull agrair l'oportunitat que els organitzadors d'aquesta trobada ens ofereixen per exposar algunes de les nostres inquietuds que fan referència a un tema concret sobre onomàstica. En aquest treball, doncs, intentarem de resoldre el problema d'un nom de lloc de la meua població, Alaior. Quant a estudis toponímics d'Alaior, no n'estam orfes; de manera que aprofitarem l'estudi toponímic realitzat per mossèn Fernando Martí Camps l'any 1977 ¹ sobre el poble d'Alaior, treball que posteriorment ha estat revisat i posat a l'abast del públic per Maria Josep Giménez i Miquel A. Marquès el 1992 ². D'aquests treballs sobre toponímia urbana alaiorenca, ens ha plantejat algun dubte un cas concret; aquí, per tant, esbrinarem el significat del nom d'un carrer i la seva vertadera accepció: ens referim al carrer d'en Barçola, d'Alaior (Menorca). Però abans de seguir endavant, no vull deixar passar l'ocasió de comentar que, com a historiador, pens que la història, com a ciència que

(*) IX Jornada d'onomàstica i toponímia. Sóller, 29 de gener de 1994.

(**) Llicenciat en Filosofia i Lletres, branca d'Història. (UIB).

¹ MARTÍ CAMPS, FERNANDO. Pbro. (1977): *Calles y plazas de Alayor. Breves notas sobre su nomenclatura y su historia*. Programa de festes de Sant Llorenç. Sense paginar.

² GIMÉNEZ LLAMBÍAS, Mª JOSEP; MARQUÈS SINTES, MIQUEL A. (1992) Coneixem els nostres carrers? *S'Ull de Sol*, núm. 24, pàg. 14-16.

és, esdevé una bona eina en aquest cas concret per ajudar l'onomàstica a resoldre el problema que exposam. Aquesta breu reflexió no vol ser més que una aportació per aclarir un dubte i un tòpic alhora.

Quant a la qüestió teòrica, seguim les pautes marcades per Enric Moreu-Rey (1982, 10-11), que ens indica que la toponímia estudia els noms propis de lloc o *topònims*, els quals poden referir-se a indrets habitats o no habitats; en el nostre cas el carrer serà, doncs, una subdivisió d'una aglomeració urbana. El mateix autor, quan fa referència a la toponímia, destaca que és una ciència perquè (MOREU-REY, 1982: 10-11): «Ciència vol dir coneixement: per això la Toponímia recerca aquests noms de lloc, n'estableix les llistes, els classifica i estudia, provant de resseguir-ne la història, la raó de llur creació, el significat, les modificacions sofertes (adaptacions, traduccions) i la desaparició, quan aquesta ha tingut lloc». I si ens deixa aclarida la qüestió teòrica, eina bàsica per fer front a la confusió que volem solucionar, també fa referència a la metodologia a seguir per esbrinar el nom d'un lloc. En el nostre cas, observarem l'evolució del topònim i com es refereix al nom d'una persona, tot i que aquest no és el nom actual del carrer sinó l'inicial. En la mateixa línia, venim d'acord amb l'opinió de Concepció Peres Balada (1985, 31-32) que, en el seu estudi sobre els noms de carrers de Sants (Barcelona), en el camp de la metodologia, classifica els carrers en vuit grups. Segons la seva classificació, podríem integrar el nostre carrer en tres d'aquells grups: en el de noms d'arrel popular, en el dels carrers amb el nom del propietari que cedia el terreny, o bé en el dels noms de carrers que responen a l'ideari polític-social d'un moment determinat (en el cas de noms de personatges). Amb tot aquest bagatge teòric, intentarem d'esbrinar el vertader significat del topònim proposat.

ALGUNES DADES SOBRE EL CARRER D'EN BARÇOLA

Actualment, el nom oficial del carrer és el de *calle Barsola*. Va rebre aquest nom oficialment el 20 d'octubre de 1861³, quan va deixar de ser conegut com *carrer d'en Balle* per ser anomenat oficialment *calle de Barsola*, nom que encara avui dia manté la mateixa grafia; no estaria de més d'actualitzar-la amb la «ç». Fins aquells moments la primera part es denominava carrer d'en Balle, mentre que l'altre tram es coneixia amb el nom de *carrer de ses Guixes*, ambdós noms constatats per mossèn Fernando Martí Camps en el *Manifest de Béns* de 1748⁴. Que abans s'ano-

³ Vegeu MARQUÈS SINTES, Miquel A. (1994): «Noms de carrers, noms correctes?». *S'Ull de Sol*, núm. 47, pàg. 19.

⁴ Tot i que sobre el concepte hi ha establertes algunes matisacions (CASASNOVAS, 1991:65) cal dir que el *Manifest de Béns* era un llibre on es recollia tota la riquesa de la població d'una vila, tant els béns mobles com els immobles. Els monarques solien facultar els prohoms de l'esmentada vila «x» per taxar-los amb finalitats fiscals. Si bé aquí reben el nom de manifest de béns, en altres indrets rebien noms com el d'estims o vâles (CASASNOVAS, 1991:65).

Vista aèria d'Alaior, presa des del campanar de santa Eulàlia.

M.A. Marquès

menàs carrer d'en Balle, pot fer pensar que allà hi va viure un tal Balle, de llinatge. Però, si bé en els padrons d'habitants que hem vist ⁵ queda ben clar aquest topònim, la confusió vindrà quan el mateix mossèn Fernando Martí Camps, en el seu treball «Calles y plazas de Alayor. Breves notas sobre su nomenclatura y su historia», (MARTÍ CAMPS, 1977) ens ve a dir que: «Esta calle [fent referència al carrer d'en Barçola] estaba formada por dos tramos bien diferenciados con los nombres del «Batle» y de «Ses Guixes». Así constan ambas denominaciones por documentación del año 1798 ⁶. Por lo menos desde 1861 se transforma el nombre por «Batle en Barsola». «Es carrer de Ses Guixes» es aún la denominación popular». Per tant, mossèn Fernando Martí té en compte que abans de 1861 hi havia i s'usaven els dos noms populars, però deixa d'explicar-ne un, justament el que a nosaltres ens interessa. I encara afegeix, més endavant, que: «El origen del «Carrer d'es Batle» puede provenir del cargo en sí, o por haber nacido o vivido en dicha calle una o varias personas que desempeñaran aquél. Estas circunstancias convienen en la familia Barsola». I a partir d'aquí pensam que es va crear el bullit, si em permeten l'expressió. No dubtam que mossèn Fernando coneixia les funcions d'un batle en la estructura municipal del segle XVII que, en el cas de Menorca, es va perllongar fins gairebé mitjan segle XIX, funció que es modificaria amb el mateix canvi d'estructura; però les seves afir-

⁵ AMA. Sección 5-1. Censo población, años 1839-1845. Núm. 125-A.

⁶ Hauria de posar 1748, ja que fa referència al manifest de béns abans esmentat.

macions no puntualitzades i l'actuació d'algun personatge amb interès en la nostra població han provocat que no s'entengués el concepte.

D'altra banda, la grafia *Balle*, la trobam transcrita igual tant al 1545 com al 1861, a diferència del que ha constatat Maria Josepa Arnall en un capbreu empordanès, on el 1613 figura un tal Joan Batlle (ARNALL, 1985, 32).

QUÈ ERA UN BATLE D'UNA VILA?

Què era un batle?, quines funcions acomplia aquesta persona? Per als que no coneixeu el funcionament de les institucions locals de l'època moderna, permeteu-me l'explicació d'aquest mot que, pens, és una de les claus del problema entorn al carrer d'en Barçola.

Sortosament, gaudim d'una més que interessant bibliografia sobre el funcionament de les institucions locals i insulars de l'època a la qual ens referim ⁷, cosa que ens permet de beure en el memorial redactat per Francesc Seguí, assessor jurídic del Tribunal de la Reial Governació a Menorca a finals del segle XVIII. L'advocat Seguí va redactar aquest memorial quan l'illa de Menorca va caure a mans espanyoles, el 1782, per tal d'explicar a les noves autoritats com funcionaven les institucions locals i d'àmbit insular.

El Tribunal del Batle d'Alaior, l'havia instal·lat el governador de Menorca per jutjar-hi totes les qüestions sumàries i de poca consideració, que no excedissin de la quantitat de cinc lliures i les sentències de les quals no provocassin l'inici d'una causa en el Tribunal Superior. El batle jutjava totes les qüestions del seu districte i de la seva jurisdicció. Si es volia apel·lar la seva decisió, les persones interessades s'havien de dirigir al Tribunal Civil de la Reial Governació. Quant al seu funcionament, cada any s'elegia una persona d'entre la classe dels ciutadans, per considerar-los els més instruïts d'Alaior en comparació amb els pagesos i artesans; i el governador el ratificava en el seu càrrec. Passat l'any, el batle havia de donar compte al Reial Patrimoni de totes les penes que s'havien imposat durant aquell període i dels diners recaptats. El batle estava acompanyat d'un escrivà i d'un nunci (que s'ocupava d'exigir i fer executar les penes imposades). Segons l'assessor Francesc Seguí, els batles eren (PIÑA, 1986: 110): «... oficiales de Justicia llamados Bayles para decidir, Terminar las dependencias, y Causas de poca consideracion, y para el buen regimen, gobierno y manutencion de la paz y quietud de los respectivos mora-

⁷ HERNÁNDEZ SANZ, FRANCISCO (1933). «Sobre organización municipal menorquina». Discurso inaugural leído por su autor. *Revista de Menorca*, pàg. 316-356.

PIÑA HOMS, ROMÁN (1983). *La reincorporación de Menorca a la Corona Española. 1781-1798 (Medidas de gobierno y administración)*. Prólogo de Jesús Lalinde. Institut d'Estudis Baleàrics.

PIÑA HOMS, ROMÁN -coordinador- (1986): *Las instituciones de Menorca en el siglo XVIII. El fondo documental de Francesc Seguí*. Sa Nostra. Palma de Mallorca.

M.A. Marquès

«La palmereta» a Alaior, entre el carrer de «Barsola» (esquerra) i el carrer des Porrassar Nou (dreta).

M.A. Marquès

Antic tram del Camí de Subaida, amb el monument en honor a Miquel Barçola i Cardona.

Amb totes aquestes dades, la gent afirma convençuda que fou allà on visqué Barçola. Però, per què el fan viure al carrer d'en Batle?

MOSSÈN MIQUEL BARÇOLA, SÍNDIC D'ALAIOR

Mossèn Miquel Barçola era propietari de les possessions de Binifabini, Lluçatx i ses Coves (actuals llocs de Son Saura, Coves Noves i Son Làdico). Amb el seu prestigi social, atès que pertanyia al braç major, aprofità per introduir-se en el poder municipal i en el moment de la seva mort, el 9 de juliol de 1644, el magnífic Miquel Barçola Cardona exercia el càrrec de síndic clavari de la Universitat (antic ajuntament) d'Alaior. La funció de síndic clavari, segons el mateix memorial de Francesc Seguí (PIÑA HOMS, 1986, 242) ens explica, era la persona encarregada de conservar i mantenir una clavaría o tresoreria per tenir un recurs i subsidi per comprar forment o blat bo, com s'anomenava en l'època. Aquest forment era comprat per la Universitat, subvencionat, i d'aquesta manera donava de menjar als habitants de la vila i evitava possibles revoltes socials. Aquests diners no podien ser emprats per a altres usos més que per a la compra de l'esmentat forment.

Després de deixar clar aquest concepte, si Barçola hagués ocupat el càrrec de batle entès com el càrrec i les funcions que actualment desenrotllen, hauríem de

M.A. Marquès

Detall del monument en memòria de Miquel Barçola i Cardona, localitzat en el camí de Subaida.

rallar de síndic i en el seu cas ho era, *síndic clavari*, quan va morir en un enfrontament amb els infidels, un dels tants que han patit les nostres terres.

Barçola no era, per tant, batle d'Alaior el 1644, sinó el síndic clavari de la Universitat.

Una darrera qüestió, però no manco important, és la localització del seu domicili. En aquest sentit podem afirmar que mossèn Miquel Barçola tenia la seva casa a la plaça d'Alaior, extrem aquest comprovat en consultar la fadiga de venda de la casa, feta pel curador de la seva germana el 13 de novembre de 1676 ⁹. D'altra banda, no és gens rar trobar-nos amb un membre d'aquell braç major situat al centre del poble, o sigui, al centre del poder. Hem de pensar que el carrer d'en Batle, a mitjan segle XVII, es trobava als voltants de la població, i constituïa l'inici d'un nou carrer que empalmaria amb el carrer del Porrassar, zona que encara no estava del tot urbanitzada.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Per tot l'exposat fins al moment, podem afirmar que l'actual carrer d'en Barçola abans s'anomenava carrer d'en Batle, perquè en temps d'en primer hi vivia una persona amb aquest llinatge. Mossèn Miquel Barçola Cardona ¹⁰, síndic clavari en el moment de la seva mort, tenia una casa situada a la mateixa plaça de la vila d'Alaior i, no sabem exactament per què, el 1845 algú va voler identificar el carrer d'en Batle amb el lloc on havia viscut el ciutadà Barçola i llavors s'inicià una trajectòria cap a una idea incorrecta i manipulada. En resum, podem afirmar que el nom de l'actual carrer d'en Barçola no és encertat ni correcte.

⁹ He d'agrair a Andreu Murillo que m'hagi aportat aquesta important troballa arxivística que, estam ben segurs, donarà pes a les nostres investigacions. L'escrit, en el lloc que ens interessa, diu: «... in ac parte scituadas intus partem villam de Alayor devan la plaça tentats sub olodio et directo dominio domini nostre Regis ad decimum de laudimio et afrontant ex suis partibus cum domibus magnifici Marchi Tremol cum domibus magnifici Petri Hieronimi Vidal et vico de la plaça et prout etc.» (AHP, F-112, foli 103).

¹⁰ Fa poc temps, Miquel Àngel Limón va publicar el llibre *La figura de Miquel Barçola i Cardona. Aproximació al problema històric de la defensa en el segle XVII*, on ha intentat desmitificar la figura de Barçola.

BIBLIOGRAFIA

- ARNALL, MARIA JOSEPA (1985): «Onomàstica empordanesa (segles XIV-XVII) en un capbreu de Sant Pere de Rodes. I: Antroponímia». *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, pàg. 25-33.
- CASASNOVAS CAMPS, MIQUEL ÀNGEL (1991): «Els manifestes de béns com a instrument de fiscalitat». *Estudis d'Història Econòmica*, 1991. 1, pàg. 61-78.
- MARTÍ CAMPS, FERNANDO. Presbítero. (1973): «El héroe alayorense Mosén Miguel Barzola Cardona». *Programa de festes de sant Llorenç*. Sense paginar.
- MARTÍ CAMPS, FERNANDO. Presbítero (1977): «Calles y plazas de Alayor. Breves notas sobre su nomenclatura y su historia». *Programa de festes de sant Llorenç*. Sense paginar.
- MOREU-REY, ENRIC (1982). *Els nostres noms de lloc*. Editorial Moll. Col·lecció Els treballs i els dies, núm. 22.
- PERES BALADA, CONCEPCIÓ (1989): «Aspectes de la toponímia dels carrers de Sants (Barcelona)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, núm. XXXVI (juny 1989), pàg. 29-44.
- PIÑA HOMS, ROMÁN -estudi coordinat per- (1986): *Las instituciones de Menorca en el siglo XVIII*. Sa Nostra, Palma de Mallorca.

FONTS ARXIVÍSTIQUES I REVISTES

Societat d'Onomàstica. Butlletí interior.

AMA (Arxiu Municipal d'Alaior)

AHP (Arxiu Històric Provincial).

EVOLUCIÓN HISTÓRICA DE LA ELABORACIÓN DEL QUESO EN MENORCA

MIGUEL A. FRAU CALDENTY ¹
CARMEN ROSSELLÓ MATAS ²

1.- INTRODUCCIÓN

La colonización estable de la isla de Menorca empieza probablemente alrededor del año 3.000 a J.C. A pesar de que los descubrimientos arqueológicos son muy incompletos, parecen suficientes para deducir que algunas de las piezas de cerámica de aquella época podrían haber formado parte de los utensilios utilizados por los primitivos ganaderos de la isla para elaborar queso (Bestard, 1993).

La Carta Encíclica del Obispo Severo, escrita en el año 417, deja constancia de la abundante cabaña ganadera de Menorca y de su importancia para la alimentación.

En el año 1.000, en escritos árabes, se hace referencia a las importantes producciones de quesos, vinos y carnes en Menorca. En concreto, el historiador árabe Ashashaskandi dice de Menorca: "tenía una buena ganadería y vides que servían para hacer buenos quesos y vinos" (Arroyo y García, 1988). Estos productos se vendían en las costas africanas o a los comerciantes provenzales, genoveses y pisanos (Canut y Navarro, 1990).

Arroyo y García (1988) creen que las técnicas de elaboración de ciertos quesos árabes, como el Jbane y el Lben, han sido inspiradas, sino copiadas del Mahón, al menos en lo que se refiere a la forma de desuerar las cuajadas, envolviéndolas en un paño y colgándolas.

A partir del siglo XIII existen numerosas referencias de la importancia de la pro-

¹ Ldo. en Veterinaria, vocal del Consejo Regulador de la D.O. «Mahón».

² Dra. en Ciencias Químicas, Profesora Titular del Departamento de Química de la UIB.

ducción y exportación de queso de Menorca. En el mismo siglo XIII, Pedro III de Aragón arriba al puerto de Maó con una flotilla de barcos y recibe como presente "ganado, huevos, quesos, manteca y pan fresco del día" (CRDO, 1992).

Según Canut y Navarro (1990) la ganadería de vacuno, con su producción de leche, queso y manteca, y de ovino, con su producción de carne, queso y lana, es una parte importante de la actividad económica de la isla; sus productos, junto con miel, trigo, legumbres y vino, constituyen la base de las exportaciones menorquinas a través del intenso comercio del Mediterráneo occidental, durante la época de esplendor de la corona de Aragón.

A principios del siglo XIV, el dominico Pedro Marsili, cronista del rey Jaime II, escribe, poniéndolo en boca de Pedro Martell, que los habitantes de Menorca disponen de leche, quesos, pan y vino en abundancia (CRDO, 1992).

Numerosas son las menciones y datos, en los archivos de la Corona de Aragón, de la importancia de la ganadería y del queso de Mahón en los siglos XV y XVI (Arroyo y García, 1988).

En el siglo XV, la sociedad comercial de los hermanos Datini de Lucca, de la Toscana, envían mercaderes para comprar lanas y quesos; esos mercaderes no esperaban llegar al continente y revendían los quesos en Mallorca, donde son muy apreciados (CRDO, 1992). Este comercio con la isla de Mallorca se ha mantenido hasta nuestros días, siendo el queso, posiblemente, más apreciado por los habitantes de Mallorca.

Las peculiares características del puerto de Maó y su situación en el centro del mar Mediterráneo lo convierten en un puerto comercial de gran importancia, especialmente en el siglo XVII al ser eslabón en el comercio con Oriente, entre Gibraltar y Malta. La comercialización del queso producido en la isla de Menorca a través del puerto de Maó determinó que este queso se conociese por el nombre del general cartaginés Magón.

La primera dominación inglesa de Menorca, durante el siglo XVIII, favorece la producción y exportación quesera. Así John Armstrong, en el primer libro de Geografía e Historia de Menorca, escrito en forma epistolar, en una carta de 1741 resalta que los italianos daban un gran valor al queso Mahón y lo prefieren al parmesano (CRDO, 1992).

En la última mitad del siglo pasado aparece una figura importantísima para el queso Mahón que perdura hasta nuestros días: el recogedor-afinador de quesos. Eran y son comerciantes urbanos, de clase burguesa, ubicados principalmente en Alaior, dedicados a la distribución de productos relacionados con el campo (semillas, abonos, aperos de labranza, etc.) y de víveres en general. A cambio, semanalmente, reciben de los "pagesos" los quesos frescos que elaboran en los "llocs" (Canut y Navarro, 1990).

En los inicios del siglo XX destaca la constitución en Es Mercadal, el 9 de octubre de 1901, de la sociedad "Quesos Monte Toro" dedicada a la elaboración indus-

trial de queso Mahón. Asimismo se lleva a cabo el primer análisis de una pieza de queso Mahón, efectuado en el laboratorio de la Facultad de Ciencias de Madrid por el químico José Ferrer Hernández, y del cual extrae las siguientes conclusiones que publica en la *Revista de Menorca*: "por su contenido en agua, el queso Mahón es parecido al de Chester; con relación a la grasa y sal es semejante al de Gloucester, y en cuanto a la caseína y otros albuminoides presentes en el producto, es comparable al queso de Brie (Ferrer, 1906).

Morelli en 1914 destaca la especialización de los labradores de Menorca en la elaboración del queso y las excelentes cualidades del queso Mahón, que hacen que se comercialize por toda España. Este autor también menciona la existencia de una deficiente organización industrial y comercial (Mestres, 1986).

La implantación en 1931 de Industrial Quesera Menorquina (El Caserío), industria que garantizaba al "pagès" la compra de todo el queso producido, es el factor desencadenante del desarrollo pecuario y de la producción de queso.

En 1968 comienza la actividad de las plantas de elaboración de queso de la Cooperativa Insular Ganadera (COINGA); este hecho permite al ganadero una alternativa a la elaboración de queso Mahón: entregar la leche para su procesamiento y comercialización.

De acuerdo con las referencias históricas hay constancia de que se trata de un queso milenario, pero en el transcurso de los siglos el proceso de elaboración sufre algunas modificaciones que merece la pena conocer.

2.- LECHE

El ganado de Menorca de los primeros siglos después de Cristo consiste fundamentalmente en rebaños de cabras y ovejas; las vacas se emplean principalmente como ganado de tiro para efectuar las labores de la tierra. Esta situación se mantiene así hasta el siglo XVIII, en que los ingleses mejoraron la raza de la ganadería vacuna y empieza a contemplarse el aprovechamiento mixto de este tipo de ganado.

Según Mestres (1986) y Armengol (1987), antes del siglo XVIII el queso Mahón se elabora exclusivamente con leche de oveja y/o cabra, dada la ausencia de vacas de leche en la isla. Posteriormente se usa una mezcla de leche de vaca con leche de oveja y/o cabra (Armengol, 1987).

Durante la primera dominación inglesa ya se observa una decantación hacia el ganado vacuno como productor de leche (queso), manteca y trabajo. Estos animales resultan más apreciados que el ovino, cuya lana había entrado en un periodo de decadencia (Canut y Navarro, 1990).

Soler, en 1857, publica: "En el día se formatje [sic] en la Isla únicamente con leche de vaca y oveja por haberse casi enteramente extinguido las cabras".

Considera poco útil establecer la proporción que deben mantener entre sí la leche de vaca y oveja, al elaborarse el queso únicamente con la leche del "lloc", si bien recomienda, para elaborar un buen queso "Mahón", al menos dos tercios o la mitad de leche de vaca, recomendación que es compartida por Hernández (1932).

Francesc Coll afirma que en los años veinte lo habitual es mezclar la leche de vaca con la leche de oveja y cabra (Llabrés y Vallespir, 1982). Morelli afirma que el queso Mahón se elabora exclusivamente con leche de vaca (Mestres, 1986). Posteriormente Montañés, en 1965, publica en la *Revista de Menorca*: "Por lo general, la materia prima que se utiliza es una mezcla de leche de vaca y oveja, un 90% de la primera y el 10% restante de la segunda". Finalmente Mestres, en 1986, afirma que el queso Mahón se elaboraba mayoritariamente a partir de leche de vaca.

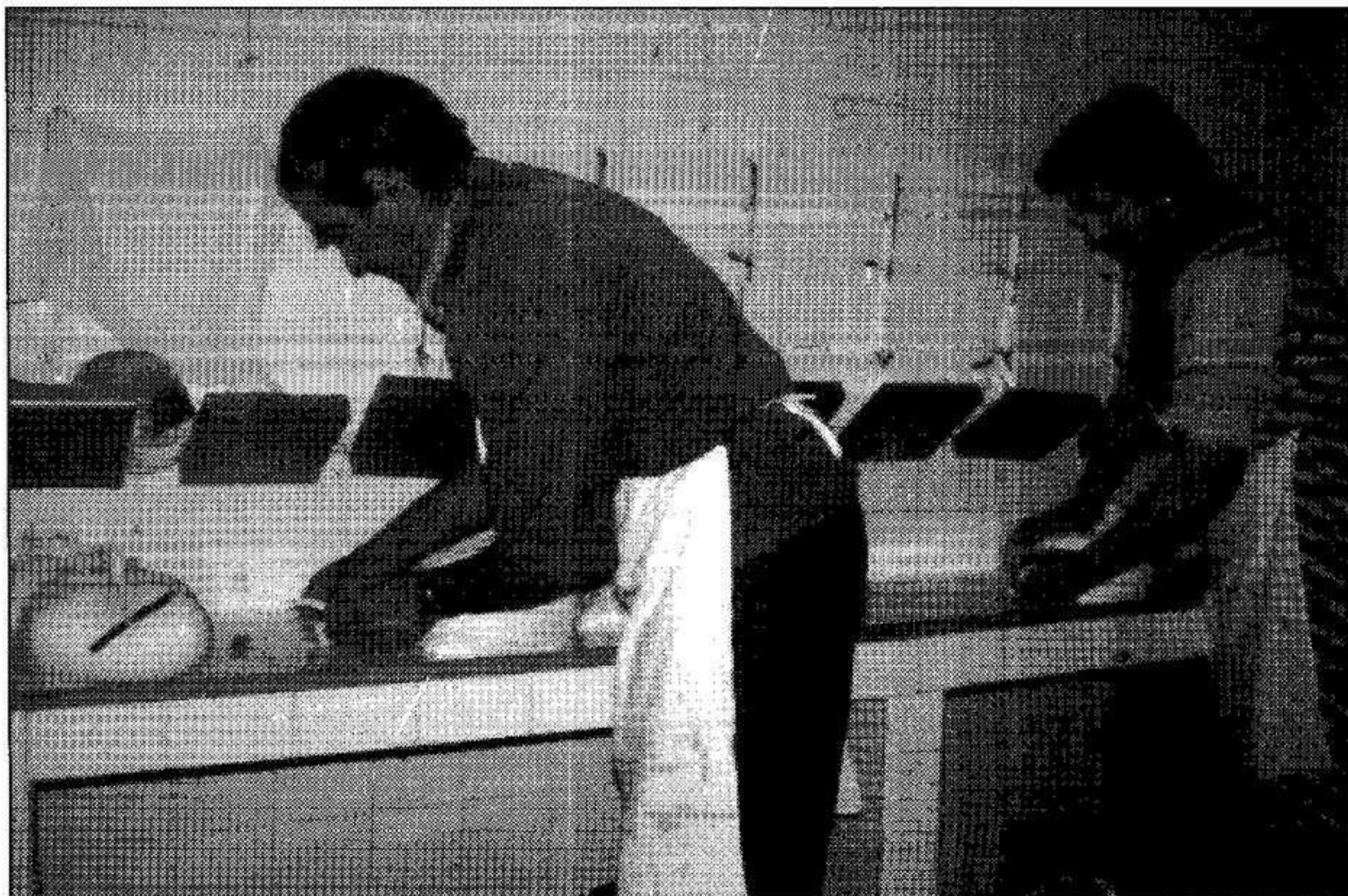
Actualmente, según el Consejo Regulador, el queso Mahón se elabora casi exclusivamente con leche de vaca. Esta situación es el resultado de un proceso evolutivo en que la proporción de la leche de oveja y/o cabra en relación a la de vaca disminuye hasta prácticamente desaparecer.

A partir de los trabajos anteriores puede dividirse la evolución del queso Mahón, en relación al tipo de leche, en tres etapas: antes del siglo XVIII, en que se elabora, principalmente, con leche de oveja y/o cabra; a partir de la primera dominación inglesa, en que se elabora con leche de vaca y oveja en proporción equitativa; y desde inicios de este siglo, en que la participación de la leche de oveja disminuye hasta desaparecer.

Las vacas lecheras son mayoritariamente de raza frisona, que coexisten con algunas vacas de raza pardo alpina, flevick y singulares ganaderías de raza menorquina (CRDO, 1992).

La implantación de la raza frisona en Menorca no se produce hasta los años sesenta. Primitivamente la vaca lechera es de raza menorquina; de perfil subconvexo, proporciones longilíneas, tamaño medio, acornes y de capa variada del rubio al retinto, con orla más clara alrededor de los ojos, descendente del Bovino Rojo Convexo peninsular, quien en su expansión y a través de la desaparecida raza Marinera origina la menorquina. Tal raza debió ser única o, al menos, dominar netamente todo el territorio insular, pero recibe influencias exteriores consecuentes a las diversas soberanías por las que pasó la isla, especialmente durante la dominación inglesa con la raza Jersey (Jaume, 1971). En la visita a Menorca de Isabel II, en 1860, ante el interés de los ganaderos en mejorar su raza y el alto nivel de la producción quesera insular, la soberana envía de su Real Patrimonio un lote de vacas y toros de raza friburguesa con el fin de promover el cruce con el ganado indígena (CRDO, 1992).

En la primera década de este siglo, de aquella ganadería floreciente que debieron dejar los ingleses, quedan unas pocas cabezas con las que el veterinario Seguí intenta por selección retornarlas a lo que debía ser la vaca menorquina de principios del siglo XIX (Jaume, 1971).

Elaboración artesanal del queso «Mahón».

J.M. Vidal

Actualmente el censo de raza menorquina supera escasamente las 200 reproductoras; su producción láctea está comprendida entre 3.000 y 3.500 L por lactación, con un contenido de grasa medio del 4,5% (Belda, 1981)

Según el Consejo Regulador (1992) son minoría los elaboradores que aprovechan la leche de ovino para añadir a la de vaca en la elaboración del queso Mahón.

La oveja es tradicionalmente de raza menorquina: de perfil subconvexo, proporciones alargadas, vellón abierto, blanco, de mechas piramidales, fibras de distinta longitud, gruesas y sin ondulaciones, que cubre el cuerpo hasta la región del antebrazo y la mitad de la pierna, con el vientre descubierto (Sánchez y Sánchez, 1979). Su rendimiento es de un kilo de queso curado por cada cinco litros y medio de leche (Jaume, 1971). Esta raza perdura hasta nuestros días con escasas modificaciones y únicamente cabe destacar que en el siglo XVIII el primer gobernador, lord Kane, importa corderos de Berbería para la mejora de la producción (CRDO, 1992).

La producción de leche de la oveja menorquina, excluyendo la consumida por el cordero, alcanza los 150 litros por temporada, según Jaume (1971), y 70 litros por parto, según Sánchez y Sánchez (1979) con una riqueza en grasa del 7% (Jaume, 1971 y Sánchez y Sánchez, 1979).

Soler, en 1857, escribe: "la leche ordeñada en el lloc per l'amo era utilizada por la madona para formatjar". Tradicionalmente la elaboración del queso ha sido labor de las mujeres, según consta en el capítulo VI de "Exposición del estado actual de la agricultura en la isla de Menorca" (Soler, 1857) en la que incluye el "formatjar" entre las labores de las "madones".

En vistas a rentabilizar la inversión de unas mejores instalaciones y realizar directamente la comercialización del queso, una práctica que se inicia actualmente es la elaboración de queso Mahón con leche cruda de varios "llocs", próximos a una quesería.

En la época de plena producción el queso Mahón artesano se elabora en los "llocs" dos veces cada día, tal como describe Vidal en 1972. Según Hernández (1932) se elabora queso durante unos 150 días, de primeros de enero a finales de mayo, y según Llabrés y Vallespir (1982), en los años veinte, la campaña lechera comprende de Todos los Santos a San Juan, realizándose la máxima producción de marzo a mayo.

Según Mestres (1986) el único tratamiento previo que se aplica a la leche para la elaboración del queso Mahón artesano es el filtrado de la misma, mediante un filtro de celulosa de la instalación de ordeño o a través de un "fogasser" doblado. Así, Hernández (1932) describe como la leche recién ordeñada es transportada en la "ferrada" (balde) a la cocina, en donde es vertida en la "alfàbia" (tinaja) y recubierta con un lienzo.

La elaboración del queso Mahón artesano sigue realizándose con leche recién ordeñada, que conserva la temperatura de las ubres, tal como describe Vidal en 1972. Si bien según Badía y col. (1985) la leche debe sufrir un ligero enfriamiento, para romper el equilibrio bacteriostático de la leche cruda y hacerla más receptiva

a la acción del cuajo. La leche destinada a la elaboración de queso industrial se refrigera y conserva a temperatura inferior a 4° C, en el propio "lloc", y se recoge en camiones isoterms para ser transportada a las industrias en donde es pasteurizada (72° C durante 15s).

3.- QUESERÍA

Actualmente el queso se elabora en dependencias destinadas exclusivamente a este fin y adaptadas la mayoría a la Directiva (CEE) 46/92. La "formatgeria" (quesería), como se le conoce a la citada dependencia en Menorca, se encuentra generalmente anexa a la sala de ordeño. Históricamente esta dependencia, según Vidal (1972), se localizaba en el ala oeste de la casa y contaba con elementos fijos destinados a la elaboración del queso. La precisión de Vidal (1972), en relación a "elementos fijos" es consecuencia de que antiguamente el utillaje era móvil: "alfàbia, cavall, salera y prensa".

Badía y col. (1985) aconsejan orientar la quesería al nordeste y, en relación a las dimensiones, mencionan que para aquellos "llocs" de producción entre 50 y 100 l diarios son suficientes 9 m² de planta

Las queserías artesanas son recintos, de aproximadamente 30 m², de paredes alicatas o impermeabilizadas, en cuyo centro se sitúa la cuba. Próxima a la misma está la mesa de "formatjar" en la que se moldea la cuajada para la realización de las piezas. Sostenidas en una de las paredes se encuentran las prensas, generalmente mecánicas. Las saleras antiguamente se localizaban en la misma sala de elaboración en la parte inferior de los "canyissos", estantes de madera utilizados para el oreo de las piezas a la salida de salera. Hoy es frecuente instalarlas en el interior de una cámara en donde también encontramos los "canyissos" para el oreo.

Entre los instrumentos que pueden encontrarse en una quesería destacan, entre otros, los agitadores, las liras y las planchas para facilitar la sedimentación de la cuajada cortada.

4.- CUAJADA

Las modernas cubas termostáticas de acero inoxidable, en las que se mantiene la temperatura mediante resistencias o circulación de agua caliente, contrastan con las antiguas "alfàbies" descritas por Morelli como recipientes troncocónicos de barro cocido y barnizado, que se calentaban al fuego de leña (Mestres, 1986).

Actualmente las cubas de las queserías artesanas son generalmente de forma paralelepípedica con capacidad muy variable, entre 100 y 1.000 l, en contraste con las de tipo holandés de las industrias, con capacidad entre 2.000 y 10.000 litros.

En la elaboración del queso Mahón industrial a la leche pasteurizada se le adicionan cultivos iniciadores, aislados a partir de bacterias autóctonas y replicados en la propia industria o adquiridos en el mercado.

Según Mestres (1986) se utilizan cuajos de origen animal, generalmente ricos en quimosina, con la siguientes dosis: 3-4 g de cuajo, $F=1/150.000$, para 100 litros de leche, o 70-90 ml de cuajo, $F=1/6.500$, para 100 litros de leche; Badía y col (1985) aconsejan utilizar cuajo líquido de fuerza $1/10.000$ en la relación $1/2.000$ a $1/4.000$.

El cuajo utilizado actualmente es de las siguientes características:

- Quimosina: 55 a 85%
- Pepsina bovina: 15 a 45%
- Título (pH=6.4): 550 a 650 U.C.
- Ingredientes : NaCl 80 a 85%.

La utilización de cuajo animal es una innovación de los últimos años, ya que antiguamente se elaboraba con cuajo vegetal. Según Morelli se usaban pistilos de la flor de cardo, *Cynara cardunculus* (Mestres, 1986). Soler (1857) explica que la hierba "d'esquerxofera" [sic] se mantiene en remojo y que en el momento de su utilización se pica en un mortero, se envuelve en un paño que se humedece de leche y se exprime en el cazo en que había estado sumergida previamente. Seguidamente el producto obtenido se vierte en "l'aufàbia" y se agita con el mismo cazo.

En los años veinte, según Francesc Coll, la preparación del cuajo se realizaba de la siguiente forma: "Cuando los cardos estaban bien maduros, les cortábamos los estambres, se secaban a la sombra, y en el momento de elaborar el queso, se picaba en un mortero, mezclaba con agua, filtraba y adicionaba a la leche" (Llabrés y Vallespir, 1982) y en términos semejantes lo describe Hernández (1932)

Hernández (1932) y Llabrés y Vallespir (1982) se hacen eco del detrimento de la utilización del cuajo vegetal en el primer tercio del siglo XX. También Oliver en su tratado de lechería, publicado en 1935, menciona que para la cuajada en el queso Mahón se utilizan flóculos de cardo (Mestres, 1985). Vidal (1972) describe la utilización del cuajo de hojas de alcachofa para elaborar el queso Mahón artesano, y Llabrés y Vallespir (1982) también hacen referencia a la utilización, en los años veinte, de "carxofera borda" (cardo) y "lletada de figuera" (látex de higuera).

Finalizado el llenado de la cuba, tras la adición de fermentos para elaborar el queso industrial, se añade el cuajo. El cuajo, mayoritariamente utilizado en polvo, se disuelve con leche en un recipiente a efectos de mejorar su mezcla con la leche de la cuba.

Algunos artesanos también acostumbran adicionar sal a la leche, en el momento de elaborar la cuajada (40 a 150 g/100 l); Badía y col. (1985) aconsejan adicionar a la leche cruda una pequeña dosis de sales de calcio (1 ml de solución saturada de CaCl_2 por cada 10 l) y, a principios y finales de época de producción, fermentos ácido lácticos de crecimiento rápido y utilización directa (2 g de fermentos por cada 300 l leche).

Con el objeto de evitar el hinchamiento precoz, se sugiere también adicionar en el momento de iniciarse la coagulación fermentos lácticos a la leche (Mestres 1986).

Finalizada la adición de fermentos, cuajo y, en su caso, sal, se procede a la agitación de la leche.

La utilización de cuajo animal repercute en una rápida coagulación de la leche en un intervalo de 30 a 70 minutos (Montañés, 1965), de 40 a 60 minutos (Badía y col., 1985), de 45 y 60 minutos (Mestres, 1985), de 30 a 60 minutos (Armengol, 1987) y de 45 a 60 minutos, (Martínez y Bayes, 1992). El uso de cuajo vegetal implica una coagulación de tres a cuatro horas (Soler, 1857).

A lo largo de la historia es posible que el tiempo de coagulación se haya acortado, debido al interés de los queseros en dedicar el menor tiempo posible a la elaboración del queso. Esto determina la obtención de quesos con carácter enzimático cada vez más acentuado (Mestres, 1986). Este autor recomienda ampliar el tiempo de coagulación, recuperándose de esta forma la tradición de siglos anteriores y quizás incluso mejorar su apetecibilidad.

En la temperatura de cuajada coinciden la mayoría de autores: 32 °C según Montañés (1965), 33°C según Llabrés y Vallespir (1982), de 30 a 32 °C en primavera-verano y de 32 a 34°C en otoño-invierno según Badía y col. (1985), de 32 a 34 °C según Mestres (1986), de 30 a 35°C según Armengol (1987) y de 32 a 35°C según Martínez y Bayes (1992). Soler, en 1857, entre las recomendaciones para elaborar un buen queso, menciona que la temperatura óptima es la de la leche en el momento del ordeño, al objeto de que no se acelere ni retrase la coagulación. Así, Francesc Coll menciona que de las cuajadas realizadas a temperatura inferior a 25°C resultan quesos de pasta demasiado blanda (Llabrés y Vallespir, 1982).

Tradicionalmente la cuajada se ha cortado con las manos (Montañés, 1965), mediante la realización de movimientos rítmicos. El cortado acostumbra a determinar sensibles pérdidas de cuajada en forma de polvo (Mestres, 1986). Según Armengol (1987) la utilización de liras es muy poco frecuente. Actualmente el uso de la lira se está implantando y su tamaño es de aproximadamente 55 x 35 cm, de ser accionadas manualmente, y de mayor tamaño en las industrias. Los hilos o láminas de las liras son de aproximadamente 1 mm de grosor y con una separación entre ellas de 2 cm. Badía y col. (1985) aconsejan la utilización de liras verticales y horizontales de 1,5 cm de separación entre alambres, y proceder a un corte lento de la cuajada hasta obtener un grano del tamaño de un garbanzo-haba, de 1,2 a 1,4 cm según Martínez y Bayes (1992).

Algunos elaboradores acostumbran, en el momento del cortado de la cuajada, adicionar un 4-5% de agua entre 50 y 80°C (Armengol, 1987); de esta forma se eleva la temperatura de la cuajada entre 2 y 4°C, facilitándose el desuerado y proporcionando un pequeño delactosado de la cuajada. No debe entenderse este proceso como un lavado del grano, ya que el agua se añade en poca cantidad. Contrariamente Badía y col. (1985) aconsejan lavar las cuajadas cuando las leches

son ácidas, mediante la sustitución de aproximadamente un 25% del suero por agua a 42-44°C.

El tiempo del corte en la elaboración del queso Mahón artesano es escaso, de 2 a 4 minutos según Mestres (1985), a diferencia del queso Mahón industrial en que puede prolongarse durante más de 25 minutos.

El escaso trabajo de la cuajada implica un grano de tamaño grosero. Según Armengol (1987) no existe realmente formación de grano, entendido como tal. Se coincide con Mestres (1986) y Armengol (1987), en que el tamaño del grano es de unos 15 mm.

La cuajada se deja reposar de 3 a 5 minutos antes de iniciar la elaboración de las "fogasses". Badía y col. (1985) aconsejan un recalentamiento lento de la cuajada, entre 2 y 4°C, finalizado el reposo de la misma, si bien la temperatura final no será nunca superior a los 37°C. Para contribuir a la sedimentación de la cuajada se acostumbra recurrir a "fogassers", mallas y/o planchas mediante las que se presionan los granos de cuajada hacia el fondo de la cuba. Generalmente se realiza un desuerado parcial, en algunas queserías total, antes de iniciar la extracción de la cuajada.

La cuajada es extraída mediante recipientes o coladores, y es vertida en el interior de los "fogassers". Algunos queseros extraen toda la cuajada con la ayuda de un "fogasser" y la depositan en la mesa de trabajo, antes de distribuirla en los distintos "fogassers" (Mestres, 1986). Badía y col. (1985) aconsejan retener la cuajada en el suero para que no se enfríe, retenga humedad y continúe la acidificación.

Según Francesc Coll, en los años veinte, el "fogasser" se extendía sobre la cuajada y con las manos se introducían los lados del "fogasser" hasta el fondo, englobando la pasta para posteriormente voltear el "fogasser", y juntando las cuatro esquinas extraerlo con la cuajada en su interior (Llabrés y Vallespir, 1982).

5.- MOLDEADO

Soler (1857), Vidal (1972) y Llabrés y Vallespir (1982) describen el moldeado mediante la utilización del "fogasser": la cuajada se introduce en el "fogasser" (lien-zos de algodón de 50x50 cm según Montañés (1965), de cuatro palmos de lado según Llabrés y Vallespir (1982), y de 48x48 cm y con una luz de malla de 0.4 mm, según Mestres (1986)). Con la cuajada en el interior se hace una bolsa juntando las cuatro puntas del "fogasser" y se atan con una pinza, se deja escurrir y a continuación se realiza un moldeado y prensado mediante manipulaciones manuales.

Después de prensar a mano, se introducen unas marcas de plástico entre la pasta y el "fogasser" que servirán para identificar el "lloc" en que se elaboró el queso. Actualmente el Consejo Regulador está implantando la utilización de placas que imprimen en la corteza, durante el prensado, el número de la quesería y la semana de elaboración.

Manteniendo los cuatro vértices del "fogasser" unidos y apretados, se hace girar la bolsa sobre sí misma, lo cual presiona la pasta y contribuye al desuerado. Se realiza un nuevo pre prensado con el "lligam", cordel de aproximadamente un metro de longitud resultante del trenzado de hilos finos, que liga los cuatro extremos del "fogasser" hasta que queda una bolsa extremadamente tensa y sin ninguna abertura posible. En algunas queserías para aumentar la presión se repite la operación anterior y se coloca un segundo "lligam". La anterior descripción del proceso de moldeado coincide en general con la realizada por Llabrés y Vallespir (1982), Badía y col. (1985) y Mestres (1986).

Vidal (1972) describe con precisión el moldeado y puntualiza que la pasta introducida en el "fogasser" es exprimida manualmente apoyando la bolsa sobre el "cavall", colocado previamente sobre la "alfàbia" de modo que el "xerigot" (suero) caiga dentro de ella.

El "cavall" es una tabla con numerosos agujeros (colador) en forma de Y que se adapta a la boca de la "alfàbia". Hoy en día el "cavall" ha sido sustituido por una mesa de acero inoxidable.

En la elaboración del queso Mahón industrial, generalmente se utilizan moldes de plástico de forma paralelepípedica, de aproximadamente 20cm x 20cm x 10cm. La cuajada es extraída de la cuba y pre prensada, para posteriormente ser cortada con cuchillas, introducida en cubos que se dispondrán en los moldes que previamente han sido recubiertos interiormente con un "fogasser". Algunas industrias han grabado en la cara interior de la tapa del molde la "mamella", impresiones y relieves característicos de los pliegues del "fogasser", para que con la presión del prensado se imprima en la superficie del queso.

6.- PRENSADO

Antiguamente la prensa consistía en un tronco, de encina según Llabrés y Vallespir (1982), seccionado longitudinalmente, cuya mitad superior era móvil pudiendo subir o bajar a lo largo de dos guías verticales de madera. El bloque móvil, por su propio peso, ejerce la acción prensadora sobre el segundo bloque que actúa como soporte.

Las anteriores prensas fueron sustituidas por prensas de palanca fijas en la pared. Sobre un estante se depositan las "fogasses" y una tabla de dimensiones similares a la forma de la "fogassa" se sitúa entre ésta y el tercio medio del brazo de la prensa. En el extremo exterior del brazo se cuelgan pesos: durante las primeras horas del prensado, se aplica una presión de un kilogramo por cada kilogramos de pasta. Posteriormente se incrementaba gradualmente hasta tres kilogramos de peso por kilogramo de pasta (CRDO, 1992).

Actualmente, las prensas de madera han sido sustituidas por prensas de acero inoxidable, de 30 a 50 cm según Mestres (1986). Los pesos, de cemento forrados de

J.M. Vidal

Prensado tradicional del queso menorquín.

acero inoxidable, tienen un tamaño variable siendo lo habitual de 4 a 6 kg, de 3 a 6 kg según Mestres (1986).

El tiempo de prensado oscila entre 6 y 10 horas, habiendo variado escasamente en el transcurso de la historia. Así, según Soler (1857) tenía una duración de aproximadamente 4 horas, de 2 a 3 horas según Vidal (1972), de 6 a 9 horas, según Montañés (1965), de 7 a 8 horas según Llabrés y Vallespir (1982), de 10 a 14 horas según Badía y col. (1985), de 4 a 10 horas según Mestres (1986), de 3 a 7 horas según Armengol (1987) y de 6 a 8 horas según Martínez y Bayes (1992). Badía y col. (1985) aconsejan, en época de calor, acortar el tiempo de prensado y aumentar la presión. Normalmente el prensado de la elaboración de la tarde es más prolongado. Es habitual prensar a presión constante, entre 100 y 500 g/cm², a 250 g/cm² según Armengol (1987), si bien Badía y col. (1985) aconsejan un prensado con incremento progresivo de la presión: inicialmente un kilogramo por kilogramo de queso e incrementar hasta alcanzar, entre las 2 y 4 horas, de 3 a 4 kilogramos por kilogramo de queso.

Badía y col. (1985) también aconsejan, antes de aplicar la intensidad máxima del prensado, desligar el "fogasser" para evitar que el lienzo se pegue a la corteza.

La temperatura de la sala en donde se realiza el prensado es de 12 a 15°C según Mestres (1986), lo cual determina un enfriamiento progresivo de las piezas de queso, especialmente en la superficie. Ello dificulta el proceso de desuerado y

puede ser la causa de que se quede un exceso de suero en el interior de las piezas (Mestres, 1986).

Según Mestres (1986), la temperatura de las piezas de queso desciende a lo largo del prensado, desde 30°C hasta 15-18°C.

Las industrias generalmente utilizan prensas neumáticas horizontales, que trabajan a presiones elevadas, de 3 a 5 Kg/cm², pero reduciendo el tiempo de prensado a 4 o 6 horas. Es práctica habitual aumentar progresivamente la presión del prensado. También en determinadas industrias se realiza un pre-prensado de la cuajada, previo a la realización de los bloques que se introducirán en los moldes.

Mestres (1986) estudia la acidificación del queso en el transcurso del prensado, mediante el control de la acidez del suero que sale de la prensa. Este autor considera una correcta acidificación del queso si la acidez del suero a las dos horas de prensado es de 1,4 a 1,7 meq NaOH/100 ml o tiene un pH entre 6,20 y 6,30.

7. SALADO

Finalizado el prensado las piezas son liberadas del "fogasser" o del "fogasser" y molde, y se introducen en salmuera.

Las saleras, antiguamente de barro o madera, son de fibra o excepcionalmente de piedra.

El salado según todos los historiadores se ha realizado en salmuera. Soler (1857) precisa que las piezas, en la salera, son cubiertas con una capa de sal seca. Actualmente el tiempo de salmuera tiende a reducirse, siendo generalmente inferior a las 48 horas, entre 20 y 48 horas. Transcurrida aproximadamente la mitad del tiempo de salmuera, las piezas son volteadas al objeto de lograr un salado homogéneo. En el tiempo de salado coinciden la mayoría de autores: 48 horas según Soler (1857), 24 horas según Vidal (1972), dos días según Liabrés y Vallespir (1982), de 24 a 48 horas según Mestres (1986) y 48 horas según Martínez y Bayes (1992); Badía y col. (1985) aconsejan 24 horas para quesos de hasta 2 kg y 36 horas para los de 2 a 4 kg.

Al estar las saleras situadas, generalmente, debajo de los "canyissos" se produce una contaminación y dilución de la salmuera, y Armengol (1987) desaconseja reducir el tiempo de salmuera si no se corrige el estado de contaminación de las saleras.

Según Vidal (1972) la concentración de la salmuera es adecuada si un huevo colocado en la salera flota de modo que permanezca en la superficie una porción del mismo del diámetro de una moneda mediana («peça de quatre»).

La concentración de NaCl de la salmuera habitualmente varía entre un 20 y un 23%, de 18 a 20° Beaumé (Badía y col. 1985). Algunos artesanos acostumbran depositar sal seca sobre la superficie de la pieza que emerge de la salera.

Considerando el estado higiénico de las saleras (aerobios mesófilos de 10⁴ a 10⁶

ufc/ml, enterobacteriáceas de 10^2 a 10^3 ufc/ml y estafilococos de 10^2 a 10^3 ufc/ml), Armengol (1987) considera que las saleras deberían estar a una concentración de saturación.

Las salmueras están a una temperatura de 12 a 14°C, tal como describe Mestres (1986) y de 10 a 15°C según Badía y col. (1985). La densidad de la solución es de 1,15 a 1,25 g/l, según Mestres (1986) y de 1,15 a 1,17 g/l, según Armengol, y la acidez y el pH son bastante variables: entre 0,7 y 3,0 meq NaOH/100 ml y entre 5,0 y 6,6 unidades, respectivamente (Mestres, 1986). Badía y col. (1985) aconsejan cambiar la salmuera cuando la acidez sobrepase los 30° Dornic.

Algunos afinadores desalan las piezas a los 30 días sumergiéndolas en agua; esta operación sólo determina una disminución sensible de la sal situada en la corteza (Mestres, 1986).

8.- OREO

Finalizado el salado, los quesos son escurridos y oreados en los "canyissos". El tiempo de oreo variará en función del destino del queso, según Soler (1857). Así, en los "llocs" que elaboran para los maestros afinadores, el oreo se realiza hasta el día de la entrega al afinador, habitualmente cada ocho días. Los elaboradores-afinadores artesanosorean por espacio de 10 a 24 horas; según Badía y col. (1985) el tiempo de oreo es de 24 horas. Durante el oreo las piezas son volteadas diariamente.

El oreo se realiza a una temperatura entre 12 y 15 °C, entre 13 y 16°C, y entre 80 y 85% de humedad, tal como publica Mestres (1986); Badía y col. (1985) aconsejan realizarlo entre 12 y 18°C, con una humedad relativa comprendida entre el 60 y 75% y con una velocidad de circulación del aire inferior a 3 m/s.

El destino del queso artesano, finalizado el oreo, puede ser su venta a los afinadores, que lo madurarán hasta su comercialización para el consumo, destinarlo al autoabastecimiento o venderlo a Industrial Quesera Menorquina, para su afinado y fundición.

9.- AFINADO

El afinado del queso Mahón artesano se suele realizar en las cavas de los maestros maduradores. Las cavas son recintos cuyas paredes de marés contribuyen a regular la humedad; generalmente son de varias plantas y existen distintas condiciones ambientales para las diferentes etapas de afinado. El maestro madurador modifica las condiciones, en función de sus objetivos, mediante la abertura o cierre de grandes ventanales o trasladando los quesos a las diferentes dependencias.

Así Soler (1857) aconseja, para la obtención de un buen queso Mahón, resguardar el queso fresco en los días de viento fuerte de tramuntana, para evitar que se seque demasiado y se acartone. Badía y col. (1985) recomiendan orientar las cavas al norte, rebozar las paredes con cal marítima sola o mezclada con cemento en la proporción 1:1 y mantener el suelo de tierra batida, para que contribuya a regular la humedad.

El afinado se realiza inicialmente a 12-14°C y 85-95% de humedad, según Mestres (1986) y a 14-16°C y 85-90% de humedad según Armengol (1987); Badía y col. (1985) aconsejan afinar entre 13 y 17°C, con una humedad relativa comprendida entre el 70 y 80% y una buena ventilación pero sin corrientes de aire, ya que la velocidad del aire no debe ser superior a 0,5 m/s.

Según Hernández (1915), las piezas deben voltearse con frecuencia para favorecer la aireación: al principio de la maduración las piezas son volteadas diariamente, más adelante cada tres días y finalmente cada siete días. En el inicio del afinado las piezas son lavadas con agua tibia hasta que la corteza amarillea, posteriormente se untan, cada dos meses, con aceite para evitar el enmohecimiento (Hernández, 1932).

Badía y col. (1985) aconsejan limpiar la corteza periódicamente, durante las dos primeras semanas, con un trapo embebido en salmuera templada, tal como se realizaba en los años veinte según Llabrés y Vallespir (1982).

Según Armengol (1987), en el queso Mahón el afinado se produce desde el exterior al interior. Durante los primeros días el queso tierno, por efecto de su alta humedad, superior al 50%, y por su bajo pH, 5 a 5.1, no es capaz de retener el agua, de manera que el suero se difunde y recubre el queso. En estas condiciones se desarrollan gran cantidad de levaduras, que utilizarán el ácido láctico como fuente de carbono, produciendo un aumento del pH cercano a la neutralidad. En estas nuevas condiciones, humedad del 100%, elevada concentración de NaCl y pH elevado, se favorecerá el desarrollo de las corynebacteriáceas (*Brevibacterium linens*) que liberarán productos amoniacaes y contribuirán a neutralizar el ácido láctico del interior de los quesos. El desarrollo de las corynebacteriáceas debe controlarse a fin de que su desarrollo no sea excesivo y produzca una proteólisis total, licuando el queso.

Una vez que se ha conseguido un desarrollo abundante de la flora superficial, denominada entre los afinadores "llim", los quesos se introducen en cavas de menor humedad relativa para limitar el desarrollo de la flora superficial, de modo que al mes ésta se encuentra en regresión y empieza a producirse la corteza.

Al llegar al mes de curación, en algunos casos, se pasan a otra sala con algo menos de humedad (80-90%) y a la misma temperatura (12-15°C), siendo las piezas untadas en su superficie con aceite de oliva, mantequilla, aceite de oliva y mantequilla, o aceite de oliva, mantequilla y pimentón, al objeto de evitar el enmohecimiento superficial; este tratamiento se repite cada quince o treinta días. Dicho procedimiento impide un excesivo secado de la corteza, repele los insectos y proporciona las características de la corteza. Según Llabrés y Vallespir (1982), para la con-

servación del queso se recubría la corteza con una fina capa de cera o parafina. Procedimientos similares se realizan para el afinado del queso Mahón industrial.

Antes de su comercialización las piezas pueden ser impregnadas de una película plástica que contribuirá a la conservación de la pieza de queso.

El procedimiento actual de afinado difiere escasamente del descrito por Soler (1857): "el queso a la salida de la salera se coloca en los "canyissos" (estantes de madera), situados en lugar ventilado y a días alternos se limpia con agua tibia, al mes se untan en aceite, para evitar el enmohecimiento, operación que se repetirá cada dos meses". Soler (1857) menciona que muchas "madones" prefieren utilizar suero para la limpieza de los quesos, aunque se desconoce el motivo.

Morelli considera que el curado se realiza en el periodo de un mes, y posteriormente se inicia la fase de conservación, mediante el untado con aceite de los quesos. Actualmente el tiempo de afinado del queso Mahón artesano se prolonga por un tiempo mínimo de dos meses, por razones sanitarias. El afinado se prolongará hasta cinco meses para obtener el queso curado y hasta diez meses para el queso añejo (Mestres, 1986).

Según Francesc Coll en los años veinte se diferenciaba el queso "tendre o novell", con un afinado no superior a las dos semanas, el "mig" y el "viejo", con un afinado de más de 3 meses. También realiza una enumeración de distintos calificativos utilizados para diferenciar características o defectos del queso: "inflat", "brescat o uiat", "coent", "clos" y "cucat" (Llabrés y Vallespir, 1982).

BIBLIOGRAFIA

- ARMENGOL, J. (1987). *Calidad microbiológica del queso Mahón artesanal*. Tesina de Licenciatura. Universidad de Zaragoza.
- ARROYO, M. y GARCÍA, C. (1988). *Quesos de España*. Espasa-Calpe, S.A. Madrid.
- BADÍA, R., CANUT, E. y MESTRES, J. (1985). *Dossier de elaboración artesanal del queso Mahón*. AFQA (Asociación para el fomento de los quesos artesanos).
- BESTARD, I., BARRIO, J. y CAÑELLAS, J. (1993). *Formatge Mahón*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- CANUT y NAVARRO (1990). *Catálogo de quesos de España*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen "Mahón"), (1992). *Queso Mahón - Denominación de Origen*. Consejo regulador de la Denominación de Origen del Queso Mahón.
- FERRER, J. (1906). «Análisis de queso de Mahón». *Revista de Menorca*. Tomo I, 201-202.

- HERNÁNDEZ, M. (1915). «Consejos prácticos para la mejora del queso de Mahón». *Revista de Menorca*, Tomo X, 67-70.
- HERNÁNDEZ, F. (1932). «Agricultura. Ramaderia. Avicultura. Industrias Agrícolas». *Revista de Menorca*, Tomo XXVII, 63-95.
- JAUME, J. (1971). *La ganadería balear*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares.
- LLABRÉS, J. y VALLESPÍR, J. (1982). «Els nostres arts i oficis d'antany III». *Estudis monogràfics del museu arqueològic*. Museu de Mallorca.
- MARTÍNEZ, M. y BAYES, F. (1992). «El queso artesano de Menorca D.O. "Mahón"». *ILE* enero-febrero, 57-59.
- MÉNDEZ, A.X. (1992). *Situació econòmica i social del camp a Menorca*. Unió de Pagesos de Menorca i Institut Menorquí d'Estudis.
- MESTRES, J. (1986). *Estudio del proceso de elaboración y curación del queso Mahón elaborado en diferentes queserías artesanas*. Barcelona. Trabajo original no publicado.
- MONTAÑÉS, P. (1965). «El queso de Mahón - El campo de Menorca». *Revista de Menorca*. Tomo V, 298-292.
- RIPOLL, A. (1989). «Aproximació a la situació d'un producte agrari de les Balears: el formatge». *Treballs de geografia*, 41, 47-57.
- SÁNCHEZ, A. (1981). *Catálogo de razas autóctonas españolas*. Ministerio de Agricultura Pesca y Alimentación.
- SÁNCHEZ, A. & SÁNCHEZ, M. (1979). *Razas ovinas españolas*. Ministerio de Agricultura y Pesca.
- SOLER, J., (1857). *Esposició de lo estad actual de l'agricultura en la Isla de Menorca*. Imp. de D. Juan Fàbregues. Mahón.
- VIDAL, T (1972). «La Casa Rural y la Arquitectura Tradicional Menorquinas. Estudio Geográfico». *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*. Núm. 675.

LA BÍBLIA VALENCIANA

ENRIC CABRA MARTORELL (*)

Una comunitat que es vulgui culturalment avançada no pot renunciar mai a dotar-se de la traducció en el seu idioma de les obres literàries escrites en d'altres llengües, per molts inconvenients que tingui una traducció devora l'original. El món humà s'ha configurat com un mosaic fragmentadíssim i riquíssim de diferents idiomes i la capacitat de l'home per al poliglòtisme té els seus límits. Però la traducció no solament dóna a cada persona un accés més ampli i universal de la cultura, sinó que també representa un enriquiment per a la nova llengua a la qual es trasllada un determinat text, en fer-la apta per a continguts que poden ésser variadíssims.

Totes aquestes reflexions van ocupar insistentment la generació noucentista que pretenia fer avançar la nostra cultura cap a uns nivells europeus, ben conscients de les mancances que patia després de segles d'un desenvolupament molt atrotinat i es llançaren a la traducció figures com Carner, Riba, Sagarra i tants d'altres. Les seves versions dels clàssics antics i moderns al català han esdevingut modèliques i han tingut sortosament continuïtat.

Un apartat especial, dins aquest panorama, es mereix la traducció de la Bíblia per la seva dimensió religiosa tan determinant en la història. També en aquest apartat membres de la generació noucentista reprengueren la traducció i publicació dels llibres bíblics. Però no fou fins després de la guerra civil que es pogueren concloure dues edicions completes de la Bíblia, la de la Fundació Bíblica Catalana i la del Monestir de Montserrat.

(*) Professor de Llengua i Literatura.

És una cosa ben palesa que la traducció dels textos bíblics en la nostra llengua és un àmbit de treball encara vastíssim que no deixa de donar fruits i signes de dinamisme. En són exemples recents l'aproximació significativa de textos bíblics considerats no canònics a la nostra llengua amb els *Apòcrifs del Nou Testament* o l'aparició més recent encara de la *Bíblia catalana, traducció interconfessional*, supervisada alhora per teòlegs catòlics i protestants, que ve a afegir-se a les versions catalanes modernes que ja hi havia.

Però de la mateixa manera que avui dia les Escriptures juguen un paper de primer ordre per a les esglésies i els creients cristians, cal tenir consciència que la Bíblia ha estat traduïda al català des de l'Edat Mitjana nombroses vegades i que, des d'aquest punt de vista històric, les versions antigues estotgen un cabal valuósíssim d'informació sobre les incidències, amb alts i baixos, no solament religioses sinó també culturals, lingüístiques i de tot ordre que, com a comunitat, ens han conformat al llarg dels segles.

Aquest camp de la història de les traduccions bíbliques també ha estat treballat amb extensió, no debades molts religiosos han tingut especialment cura dels vells arxius i biblioteques i han tingut i donat accés, entre altres coses, a les versions bíbliques que estaven sota la seva custòdia. Tanmateix, la feina a fer és encara gran i complexa, i les mancances de vegades força lamentables, com ara el fet, entre d'altres, que no s'hagi publicat l'antiquíssima Bíblia en versos catalans conservada a Sevilla.

Aquesta ressenya, però, vol donar notícia d'una d'aquestes mancances que ha deixat d'esser-ho: em refereixo al volum que ha editat Jordi Ventura amb el títol de *Bíblia Valenciana*. Així es denomina, de fa temps, la primera edició íntegra de la Bíblia traduïda al català, estampació realitzada a València el 1478 i que s'avançava a les fetes, per exemple, en anglès, francès o espanyol, ja dins el segle XVI. Però no per primerenca tingué, aquesta publicació, gaire fortuna ni continuacions, fins a les edicions del segle XX que hem esmentat.

Perquè, en realitat, cal precisar que no es conserva cap exemplar d'aquesta edició a causa de la persecució que pocs anys després en féu la Inquisició. Avui el que podem arribar a conèixer d'aquesta Bíblia procedeix de tres fonts: 1) de la conservació només del darrer full d'un exemplar, amb les dades precises sobre el lloc i data de l'edició, 2) de les còpies d'alguns fragments, no tots segurs, i 3) del Saltiri sencer editat separatament cap al 1480, que, ben explícitament, comença declarant-se «tret de la blíbia de stampa, la quall és estada empremtada en la ciutat de València». De fet, Jordi Ventura ens ofereix l'edició d'aquesta tercera font, la descoberta de la qual (deixeu-m'ho recordar) es deu a l'erudit alaiorenc Josep Miquel Guàrdia que, el 1860, trobà l'únic exemplar d'aquest Saltiri a la Biblioteca Mazarina de París. Es tracta, doncs, d'una col·lecció sencera dels salms un poc anterior a la que va traslladar una gran figura de la nostra literatura medieval, Joan Roís de Corella, amb el nom de *Psalteri* i que ja fa més anys que ha tingut la sort d'esser novament publicat.

Si bé el Saltiri és, de fet, la part més significativa d'allò que conservem de la Bíblia valenciana, hauria estat útil acompanyar-lo dels altres textos fragmentaris que hom n'ha identificat. El títol del volum s'escauria més al contingut (tot i que el treball introductori ja s'hi ajusta més) i, sobretot, permetria un fàcil coteig de les diferents peces del conjunt. Si més no n'hauria facilitat una anàlisi més filològica, però J. Ventura prefereix deixar aquesta porta oberta als especialistes i decanta el seu estudi introductori cap a altres camps històrics.

Tanmateix, no deixa de suggerir qüestions lingüístiques i literàries per aprofundir. Per exemple: el paper que una obra tan ampla i variada com la Bíblia pot jugar simplement en el camp del lèxic, en la creació de nous mots, en l'eixamplament de significats o en la construcció de girs i expressions; el recurs de la llatinització del català emprat en aquesta traducció, que pot ser interpretat com a voluntat d'esser fidel a l'original (que és la Vulgata llatina, no pas dels textos hebreus o grecs) però també com a voluntat de renovellament literari, i aquí fóra ben pertinent la comparació amb la traducció i l'estil de Roís de Corella que abans esmentàvem; l'estima pel propi idioma de la comunitat lingüística catalana de finals del s. XV, i la capacitat que demostra, en dotar-se d'una versió impresa del seu text sagrat magne (en detriment de la llengua litúrgica tradicional) i la comparació amb el paper que traduccions semblants jugaren en altres idiomes, com el cas de la Bíblia de Luter, forjadora de l'alemany modern i supradialectal.

J. Ventura, però, fa una introducció centrada en altres aspectes: concretament, en el procés inquisitorial que van patir els autors d'aquella edició de 1478, suspectes de judaïtzar, i en la persecució que va menar el Sant Ofici contra les versions en vulgar dels llibres bíblics, amb altres processos posteriors i paral·lels. Aquesta introducció és un interessantíssim treball que ens porta de ple, amb transcripció de declaracions i documents, al coneixement de la problemàtica supervivència de les comunitats judaïques i dels conversos de finals del segle XV i, d'altra banda, als mecanismes d'edició dels primers llibres incunables i a la censura i percaça que molts d'ells van patir d'aquella màquina jurídico-religiosa que, al capdavant, va assolir la desaparició, boni total, d'espiritualitats diferents de la imperant i, de retruc, d'un vehicle valuosíssim per a la nostra llengua, també diferent de la que començava a prevaler en el context polític del moment.

Per acabar, subratllaré que ens trobem, doncs, davant d'una obra de doble interès. D'una banda, per la seva introducció, de valor autònom, referent al paper jugat per la Inquisició amb les minories religioses del Renaixement, àmbit en el qual J. Ventura ja fa anys que s'ha especialitzat. I, d'altra banda, pel saltiri, editat amb criteris rigorosos, que contribueix a millorar el coneixement de les nostres llengua i literatura antigues, obrint portes per a nous estudis i estimulants a seguir-ne l'exemple. En aquest sentit, afegiré que també des de Menorca caldria anar pensant a publicar i estudiar els textos bíblics que s'hi han traduït en temps anteriors i que sovint no tenen solament un interès insular: des dels Evangelis traslladats del grec

al menorquí al s. XVII, moment especialment difícil per al conreu del nostre idioma, fins a la versió d'alta qualitat dels salms, completa i en vers, feta per Antoni Febrer i Cardona (de la qual hem pogut fer-ne un tast en un article de Maria Paredes), passant per *Los set Salms penitencials*, primer opuscle literari en català sortit de la impremta menorquina i que el 1995 compleix els seus dos-cents anys justos.

OBRA RESSENYADA

J. VENTURA, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*. Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1993.

ALTRES OBRES CITADES

- *Apòcrifs del Nou Testament*. Edicions Proa, Barcelona 1990.
- *Bíblia catalana, traducció interconfessional*. Editorial Claret, 1994.
- M. PAREDES. «Notes sobre una versió literària dels Salms feta a Menorca el 1840» dins *Estudis de llengua i literatura catalanes XXIII (Miscel·lània Jordi Carbonell, 2)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- J. ROIS DE CORELLA. *Psalteri*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.

EL TEATRO VANGUARDISTA DE MÀRIUS VERDAGUER. UN TEATRO DE «AVANZADA»: UNA APUESTA POR LA RENOVACIÓN

JOSÉ GABRIEL LÓPEZ ANTUÑANO

La llama por el teatro prendió en Màrius Verdaguer durante su juventud: a los quince o dieciséis años asistía a las funciones del Teatro Principal de Palma de Mallorca, como queda recogido en su libro de recuerdos *La ciudad desvanecida*. Los capítulos «El teatro de madera» y «La primera función»¹ atestiguan los primeros contactos con el arte dramático. Asimismo, en su correspondencia con su prima Adelaida Saura Travesí refleja su presencia en el teatro con la frecuencia que una capital de provincias le permitía: «yo asisto ahora a todas las funciones que tengo gusto de ir, pues (...) tengo localidades en todos los teatros de Palma»². Y con esta aficción larvada, dos años después acomete la tarea de escribir un drama con resonancias modernistas, *La profecía del Tajo*.

Sin embargo, esta inclinación carecería de significado si no fuera por el empeño en renovar la escena española entre los años 1925 y 1935, pues Màrius Verdaguer, permeable a cuanto acontecía a su alrededor, detectó los aires renovadores que insuflaban la escena europea y se lanzó por unos derroteros vanguardistas, de «avanzada» como prefería decir. Estos esfuerzos no cuajaron en buena medida por las dificultades que tuvo para estrenar y por la falta de apoyo entre sus compañeros de «trincherá». No obstante, sus empeños merecen resaltarse pues pudieron contribuir a esa renovación de la escena española que todavía no llega. En las páginas siguien-

¹ Cfr. VERDAGUER, Màrius. *La ciudad desvanecida*. Imprenta de Mossèn Alcover. Palma de Mallorca, 1953, 209 páginas.

² Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (sin fecha). Biblioteca de Catalunya (BC). Por el contexto se deduce que debió escribirse entre 1910-1912.

tes ofreceré tres aspectos del teatro de Verdaguer: el elenco de su producción teatral, el afortunado estreno de *El sonido 13* en el Teatro Fantasio de Madrid y, por último, las propuestas de renovación para el teatro español.

ELENCO DRAMÁTICO

En el ambiente mallorquín escribió, en verso y a la sombra del modernismo, sus dos primeras obras de teatro, *La profecía del Tajo*³ y *La farsa del amor*⁴, ambas redactadas antes de su traslado a Barcelona en el otoño de 1912. El fracaso, pues no consiguió estrenar *La profecía del Tajo* en la isla de oro, la desorientación personal y la mediocridad teatral al llegar a Barcelona le alejan de los escenarios hasta el extremo de no asistir a ninguna representación, «a pesar de tener pases (...), pues prefiero trabajar»⁵. Sin embargo el rechazo no debió ser pleno, puesto que el capítulo «El estreno de Las últimas rosas» en *La ciudad desvanecida*⁶ y algunos otros de *Medio siglo de una vida íntima barcelonesa* atestiguan cierta vinculación. Así, por ejemplo, en *Medio siglo de vida íntima barcelonesa* relata el debut de Margarita Xirgu en el Teatro Català y su temporada siguiente en el Teatro Romea^{7,8}.

Tímidamente y con el correr del tiempo, se asomó por la ventana vanguardista del *Teatre Íntim* de Adrià Gual⁹ y se arrió a ambientes en los que se trabajaba en pos de la renovación¹⁰. Por estos motivos no es extraño que Màrius Verdaguer alumbrara en la Ciudad Condal, durant el segundo lustro de los veinte, cinco piezas vanguardistas: en el año 1927¹¹ *El alucinador*¹², *El sonido 13*¹³ y *El juego de las bur-las*¹⁴; en 1930, *El espejo curvo*¹⁵; y sin fechar, pero por la temática y estilo presu-

³ VERDAGUER, Màrius: *La profecía del Tajo*, leída durante la celebración de los Juegos Florales de Palma de Mallorca en 1916. El manuscrito original se conserva en BC.

⁴ VERDAGUER, Màrius: *La farsa del amor*. El original se ha perdido. La mención a esta obra se fundamenta en la referencia a ella que Màrius realiza en un *Curriculum* conservado en BC. Màrius dice: «Comedia en tres actos, publicada por una revista isleña».

⁵ Carta de Màrius Verdaguer a su padre (sin fecha, pero por el contexto al poco de su traslado definitivo a Barcelona 1912-1913). BC.

⁶ Cfr. VERDAGUER, Màrius: *La ciudad desvanecida*, op. cit. pág. 184-189.

⁷ Cfr. VERDAGUER, Màrius: *Medio siglo de vida íntima barcelonesa*, op. cit. pág. 148-149 y 177-178.

⁸ Aunque Màrius Verdaguer relata el debut como si hubiera asistido, la referencia es «de oídas» pues la Xirgu debutó en 1907, cuando Màrius aún residía en Palma de Mallorca.

⁹ Cfr. VERDAGUER, Màrius: *Medio siglo de vida íntima barcelonesa*, op. cit. pág. 145-146.

¹⁰ VERDAGUER, Màrius: *La Vanguardia* (Barcelona, 1928): «Los esfuerzos realizados en Cataluña para una renovación de esa magnífica escena catalana, tan nutrida de savia propia, tan gloriosa en su pasado y tan llena de esplendorosas promesas».

¹¹ La fecha se conoce en el caso de *El alucinador*, porque así consta al finalizar el original mecanografiado y en el caso de *El sonido 13* y *El juego de las bur-las* por un fragmento de una carta de Màrius a Joaquín (11-XI-1927) BC, en la que dice: «Además del *Alucinador de serpientes* ha escrito esta temporada otras dos obras de teatro, *El sonido 13* y *El personaje invisible* que forman una especie

miblemente de estos años, *La angustia de nuestra sombra*¹⁶. Después de la guerra, *Ayúdame Fredy*¹⁷ –en la línea de su teatro vanguardista de los años 20–, *El jorobado alemán*¹⁸ y *Nuestro hogar no está en la tierra* o *La presa*¹⁹. A estas diez obras mencionadas tal vez haya que sumar *Electra desnuda*²⁰, escrita en 1929, de la que da noticia en su correspondencia, aunque sospecho que puede ser tan sólo el primer título bien de *El espejo curvo*, bien de *La angustia de nuestra sombra*.

Sin embargo, la mayoría de las obras de teatro ni se estrenaron, ni se publicaron, bien porque chocaban de un modo frontal con la estética del teatro de aquellos años, bien porque le faltaran los apoyos necesarios. De las escritas, se emitieron por radio *La profecía del Tajo* y *La presa*²¹; se estrenó y publicó *El sonido 13*; y estuvieron en un tris de estrenarse y publicarse, respectivamente, *El espejo curvo* y *El alucinador*. Relato la historia del estreno verdagueriano.

de trilogía». He deducido que *El personaje invisible* se corresponde con *El juego de las burlas* porque tiene una temática similar, unos recursos teatrales parecidos y porque en *El juego de las burlas* Lorenzo, un hombre rico, se finge muerto para poder asistir a la lectura de su testamento y comprobar la reacción de sus amigos.

¹² VERDAGUER, Màrius: *El alucinador*, 1927. Inédita. Mecanografiada en 18 holandesas. BC.

¹³ VERDAGUER, Màrius: *El sonido 13*, estrenada en el teatro íntimo Fantasio de Madrid el 27 de febrero de 1930. Publicada por la editorial Lux. Barcelona, 1930, 64 pág.

¹⁴ VERDAGUER, Màrius: *El juego de las burlas*. Subtitulada «comedia de monigotes», 1927. Inédita. Mecanografiada en 46 holandesas. BC.

¹⁵ VERDAGUER, Màrius: *El espejo curvo*. 1930. Inédita. Mecanografiada en 25 holandesas. BC.

¹⁶ VERDAGUER, Màrius: *La angustia de nuestra sombra*. 1930? Inédita. Mecanografiada en 45 holandesas. BC.

¹⁷ VERDAGUER, Màrius: *Ayúdame Fredy*. 1950 «Comedia en tres actos». Inédita. Mecanografiada en 18 folios. BC.

¹⁸ VERDAGUER, Màrius: *El jorobado alemán*. 1950? Se conserva sólo un cuadro, el primero. Inédito. Mecanografiado en 11 holandesas. BC.

¹⁹ VERDAGUER, Màrius: *Nuestro hogar no está en la tierra*. 1948? Drama en cinco actos. Inédito. Mecanografiado en 65 holandesas. BC. *La presa* es una refundición de *Nuestro hogar no está en la tierra*, mecanografiado en 51 holandesas. La excesiva longitud hacía inviable *a priori* su posible estreno.

²⁰ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (III-1929). Archivo de la familia: «He terminado definitivamente *Electra desnuda*; drama extraño que corresponde perfectamente a mis ideas sobre el teatro. Ahora dormirá en un cajón para volverlo a leer dentro de unos meses y ver si no me he equivocado. En estas cosas de arte puro no se puede ir de prisa».

²¹ Se emitieron por radio *La profecía del Tajo* a cargo del cuadro escénico de Radio Mallorca, en el año 1950 (cfr. *Síntesis autobiográfica*, pág. 1241); y *La presa* en Radio Nacional de España en Barcelona, el 16-II-1964, dentro del espacio «Teatro invisible» (Cfr. Programación de radio y TV en *La Vanguardia*, Barcelona, 16-II-1964).

EL SONIDO 13, UN ESTRENO DESEADO

Como queda dicho más arriba, en 1927 redactó tres piezas de teatro y a finales de ese año realizó una lectura de *El sonido 13*, que tuvo bastante aceptación, según le refiere a Adelaida. Este evento le hizo abrigar esperanzas de estreno a corto plazo:

«Se habla de ella en Madrid, pues aquí la leí a Giménez Caballero, director de la GACETA LITERARIA, a Francés y a Pérez de la Ossa. Hay un proyecto para organizar un teatro ultramoderno. Incluso tenemos ofrecimientos de dinero. Veremos si cuaja la idea. La primera actriz Gloria Bayart que está ahora en Barcelona con Ricardo Calvo está entusiasmada. Siente ella por mí una noble y sincera amistad y me anima y pincha para que me mueva. Me acusa de disciplente y de contemplativo. Quizás tenga razón. Si el proyecto va concretándose ya te tendré al corriente»²².

Pese a las buenas perspectivas, el proyecto no pasó del aliento inicial. Ante la dilación efectúa nuevas lecturas a lo largo de 1928, sin obtener nada más que parabienes que no se concretan. Màrius, decepcionado y encorajinado, prepara una nueva estrategia en el verano de 1928:

«He meditado mucho sobre mi teatro. Cuando vuelva a Barcelona trabajaré con verdadero ardor, sin desanimarme. Las obras están hechas, pero he de luchar contra la realidad. Aquí he comprendido que todos los que me rodeaban, me han traicionado cobardemente; o no tienen fe en mí o no quieren aparecer en segundo plano»²³.

Ignoro qué gestiones realizó en el tiempo que media entre el verano de 1928 y marzo de 1929, mes en el que Humberto Pérez de la Ossa le pide el envío de *El sonido 13* para representarlo en la «segunda fiesta de Fantasio, que sería en Mayo»²⁴. Las luces se tornan sombras, pues la temporada se corta y el estreno se pospone hasta el otoño²⁵; Màrius debió sufrir al enterarse de un nuevo retraso, porque hasta diciembre no comienzan los ensayos²⁶.

Para la puesta en escena –figurines y decorados– contaba, cuando se forjaba en su cabeza la idea de estrenar, con su amigo el pintor Rafael Barradas, que ya había realizado «magníficos esfuerzos escenográficos tendiendo a la renovación plástica

²² Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (3-XII-1927). BC.

²³ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (18-VIII-1928). Archivo de la familia de Màrius Verdaguer.

²⁴ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (22-III-1929). BC.

²⁵ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (Domingo de Pentecostés-1929). BC: «supongo que habrá usted recibido la carta del señor Martínez Romarete comunicándole la decisión de aplazar hasta el otoño las sesiones del Fantasio. Yo he luchado (...) porque no se suspendiera la temporada sin estrenar la de usted».

²⁶ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (6-XII-1929). BC: «Hemos comenzado a ensayar *El sonido 13*. Aún estamos en los trabajos más difíciles del encaje de la compañía».

del teatro»²⁷; pero un distanciamiento, surgido en el verano de 1928²⁸, y su posterior muerte en febrero de 1929 obligan al propio Verdaguer a llevar a cabo la escenografía, si bien serán Martínez Romarete y Pérez de la Ossa los encargados de concretar esas líneas maestras, trazadas por el autor:

«Para la aparición y desaparición de los personajes de usted, (Romarete) ha diseñado una especie de *écran* de terciopelo negro y gasas de no sé qué color, que se abre y cierra por un procedimiento semejante al de los obturadores de las máquinas fotográficas y que de dar resultado, como espero, permitirá salir y entrar a los personajes desde un fondo de terciopelo negro sin que se vea correr ni descorrer cortinas. El decorado se pintará siguiendo las descripciones de usted e inspirándose en los modelos del teatro ruso»²⁹.

Cuando se ensaya con el objetivo de estrenar en febrero de 1930, Romarete y Ossa perfilan la escenografía y el *atrezzo* con bastantes dificultades como se deduce de cuanto refiero a continuación:

«Lo que no encontramos modo de encajar es el apuntador. Nuestro escenario –le escribe Pérez de la Ossa– no tiene concha ni se puede construir so pena de meter al desgraciado apuntador en la caldera de la calefacción con un porvenir un poco incierto. Yo discurrí simular una concha delante de las baterías. El tablado tendrá poco más de metro y medio de altura sobre el salón pero resulta un pegote que hace perder la embocadura del terciopelo muy sobria pero bonita y sobre todo la salida del apuntador es desairada, si no anda con cuidado vuelca el armatoste y para no volcarlo aunque el apuntador es mi hermano, directivo de la Gimnástica M.M. y jugador de tenis, ha de gatear ~~sin~~ ninguna gracia enseñando el «revés» de los pantalones al público. ¿Qué le parece se podría convertir el segundo apunte saliendo de la primera caja? ¿El suprimirlo le parece mal? Si se inclina a lo primero, envíeme el papel corregido. Se están pintando tres decoraciones que resultarán bonitas y modernas, telones planos con laterales de cortinas. Gracias a la galería que se ha construido detrás del escenario, los personajes podrán salir por el foro (...). También quería hablarle del vestuario. Arlequín, Margarita y el Diablo tipo clásico ¿no? ¿Y los demás? Habíamos discurrido vestir al profesor un poco a la rusa simplificada de seda de un color neutro y oscuro, aunque no negro para evitar un efecto demasiado fúnebre. El constructor de violines un tipo judío viejo. El hombre amarillo una cosa vagamente oriental, maqui-

²⁷ VERDAGUER, Màrius: «Rafael Barradas». *La Vanguardia* (Barcelona, 15-II-1929).

²⁸ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (21-IX-1928). Archivo de la familia: «Con Barradas ya no puedo contar, me lo han sustraído completamente. Acabaré haciendo yo las decoraciones porque estoy más metido en mis ideas».

²⁹ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (Domingo de Pentecostés-1929). BC.

llado en ocres con una indumentaria sintética amarillenta. El fantasma, con un largo abrigo gris, sintético sin bolsillos, ni botones, una bufanda blanca y negra; bigotillo de traidor de película y tal vez un monóculo. El maquillaje gris»³⁰.

Al fin, *El sonido 13* se estrena el 19 de diciembre por la compañía del Fantasio³¹, con una excelente interpretación según le comenta Ossa a Verdaguer:

«(la) interpretación (...) creo que un teatro de verdad no hubiera hecho más. La obra es difícilísima para los actores (...). Nosotros nos hemos esforzado en hacerlo lo mejor que pudimos. Cabezas ha tenido realmente momentos admirables, y Ernestina estaba tan bonita, tiene una voz tan deliciosa que con ello sólo bastaba, además, la chica se esforzó, dentro de las limitaciones inevitables a una niña de su edad y de su educación tan encerrada que no sabe de la vida y de las prisiones, para dar todos los matices»³².

Se dieron tres sesiones: «una de críticos y gentes más o menos elegantes, otra para damas pudibundas y viejas, y una tercera para los que no cupieran en estas dos primeras»³³. El salón, al decir de Pérez de la Ossa, «estuvo abarrotado»³⁴, contabilizando «más de trescientas personas según la cuenta de que estaban encargadas las doncellas del guardarropa»³⁵. Entre el público se encontraban personajes destacados del mundo de las letras o de la escena como Rivas Cherif, Alsina, Cristóbal de Castro, José Francés³⁶, Carmen Monné³⁷, Tenreiro³⁸, etc. Las ausencias más significativas fueron las de Gabriel Miró, porque no se le invitó³⁹, y Melchor Fernández

³⁰ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (6-XII-1929). BC.

³¹ Ernestina de Valderrama: la mujer del profesor de estética; María Luz Martínez Romarete: Margarita; Javier Cabezas: El profesor de estética; Fernando Priego: Mefistófeles; Rafael Martínez de Romarete y Valderrama: Arlequín; Fernando Valderrama: Constructor de violines; Juan de Huidobro: El hombre amarillo; Humberto Pérez de la Ossa: El fantasma.

³² Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (25-II-1930). BC.

³³ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (25-IV-1929). BC.

³⁴ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (25-IV-1929). BC: «Para no mezclar demasiado los mundos se darán varias funciones: una de críticos y gentes más o menos elegantes, otra para damas pudibundas y viejas y una tercera para los que no cupieran en estas dos primeras».

³⁵ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC.

³⁶ Estos nombres los refiere Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer en la carta del 25-II-1930. BC.

³⁷ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC: «Carmen Monné se presentó la noche del estreno vestida de trapillo, con un jersey; (...) y al ver el salón rebosante de un público vestido de etiqueta se tuvo que volver a poner el gabán diciéndole a Pilar (Valderrama): «Pero qué horror, yo he venido como estaba en casa, creyendo que no habría nadie». Y luego se metió en un rinconcito (...) la pobre creyó que al no traer a sus gentes de El Mirlo –al no repartir invitaciones– íbamos a estar en cuadro».

³⁸ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC.

³⁹ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC: «Enviaron todas las invi-

Almagro y Baeza porque «hacen la política de la avestruz»⁴⁰. La obra vanguardista gustó al público asistente a juzgar por el refrendo de los aplausos⁴¹ y también obtuvo una buena acogida en la prensa, si bien las críticas tardaron en aparecer⁴²:

«La prensa ha roto su silencio. En LA NACIÓN del día 25 ha aparecido un artículo de Alsina y ayer salió uno de Canedo en EL SOL. EL DEBATE del 25 y el ABC del 26 han publicado sendas gacetillas»⁴³.

Además de estos diarios mencionados por Ossa, Enrique Estévez-Ortega escribió de *El sonido 13* en *La esfera*⁴⁴, Llorenç Villalonga en *El día*, y *La Vanguardia* se refirió a la obra de Verdaguer en un suelto.

Joan Balagué no tardó en publicar esta obra en la editorial Lux. La edición cuidada, «bonita», a decir de Humberto Pérez de la Ossa⁴⁵, y con la reproducción de los figurines, apareció a la venta en los últimos meses de 1930, aunque la edición no se distribuyó en Madrid⁴⁶.

Con un valedor en Madrid --Pérez de la Ossa-- y con el impulso del éxito, Màrius le remite en los compases iniciales de 1931 una nueva obra de vanguardia, *El espejo curvo*; Ossa, a su vez, le entrega el manuscrito a Rivas Cherif, según le comenta a Verdaguer en una carta:

«*El espejo curvo* está en manos de Cipriano Rivas Cherif; se lo llevé (...). Traté con él de potencia a potencia y aunque le hice presente las dificultades escénicas del *Espejo* no se arredró (...) Ahora veremos qué hace»⁴⁷.

taciones que usted indicó excepto la de Gabriel Miró que quedó muy mal con el hermano de Pilar y padre de Ernestina».

⁴⁰ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC.

⁴¹ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (25-II-1930). BC: «Lo que más gustó ha sido el cuadro del constructor de violines que con música de Beethoven en sordina arrancó aplausos entusiastas y grandes comentarios (...). La aparición del fantasma de los ferrocarriles también gustó mucho (...) y el final, en que Ernestina de Valderrama, que estaba preciosa y estuvo muy bien, también produjo mucho afecto».

⁴² Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (25-II-1930). BC: «La prensa hasta el momento está muda (...). He visitado varias redacciones para ver si logro romper el hielo periodístico».

⁴³ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (28-II-1930). BC.

⁴⁴ ESTÉVEZ ORTEGA, Enrique. «*Otro teatro íntimo*». *La esfera*. Madrid (III-1930): «Verdaguer nos demuestra que un gran autor es, a mi juicio, el que tiene originalidad para el tema, habilidad para desarrollarlo, inspiración para expresarlo, y conocimientos teatrales para captar la atención del espectador del principio al fin». También Canedo le elogiaba en su artículo de *El sol*. Madrid (27-II-1930): «Los cinco cuadros de *El sonido 13* tienen una evidente emoción, y además ese porte característico de las obras de avanzada que responde a algunas inquietudes del momento actual».

⁴⁵ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (30-X-1930). BC: «La edición es muy bonita».

⁴⁶ Carta de Martínez Romarete a Màrius Verdaguer (21-XI-1930). BC: «Gracias por el envío de *El sonido 13* y por su gentil dedicatoria (...). Lástima que no se encuentra por ninguna librería (de Madrid)».

⁴⁷ Carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguer (19-II-1931). BC.

Algunas de las dificultades técnicas que debieron frenar a Pérez de la Ossa pudieron ser las que le refiere Màrius a Adelaida:

«*El espejo curvo* culebrea por Madrid (...). Están asustados (...). Un actor ha de hablar desde el techo del teatro, pero ninguno quiere subir al techo. Yo me muestro intransigente y recabo los derechos del teatro moderno. Me parece que se imaginan que les estoy tomando el pelo»⁴⁸.

También Rivas Cherif se retrajo y solicitó de Verdaguer la modificación de algunas escenas según el propio autor le comenta, de nuevo, a Adelaida:

«*El espejo curvo* anda por mal camino. Los actores –célebres actores con la Xirgu en cabeza– se han sublevado porque no quieren decir gansadas. Yo no quiero quitar ninguna y acabaré quitando a los actores. Me parece que el director (...) tan moderno, se asusta de una obra y la considera irrealizable si no se le quita hierro»⁴⁹.

Además de los problemas técnicos «del techo» y de «las gansadas» existían otras dificultades, a las que más adelante me referiré, en el momento de valorar críticamente el teatro de Màrius Verdaguer, que impidieron su segundo estreno.

Unos años antes ya había sufrido otra decepción, ignoro los motivos, al no publicar *El alucinador*, para la que solicitó un prólogo a Ramón Gómez de la Serna:

«Ante todo muchas gracias por la distinción de que me hace objeto pidiéndome prólogo para su *Alucinador de serpientes*. Con mucho gusto le trazaré unas líneas y para que yo tenga un poco de orientación en la obra le agradeceré dos o tres hojas de prueba y alcanzar a ver alguna ilustración. Ya puede usted anunciar desde luego mi prólogo o pregón como usted quiera llamarlo»⁵⁰.

Curiosamente esta obra de teatro que no salió a la calle⁵¹ aparece en el elenco de libros publicados por Màrius Verdaguer en la contraportada de la segunda edición de *Piedras y viento*⁵².

⁴⁸ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (II-1931). Archivo de la familia del escritor.

⁴⁹ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (20-III-1931). Archivo de la familia del escritor.

⁵⁰ Carta de Ramón Gómez de la Serna a Màrius Verdaguer (sin fecha, pero presumiblemente de finales de 1927 o comienzos de 1928). BC.

⁵¹ Carta de Mario Verdaguer Noguera a José Gabriel López-Antuñano (16-I-1989).

⁵² Textualmente se lee: «Teatro de feria, con un «Pregón» de Ramón Gómez de la Serna. Ilustraciones en colores de Kasian Millevov. Edición de Bibliófilo (...). *El alucinador de serpientes* ha sido traducido al francés por Adolphe Falgairolle».

SUGERENCIAS PARA UNA VALORACIÓN

Como se recoge líneas más arriba, el primer drama escrito en la época de su dorada juventud fue *La profecía del Tajo*. En este poema histórico-dramático, Verdaguer narra los amores de la Cava y D. Rodrigo, abusando en mi opinión del tono melodramático y de una empalagosa musicalidad ⁵³.

Una vez asentado en Barcelona, al correr de los años 20, su contacto –más o menos directo– con Adrià Gual, Lluís Masriera o Enric Lluelles, su inquietud intelectual y su acendrada sensibilidad debieron alertarle sobre el rumbo que tomaba el teatro europeo. Si el contacto con estos ambientes –reducidos y selectos– sembró en Màrius una inquietud, la tertulia del Ateneillo de Hospitalet, en casa del pintor Rafael Barradas, germinó la simiente. En esta reunión participaban, siempre que visitaban Barcelona, Federico García Lorca ⁵⁴ y Salvador Dalí.

Es una lástima que Màrius Verdaguer, que con tanto lujo de detalle narra mil anécdotas de otros cenáculos literarios barceloneses en *Medio siglo de vida íntima barcelonesa*, no recogiera las recetas renovadoras del añoso teatro español que, a buen seguro, se elaboraban en la rebotica de Barradas. Pese a la carencia de datos, no es aventurado afirmar que allí Lorca les avanzaba sus proyectos teatrales o les leía escogidos fragmentos de algunos de sus célebres dramas o piezas de vanguardia; o que Dalí y Barradas abocetaran el diseño de renovados espacios escénicos y esbozaran originales figurines. Y, como consecuencia que Màrius, espoleado por éstos, se situara en primera línea, con deseos de renovar la caduca escena española, como le manifestaba a Adelaida en una carta sin fecha, pero posiblemente de finales del 27:

⁵³ Recojo la opinión en sentido contrario a la mía de un poeta palmesano, Ernesto Homs, que escuchó en 1914 la lectura de *La profecía del Tajo*. Estas líneas las publicó *La última hora*. Palma de Mallorca, (7-I-1914) en el artículo titulado «*Siluetas mallorquinas*». Este drama sólo podía gustar a quien estuviera imbuido de modernismo: «En ese sentido, que estimo el más leal, yo puedo aseguráros que ese poema es de los de éxito diáfano y una de esas obras, además, que se suelen volver a presenciar con interés y con agrado. Es justa, es sobria y se desliza entre las sutilidades de unos versos que no decaen en un solo instante. No es obra, desde luego, para leer ante los comités de taquilla o ante los críticos para los cuales la documentación preceptiva se reduce a un cronómetro y no al interés de las escenas, o para leer, en fin, ante los que creen lícito obligar, aún a literatos de verdadero talento, a estrenar las obras como se estrenan los ternos, es decir, una vez liquidados los gastos de tela y de confección. No. La obra a que me vengo refiriendo es de las que deben escucharse sin prisa, sin Longines, con el cariño que inspira toda labor joven y de valía. Yo creo, por todo en conjunto, que cuando ocurra el estreno de esa obra el teatro palpitará en unánime satisfacción y en unánimes beneplácitos y que estos versos, en los que subrayan, una vez más, las personalidades de don Rodrigo y la Cava serán recordados con delectación».

⁵⁴ MASOLIVER, Juan Ramón: «*Federico, siempre próximo en distancia*». *La Vanguardia*. Barcelona, (19-VIII-1986): De nuestra hornada, sin duda Díaz-Plaja y yo fuimos los primeros en conocer a Federico, a él presentados por el «vanguardista» Màrius Verdaguer».

«¡Qué actores voy a formar! ¡Qué voces más divinas voy a despertar! ¡Qué barbaridades voy a hacer! ¡Qué teatro! ¡Señores, nunca han visto antes una cosa igual! ¡El teatro del porvenir! Quedas invitada, por derecho propio, a los ensayos generales»⁵⁵.

Màrius debió plasmar en algunas cuartillas sus postulados para renovar el teatro español y uncirlo al carro de la vanguardia europea, como se deduce de otra carta escrita a Adelaida, en julio de 1928:

«Hace pocos días recibí de Madrid una invitación para colaborar en una compañía de teatro ultramoderno que titulaban «la peonza de la música». La lectura del programa me indignó hasta hacerme soltar gritos. Muchas de las ideas sobre el teatro, aparecen allí: *robadas*. Sé quien es el Judas, es un gran artista y esto me ha llenado de pena»⁵⁶.

Pero estas ideas, que filtró de manera indebida Rafael Barradas⁵⁷ a este grupo de Madrid, no han llegado a la actualidad, de modo que para aproximarse a la concepción del teatro de avanzada, según lo denominaba el propio Verdaguer, es necesario deducirlo de sus obras de teatro y de algunos artículos de prensa en los que indirectamente aborda esta cuestión. En las líneas siguientes intentaré exponer las características del teatro vanguardista verdagueriano.

Antes de la exposición positiva, deseo dejar constancia de la opinión de Màrius sobre el teatro de la época según se desprende de cartas y artículos de prensa: el teatro de los años veinte estaba en crisis⁵⁸, con un peligroso anquilosamiento que alejaba al público de las salas⁵⁹, por el abuso de temas manidos y personajes estereotipados, y por la utilización de una técnica teatral arcaica, rancia y poco creativa, incapaz de motivar a los espectadores. La crisis abarcaba desde autores como Martínez Sierra⁶⁰ o los Quintero, hasta directores y actores. Frente a este panorama se alza su teatro renovador tanto en temas como en audaces sugerencias de fórmulas dramáticas.

Las piezas vanguardistas de Màrius se inscriben dentro del teatro alegórico e intelectual: con argumentos diferentes⁶¹ salen a relucir temas relacionados con la crea-

⁵⁵ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (sin fecha). BC.

⁵⁶ Carta de Màrius Verdaguer a Adelaida (18-VII-1928). Archivo de la familia de Màrius Verdaguer.

⁵⁷ El nombre del «Judas» me lo apuntó Mario Verdaguer Noguera en una conversación mantenida con él.

⁵⁸ VERDAGUER, Màrius: «*Nuevo escenario*». *La Vanguardia*. Barcelona (sin fecha). Es un artículo en el que comenta un libro de Enrique Estévez-Ortega: «El teatro (...es) como un cuerpo doliente, se halla poseído de anemia y atacado de terribles crisis de histerismo».

⁵⁹ Ibid: «El teatro que padece un mal misterioso (...) ha caído, como cuerpo enfermo, en manos de los galenos que (...) entonan un coro académico y fabrican opiatas y elixires absurdos para mitigar sus lacerías».

⁶⁰ VERDAGUER, Màrius: «*Rafael Barradas*» (art. cit.): «La literatura acaramelada y monjil de Martínez Sierra, el autor dramático de las clases pasivas».

⁶¹ Brevemente expongo el contenido argumental de las cinco piezas vanguardistas. Como ya he dicho el argumento es el bastidor que sustenta los temas de la creación literaria: *El alucinador*: «la cabeza

ción literaria ⁶², relaciones personajes-autor ⁶³; triunfo del mundo sensible sobre el real, sirviéndose de la clave erótica ⁶⁴; y los límites entre la ficción y la realidad ⁶⁵.

Dentro de este marco los personajes son deliberadamente deshumanizados, con pretensión de sustentar una idea. Caracterizados exteriormente de modo estafalario, interiormente carecen de marcadores psicológicos; se podría afirmar que constituyen la plasmación en escena de los distintos fantasmas que bullen en la infatigable imaginación del autor. Poseen significaciones concretas y para entender la alegoría propuesta desde el tablado escénico se necesita desentrañar el simbolismo que les confiere su creador. La lectura de los *dramatis personae* es suficiente para hacerse una idea de lo expresado en las líneas precedentes. Así, por ejemplo: «El caballero vestido de gris», «La mujer invisible» o «El hombre que ha bebido», en *El espejo curvo*; «El profesor de estética», «El constructor de violines» o «El fantasma de los ferrocarriles», en *El sonido 13*; «El marinero azul», «El encendedor de faroles» o «Las damas de trébol de una baraja de póker», en *El alucinador*. La significación de los personajes excede los límites del presente trabajo.

En cuanto a las fórmulas dramáticas propuestas destacan las siguientes: en primer lugar, escenarios no convencionales ⁶⁶:

«Una pared negra a la izquierda. Una pared gris a la derecha. En esta pared una puerta abierta, más bien un agujero negro. Al lado de este agujero, en la pared, un teléfono. Estas dos paredes se inclinan en ángulo hacia el fondo. En el fondo una escalera estrecha, de altos escalones, sin

parlante» (una mujer que sólo tiene una cabeza) está sometida por su marido («El calderero judío»), para proteger su honor. Pese a ello «El calderero judío» tiene celos, personificados en «El alucinador de serpientes». La muerte de «El calderero judío» libera a la mujer. *El sonido 13*: «El profesor de estética» y «El constructor de violines» buscan con ahinco un nuevo sonido necesario para sus respectivas creaciones. Lo buscan entre personajes tradicionales del teatro (Mefistófeles, Arlequín) y entre las nuevas profesiones (El fantasma de los ferrocarriles) de modo infructuoso. *El sonido 13* surge de la propia vida: es el lamento de una madre ante el hijo desaparecido. *El espejo curvo*: «El hombre vestido de negro» a instancias de «El hombre gris» hace el amor a «Eva invisible». Esta acción no le produce el deleite buscado, pese a ello repite sin necesidad de ser inducido por «El hombre gris». Al final «El hombre vestido de negro» aparece como más miserable que «El hombre gris». *El juego de las burlas*: Lorenzo, un hombre rico, como se aburre, decide fingirse muerto y asistir a la lectura de su testamento. Interviene al final al comprobar el egoísmo de sus amigos. *La angustia de nuestra sombra*: La sombra del doctor Fritz (¿el otro yo?, ¿un personaje creado por el propio Doctor Fritz?) se interpone en la vida sentimental del Doctor Fritz y Laura, su mujer, y destruye la felicidad, el amor y la vida.

⁶² Temas desarrollados con amplitud en mi libro *Mario Verdaguer, un escritor proteico*. Editorial Pliegos, Madrid, 1994.

⁶³ Vid. por ejemplo: *El sonido 13*, *La angustia de nuestra sombra*.

⁶⁴ Vid. por ejemplo: *El sonido 13*, *El alucinador*, *El espejo curvo*, *La angustia de nuestra sombra*.

⁶⁵ Vid. por ejemplo: *El sonido 13*, *El juego de las burlas*, *La angustia de nuestra sombra*.

⁶⁶ *La angustia de nuestra sombra* y *El juego de las burlas* se desarrollan en espacio más convencionales.

baranda, una escalera verdosa. Arriba en el techo de la escalera, un hueco, una especie de cueva, llena de una luz violeta de un azul de ultramar, de un verde de ciénaga»⁶⁷.

Obsérvese en la descripción precedente de la escena inicial de *El espejo curvo* la segunda característica, el apoyo en la luminotecnia y la gama de colores propuesta por el autor, porque éstos atesoran un simbolismo que también es necesario conocer para la comprensión de la propuesta verdagueriana.

Como tercer rasgo señalo el que cada cuadro suele tener un espacio escénico diferente, ya que Màrius ajusta el entorno a la acción, de modo que los diferentes elementos complementen la acción y signifiquen por sí mismos.

Una cuarta nota distintiva es la abundancia de efectos escénicos concretados en: el juego casi continuo con la iluminación: «la violeta luz que bajaba por la escalera se extingue. El escenario queda sumido en penumbra»⁶⁸; el recurso a la música u otros efectos sonoros: «Se oye afuera la música extraña de un organillo. Notas agrias. Suspiros nasales. Una vieja polka sentimental»⁶⁹; la abundancia de efectos especiales: «El Dr. Fritz abre la puerta de golpe. Entra un violento remolino de aire que arrastra hasta la habitación un tropel de hojas muertas»⁷⁰; la utilización de trucos sorprendentes, pero siempre relacionados con el tema propuesto y nunca gratuitos: «Mientras se oye la voz de la mujer invisible, el hombre vestido de gris se va hundiendo lentamente en el suelo, hasta que desaparece»⁷¹.

La quinta y última característica es la preocupación –presente en todas las obras teatrales de Màrius Verdaguer– por romper «la cuarta pared» e intentar, de este modo, la participación de los espectadores. Por ejemplo en *El sonido 13*:

«¡Si me pudiese caer al patio de butacas! Yo quiero unirme con los espectadores que son los verdaderos personajes del drama de la vida. Pero el telón va a caer. Es algo fatal que separa mi vida de la vuestra. ¡El telón es toda mi tragedia! Me separa de la vida, me deshumaniza, me aprisiona en la literatura dramática.

Vosotros sois los culpables, vosotros. ¡Y no tenéis piedad de mí!
¿Por qué has hablado, espectador? ¿Por qué ha llegado hasta el escenario tu voz de hombre, si mi voz no será nunca más que la de un muñeco?»⁷².

Las pinceladas que acabo de ofrecer sobre el teatro de Màrius Verdaguer sirven para efectuar una primera aproximación y para encuadrarle, si se gusta de clasificaciones, dentro de este incipiente teatro de vanguardia que iniciaba su andadura en

⁶⁷ VERDAGUER, Màrius. *El espejo curvo* (op. cit.) folio 1.

⁶⁸ Ibidem: folio 8.

⁶⁹ VERDAGUER, Màrius. *El alucinador* (op. cit.) folio 8.

⁷⁰ VERDAGUER, Màrius. *La angustia de nuestra sombra* (op. cit.) folio 44.

⁷¹ VERDAGUER, Màrius. *El espejo curvo* (op. cit.) folio 14.

⁷² VERDAGUER, Màrius. *El sonido 13* (op. cit.) pág. 84.

los años finales de la década de los veinte. El esbozo –no obstante– quedaría incompleto, si no señalara algunas de las carencias o defectos que a primera vista saltan al leer las obras de teatro comentadas. Los más sobresalientes hacen referencia al desarrollo de la acción dramática y a los diálogos.

La acción dramática avanza con demasiada rapidez y brusquedad: la continua sorpresa, la ausencia de escenas de transición, la carencia de información al público –a través de los diálogos de los personajes– de la situación de éstos o de la acción, el difícil desentrañamiento de las claves, si no se conoce la obra del autor, son elementos que inciden de modo negativo en la total comprensión de la obra.

El segundo defecto hace referencia a los diálogos: unas veces los parlamentos, excesivamente largos, impiden que las escenas posean ritmo y vivacidad⁷³; otras los parlamentos escritos de espaldas al necesario lenguaje coloquial del teatro, y de modo excesivamente literario⁷⁴, restan autenticidad y resultan de una dificultad extrema para aquel actor que desee ser natural sin pronunciar altas frases rimbombantes, de modo envarado; sirva como ejemplo de esto último el siguiente fragmento de *El sonido 13*:

«La mujer del Profesor»: Duerme, niño mío. El corazón de la madre palpita solamente por ti. Mis ojos te contemplan como el paisaje maravilloso cuyos horizontes, límpidos y puros, encierran todos mis ensueños y mis pasiones.

Astro nuevo que brillas en el cielo tranquilo de mis esperanzas; en ti duermo el secreto más dulce de mi vida, que supo, un día, el secreto del beso y del amor.

¿Qué haría yo sin ti, pequeñuelo mío? ¿Para qué servirían mis brazos de mujer si no pudiesen alzarte sobre la gloria de mis risas? ¿Para quién sería mi voz de cristal que aprendió, para ti, la canción de la fuente y el gorgceo del pájaro?

Duerme, niño mío; pedacito del paraíso que perdió la mujer porque presintió tu maravilloso nacimiento»⁷⁵.

Ambas deficiencias se originan en una escritura que olvida al público, pues tanto la necesaria temporización de la acción dramática como la poda de los diálogos se efectúan cuando una obra se ensaya para ser representada.

⁷³ En una carta de Humberto Pérez de la Ossa a Màrius Verdaguier ya le señalaba este defecto (19-II-1931): «Otra cosa que me permito, con dolor, recordarle es que lo que escriba para el teatro lo tendrán que decir los actores y que hay un mecanismo de la memoria tan terriblemente enemigo de los parlamentos largos que hace a estos señores a medida que avanzan los ensayos ir reduciendo el texto de un modo».

⁷⁴ Profusa y artificiosa adjetivación, con abundancia de imágenes o comparaciones, y anáforas –en ocasiones– con largos periodos sintácticos.

⁷⁵ VERDAGUER, Màrius. *El sonido 13*. op. cit. pág. 25.

De las tres obras escritas después de la guerra poco puede decirse, pues las que se alinean con aires vanguardistas, *¡Ayúdame Fredy!* y *El jorobado alemán*, han llegado —o tal vez quedaron— incompletas. *La presa* es un drama que aborda el problema de las inmigraciones forzosas ante la expropiación de las tierras para construir un pantano. Es poco convincente y atesora pocas virtudes.

UNA OBRA FALSAMENT ATRIBUÏDA A RAMIS: LA TRADUCCIÓ DE *ZELMIRE*, DE BELLOY, PER OLAVIDE

XAVIER VALL I SOLAZ (*)

Entre 1929 i 1931, la *Revista de Menorca* (molt possiblement per iniciativa de Francesc Hernández Sanz, a qui tant deu la literatura catalana del XVIII) va editar el manuscrit *Trajedia intitulada La Zelmira* atribuint l'obra a Joan Ramis i Ramis:

Aunque no lleve esta producción el nombre de su autor, la particularidad de haberse encontrado junto con otros manuscritos originales del Dr. D [.] Juan Ramis i Ramis hace que debemos atribuirle al autor de «La Alonsiada». Además son varias las obras teatrales que dejó inéditas nuestro ilustre paísano, escritas unas en castellano y otras en catalán, que sus descendientes guardan con respetuosa estima. El ejemplar manuscrito, que hoy publicamos, perteneció a nuestro inolvidable amigo D. Pedro Mir y Mir, de cuyas manos lo recibimos con singular aprecio.

Ramis, que se distinguió como historiador, no descuidó jamás su afición al género poético siendo muchas las composiciones que dió a la estampa durante su primera época de producción literaria. Cultivó el teatro á una edad avanzada [?], en la época en que nuestro público se deleitaba con las traducciones al catalán hechas por D. José [Vicenç] Albertí Vidal de las obras de Molière, Metastasio, Goldoni, Shakespeare, y de otros escritores españoles ¹.

(*) Professor de literatura moderna i contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona.

¹ «Trajedia intitulada *La Zelmira*», Maó, *Revista de Menorca*, XXIV (1929) 198-212, 244-251, 255-267; XXV (1930), 193-205; XXVI (1931), 82-96. He reproduït *in extenso* la nota firmada «R.[edacció]» que encapçala la transcripció de la peça. L'edició de l'obra es clou a la fi del IV acte, sense cap indicació. Suposo que deu faltar el V acte al manuscrit, que no he pogut localitzar. Tot i que l'edició és

No cal dir que «la particularidad de haberse encontrado junto con otros manuscritos originales del Dr. D. Juan Ramis i Ramis» no implica que haguem d'atribuir-li la peça. Prudentment, Jordi Carbonell, a «L'obra literària de Joan Ramis i Ramis», es limitava a citar l'atribució de la *Revista de Menorca*, sense confirmar-la, i, al pròleg a *Lucrècia*, postil·lava «—si és d'ell—»².

Les suspicàcies eren justificades: *La Zelmira* no és de Ramis. Es tracta d'una traducció de la tragèdia de Dormont de Belloy (pseudònim amb el qual és més conegut Pierre-Laurent Buyrette): *Zelmire* (1762). Ni tan sols és obra de l'autor menorquí la versió al castellà, de Pablo Olavide³.

Belloy (Saint-Flour, 1727 - París, 1775), un escriptor avui en dia força oblidat⁴, és

signada per la redacció, Jordi CARBONELL l'atribueix, versemblantment, al director de la revista, Francesc Hernández Sanz: «L'obra literària de Joan Ramis i Ramis», Maó, *Revista de Menorca*, LV (1967), 38. Sobre Hernández Sanz, vid. Fina SALORD (a la qual agraeixo la revisió d'aquest article): «Pròleg» a Francesc HERNÁNDEZ SANZ: *Cultura i societat a Menorca (I)*, Maó, IME, 1987, I-XXVIII i Joaquim MOLAS: «Les Jornades sobre Antoni Febrer i Cardona i el procés de recuperació del Grup Il·lustrat Menorquí», Barcelona, *Randa*, 31 (1992), 146-147.

² Respectivament, *Op. cit.*, 38 i Joan RAMIS: *Lucrècia*, Barcelona, Edicions 62, 1968 («Antologia Catalana», 40), 11.

³ Pel que fa a les edicions, se'n coneixen tres: *La Celmira. Comedia en cinco actos. Traducida del frances, al castellano*, Barcelona, Pablo Campins, Impresor, s.a.; *Tragedia. La Celmira. En cinco actos. Traducida del frances, al castellano*, Barcelona, Carlos Gibert y Tutó, Impresor y Librero, s.a. i *Tragedia. La Celmira. En cinco actos. Traducida del frances, al castellano*, Viuda Piferrer, vendese en su Librería, administrada por Juan Sellent; y en Madrid en la Quiroga, s.a. Totes aquestes edicions es localitzen a la Biblioteca de l'Institut del Teatre de Barcelona i, a més a més, la primera a la Biblioteca Nacional de Madrid i l'última a la Nacional de París (vid. Francisco LAFARGA: *Las traducciones españolas del teatro francés [1700-1835]. I: Bibliografía de impresos*, Barcelona, Publicaciones Ediciones Universidad de Barcelona, 1983, 70-71, i Luis PERDICES BLAS: «Traducciones de obras dramáticas realizadas por Pablo de Olavide», *La agricultura de la segunda mitad del siglo XVIII en la obra y empresa colonizadora de Pablo Olavide Jauregui*, vol. II, Madrid, Complutense, 1988, 1108). Quant als manuscrits, se'n conserva un a la Biblioteca Nacional de Madrid i un altre a la Biblioteca Municipal d'aquesta mateixa ciutat: (vid. Francisco LAFARGA: *Las traducciones españolas del teatro francés [1700-1835]. II: Catálogo de manuscritos*, Barcelona, Universitat de Barcelona. Publicacions, 1988, 191, i L. PERDICES: *op. cit.*, 1108). En cap d'aquests repertoris no figura l'atribuït a Ramis. Sobre Olavide, a més a més de l'edició de la tesi de L. PERDICES citada, cal destacar també l'estudi de mateix autor: *Pablo de Olavide (1725-1803). El ilustrado*, Madrid, Editorial Complutense, 1992 (agraeixo aquesta última referència bibliogràfica a Vicent de Melchor, així com alguna altra suggerència). L'absència del nom de l'autor i del traductor en aquestes versions explica l'anonimat del manuscrit atribuït falsament a Ramis. De tota manera, l'atribució de la peça a Belloy i de la versió castellana a Olavide és fiable. Pel que fa a la traducció: encaixa en la trajectòria de l'il·lustrat castellà (establert a París en els anys que va triomfar *Zelmire* i retornat a Madrid poc després, el 1765), li assigna Leandro Fernández de MORATÍN (al *Catálogo de piezas dramáticas publicadas en España desde el principio del siglo XVIII hasta la época presente [1825]*, *Obras de D. Nicolás y D. Leandro Fernández de Moratín*, Madrid, B.A.E., 1850, 329) i no ha estat qüestionada pels especialistes.

⁴ No figura a diverses enciclopèdies ni se n'ocupen gaire les històries de la literatura francesa ni, fins i

un epígon declarat de Racine que segueix els motlles del neoclassicisme des d'una ideologia, però, clarament reaccionària (encara que caldria matisar l'afirmació en alguns aspectes, com la seva exaltació de la burgesia enfront la noblesa) i específicament antiil·lustrada, a la recerca del favor reial ⁵.

L'obra mestra de Belloy és *Le Siège de Calais* (1763). Aquesta peça s'inspira en un episodi de la història francesa: el llarg setge d'aquesta ciutat pels anglesos el 1347, en què sis burgesos es van haver de lliurar a Eduard III per salvar-la. (Val a recordar que aquest episodi atraurà encara Rodin, que el plasmarà en el seu cèlebre *Les bourgeois de Calais*). L'interès per la història de l'Estat francès (aspecte que, tot i que Belloy se'n reclamava peoner, comptava ja amb precedents i tindrà millors continuadors) és una de les principals aportacions del seu teatre. Més en concret, la peça s'ambienta en el que esdevindrà el seu període predilecte: l'Edat Mitjana, que mitifica com a paradís perdut de l'absolutisme ⁶. No cal dir que aquesta obra, que exalta la unió del poble a l'entorn del rei («L'État et le monarque. à nos yeux confondus») ⁷, va agradar molt Louis XV, que va pensionar i condecorar l'autor i va promoure la peça (per exemple, es van regalar entrades de les representacions a la *Comédie-Française* i es van obsequiar els assistents amb monedes d'or i refrescos i fins s'ha comentat que el rei va arribar a afirmar que no podia ser bon francès qui no apreciés l'obra) ⁸. El seu atac contra els il·lustrats, però, va despertar enèrgiques reaccions: així, Diderot, a *Le Salon de 1767*, qualifica aquesta obra com a «une mauvaise tragédie, sur un des plus beaux sujets et des plus féconds, d'un style boursoufflé et barbare» i Voltaire va afegir al capítol LXXV del seu *Essai sur les mœurs* l'al·lusió següent: «L'idée de réparer les désastres de la France par la grandeur d'âme de six habitants de Calais, et de mettre au théâtre d'assez mauvaises raisons en assez mauvais vers en faveur de la Loi salique, est d'un énorme ridicule» ⁹.

Uns tres anys abans de *Le siège de Calais*, Belloy havia estrenat ja *Zelmire* (1762),

tot, les monografies sobre el teatre francès del XVIII que he pogut consultar. Segons J.-P. de BEAUMARCHAIS (*Dictionnaire des littératures de langue française*, París, Bordas, 1984, s.v. «Belloy de»), fora de *Le Siège de Calais*, editat dins el recull *Théâtre du XVIIIe siècle*, II, París, Gallimard, 1974 («La Pléiade»), la resta d'obres són «introuvables» (sense edició actual), situació que no he vist modificada en les bibliografies més recents que he consultat. Encara que penso que ho justifica prou l'escàs valor de l'obra de Belloy, hi contribueix també l'abundància de neoclàssics en la literatura francesa. Lamento no haver pogut treballar amb bibliografia més especialitzada, però, atès el seu difícil accés i el fet que no resulta imprescindible per al tema d'aquest article, he preferit no demorar la refutació de l'atribució de *La Zelmira* a Ramis.

⁵ Vid. J.P. de BEAUMARCHAIS: *op. cit.*, i Jaques TRUCHET: «Notice», *Théâtre du XVIIIe siècle*, II, *op. cit.*, 1437-1438.

⁶ J.P. de BEAUMARCHAIS: *op. cit.*

⁷ *Le Siège de Calais*, *Théâtre du XVIIIe siècle*, II, *op. cit.*, act. III, esc. IV, p. 487, v. 961.

⁸ *Ibid.* Jaques TRUCHET: «Notice», *Théâtre du XVIIIe siècle*, II, *op. cit.*, 1435-1436.

⁹ *Ibid.*, 1437-1438.

que suposa l'inici de la seva consagració, culminada amb aquella obra. Anteriorment havia triomfat, protegit per l'emperadriu Isabel, a Rússia (on va residir en dues ocasions, fugint del rebuig de la seva vocació literària pel seu tutor), però no havia tingut èxit encara a París, on *Titus* (1757), representada a la *Comédie-Française*, havia sofert un notable fracàs¹⁰. Encara que estrenada a la capital francesa, on Belloy torna a residir des de 1761, *Zelmire* va ser escrita encara a Rússia¹¹, segons sembla sota la influència d'*Issipile* (1732), de Metastasio¹², un dramaturg en alguns aspectes força afí a la ideologia de Belloy. (Val a recordar que Metastasio influeix directament a Menorca: per exemple, figura a la biblioteca de la *Societat Maonesa* i serà traduït per Vicenç Albertí)¹³. La peça de Belloy, com la de Metastasio en què s'inspira, és una tragèdia força neoclàssica (tot i que se li poden retreure alguns aspectes, com l'excessiu embolic argumental, sovint inversemblant, o el desenllaç, que no té un efecte prou catàrtic). L'argument de l'obra gira a l'entorn de la lluita de Zelmira, filla del rei de Lesbos Polidoro, per aconseguir de restituir el seu pare en el tron:

I. Azor, germà de Zelmira, valent-se de soldats tracis i amb la simpatia del poble, tan poc *virtuós* com ell, ha pres el tron al seu pare, Polidoro. La seva germana, absent el seu marit, el troia Ilo¹⁴, fingeix la complicitat per salvar el pare, que amaga al Mausoleu, mentre tothom el creu mort. Però, al seu torn, Azor és assassinat per Antenor, que es proclama regent, cedint el tron al fill de Zelmira, perquè encobreixi la seva ànsia de poder i li serveixi d'hostatge.

II. Un soldat traci, que havia ja ajudat a fugir Polidoro, informa aquest i Zelmira que Antenor, en qui eren a punt de confiar, és l'autor de la mort d'Azor, com pot demostrar a través d'una carta de la víctima. Quan Zelmira pensava ja a fugir a Troia en recerca d'ajut, arriba el seu espòs Ilo, amb nombroses naus troianes, però creu les mentides d'Antenor, encara que reclama amb vehemència el seu fill.

III. Antenor, conscient de la necessitat d'afiançar el tron, vol matar Ilo. Quan és a punt de fer-ho, el salva Zelmira, però ell fingeix que qui el volia assassinar és ella. Ilo no s'adona de la veritat fins que Polidoro sorgeix del Mausoleu. Aleshores decideixen de rescatar Zelmira i el fill.

¹⁰ *Ibid.*, 1436.

¹¹ BOMPIANI: *Diccionario de autores. De tots los tiempos y de todos los países*, I, Barcelona, Hora S.A., 1987, s.v. «BELLOY, Dormont de».

¹² METASTASIO: *Teatro di [...]* (Ricardo Bachelli), Torino, RAI, 1962, 135-188. L'única notícia que tinc de l'atribució d'aquesta influència és a través de l'obra d'Arturo ZABALA (*El teatro en la Valencia de finales del siglo XVIII*, Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo, 1982, 286, que afirma, sense cap altra referència: «parece ser obra imitada de la *Hipsipile*, de Metastasio»).

¹³ *Vid.*, respectivament, Antoni-Joan PONS i Josefina SALORD: *Registre de la Societat Maonesa*, Maó, IME, 1991, *passim*, i Antoni-Joan PONS: «Traductor menorquí del segle XIX», 107-114.

¹⁴ El nom recorda el del mític fundador de Troia: *Ilos*.

IV. Zelmira ha estat salvada, però serà novament capturada, com poc després Polidoro, per Rhamnès, general en cap d'Antenor. Pare i filla miren de convèncer Rhamnès que es posi al seu costat, però arribarà Antenor i inculparà l'antic rei de l'assassinat del seu propi fill.

V. Polidoro i Zelmira han de ser immolats per Rhamnès al Mausoleu, amb l'aquiescència del poble. Però Rhamnès, com es veia venir per les seves vacil·lacions, no mata Polidoro sinó Antenor i, llegint la carta incriminatòria, revela la veritat als súbdits, més contents de venjar la mort d'Azor que d'entronitzar altre cop Polidoro. Malgrat tot, queda restituit l'ordre primigeni.

Com suggereix ja el paper dels ciutadans, l'obra és força absolutista. Per exemple, Zelmira maleeix cruelment el poble, *tirà dels seus amos*, per atrevir-se a judicar un *Sobirà Suprem abusant de les lleis i del seu Sant ministeri*¹⁵. De tota manera, cal precisar que el seu traductor, l'il·lustrat Pablo de Olavide, com a bona part dels lectors o espectadors de la seva traducció, devia interpretar la peça com a una defensa del despotisme il·lustrat.

Encara que, avui en dia, l'obra és troba bastant oblidada, com el seu autor en conjunt, al seu temps va tenir un gran èxit¹⁶. Fins i tot, a partir d'una adaptació en dos actes, Rossini en va fer una òpera (1822)¹⁷. En concret, *Zelmire* també va fer fortuna, a través de l'esmentada traducció castellana, a l'Estat. Se'n van efectuar almenys tres edicions, per editors diferents, a Barcelona¹⁸ i em consta que es va representar una *Celmira*, *Zelmira*, *Selmira* o *Celemira* (que possiblement corresponguin a l'obra que comentem, encara que no podem afirmar-ho perquè als llistats no es precisa l'autor de l'obra ni el de la traducció) a Barcelona (el 1774, el 1775, el 1777, el 1778, el 1779, el 17-10-1785, el 5 i 26-9-1786, el 17-4-1787, l'1-6-1792

¹⁵ Ed. cit., 100.

¹⁶ BOMPIANI: *op. cit.*, s.v. «BELLOY, Dormont de».

¹⁷ STENDHAL es mostra força crític amb aquesta obra, tant pel que fa a la música (concretament a la falta de melodia, deficiència que atribueix a les possibles presses de Rossini, que l'acaba quan era a punt de partir cap a Viena) com al llibret, respecte al qual afirma que, encara que la versió operística estigui treta de la tragèdia francesa de Belloy, ciutadà de Calais (en referència a la seva obra més cèlebre), mai no s'havia representat en el teatre italià una trama més absurda i un tirà més estúpid (*Vida de Rossini. Seguida de Notas de un «Dilettante»* [trad. Consuelo Berges], Madrid, Aguilar, 1987, 431-435). Em pregunto quin és l'abast de la concessiva, referida a Belloy. En qualsevol cas, Stendhal es troba ja força lluny de l'estètica neoclàssica. Val a afegir que sorprèn una certa semblança entre el nom de dos personatges de *Zelmire*, la protagonista i el seu monstruós germà Azor, i els de l'opereta còmica *Zemire et Azor* (1771), amb música de Grétry, i llibret de Jean-François Marmontel, inspirat en una conte de Mme d'Aulnoy (*La belle et la bête*). No tinc notícia, però, que l'obra pretengui d'al·ludir *Zelmire*: no n'he trobat clars indicis a través de la lectura, no ho he vist esmentat a la bibliografia que he pogut consultar ni l'autor del llibret en parla a les seves *Mémoires* (ed. John Renwick), 2 vols., Clemont-Ferrand, G. de Bussac, 1972. En qualsevol cas, aquesta obra va ser traduïda també al castellà (1791) i va tenir una notable difusió a l'Estat (no crec que, tenint en compte el propòsit d'aquest article, calgui donar-ne referències).

¹⁸ Vid. nota 3.

i l'11-6-1800),¹⁹ a Reus, aleshores una de les ciutats més importants de Catalunya, (el 17-11-1786)²⁰ i a València (el 12-9-1790 i el 10-10-1797)²¹. Al segle següent també es difondria l'òpera, de la qual existeix una traducció castellana (1826)²². El 1824 es va estrenar a Barcelona, en un període en què el rossinisme dominava el panorama operístic²³, i em consta que, almenys, se'n van fer tres representacions a Reus (ja el 9-3-1858)²⁴.

La rectificació de l'atribució de la *Zelmira* porta a matisar el trencament de Ramis amb la literatura catalana després de la conquesta espanyola, com apuntava Antoni-Joan Pons ja a propòsit de la data de les *Poesies burlesques i amoroses* (aplegades el 1809, encara que les dues primeres figurin ja en un manuscrit factici datat el 1786)²⁵. És a dir, d'una banda, després del 1783, Ramis seguirà interessant-se per la poesia catalana. En aquest sentit, cal recordar que, encara que escrigui *La Alonsiada* en castellà el 1818, aquell mateix any, a l'epístola proemial seva que encapçala la traducció catalana de Vicenç Albertí, l'encoratja al conreu de la poesia catalana «per el lustre del nostro idioma y Patria»²⁶. D'altra part, esborrada la tragèdia *Zelmira*, no ens consta que Ramis escrivís cap obra teatral en castellà i la producció més pròpiament

¹⁹ Alfons PAR: «Representaciones teatrales en Barcelona durante el siglo XVIII», Madrid, *Boletín de la Real Academia Española*, XVI (1929), 336, 339, 340, 342, 344, 504, 507, 508 i 605 i Maria Teresa SUERO ROCA: *El teatre representat a Barcelona de 1800 a 1830*, II, Barcelona, Institut del Teatre, 1987, 19.

²⁰ Maria TARRAGÓ ARTELLS: *El Teatre de les Comèdies de Reus. Un exemple de vitalitat ciutadana. 1751-1892*, Reus, El Mèdol - Consorci Teatre Fortuny, 1993, 85. Si identifiquem la referència «La celemira», amb l'obra que comentem.

²¹ Arturo ZABALA: *op. cit.*, 180, 254, 286. En aquesta darrera pàgina identifica, també, les indicacions del repertori amb la traducció d'Olavide.

²² *La Zelmira. Opera seria en dos actos representada en el Teatro del Príncipe de esta corte*, Madrid, Imprenta de Sancha 1826 (vid. F. LAFARGA: *op. cit.*, I, 257 [núm. 671]. Al *Manual del librero hispanoamericano*, d'Antoni PALAU I DULCET, se n'esmenta una nova edició a la mateixa impremta el 1831 (Barcelona-Oxford, Palau i Dulcet - The Dolphin Book, 1977, s.v. «Zelmira»).

²³ José SUBIRÁ: *La ópera en los teatros de Barcelona*, I, Barcelona, Ediciones Librería Millá, 1946, 83. Sobre l'auge de Rossini, vid. també Roger ALIER: «L'era de Rossini», *L'òpera*, Barcelona, Dopesa, 1979 («Conèixer Catalunya», 23), 61-62.

²⁴ Maria TARRAGÓ: *op. cit.*, 96.

Cal afegir que no sé quina és la relació amb l'obra de Belloy, potser per l'estímul de l'òpera, de la peça *Zelmiro. Drama en cinco actos imitado del francés por D. José Andrew de Covert-spring*, Barcelona, Juan Francisco Piferrer, 1835, de la qual tinc notícia a través de LAFARGA (*op. cit.*, I, 257 [núm. 672]), que tampoc sap amb certesa a quina obra es refereix el títol en confessar que es tracta d'un drama «imitado del francés». Sobre «Covert-Spring», vid. Maria GRAU i MEEKEL: «Andrew Covert-Spring: assaig de construcció d'un personatge històric», Barcelona, *Els Marges*, 45 (gener 1992), 7-25.

²⁵ Antoni-Joan PONS: «Joan Ramis, una nova dimensió», *Poesies burlesques i amoroses*, Maó, IME, 1989, IX.

²⁶ «Carta del autor del poema al traductor, enviantly el manuscrit que aquest ly havia confiat» dins Joan RAMIS; Vicenç ALBERTÍ: *La Alonsiada. Edició facsímil de l'obra original i de la traducció catalana (1818)*, Maó, IME, 1985, 5-6 de la traducció.

literària castellana posterior a la conquesta espanyola queda reduïda, segons les notícies que tenim, a poemes circumstancials ²⁷, fora de *La Alonsiada* (que escriu en castellà potser, a més a més de les pretensions que propicia l'èpica, perquè s'emmarca en el seu interès creixent per la història, expressat ja bàsicament en aquella llengua) ²⁸.

La presència entre els papers de Ramis d'una traducció de Pablo Olavide suscita, a més a més, la qüestió de la relació entre els il·lustrats menorquins i la il·lustració espanyola, apuntada també per Antoni-Joan Pons ²⁹, que caldria estudiar més a fons, com encara molts altres aspectes de la literatura catalana d'aquesta època.

Aquí podria donar per acabat l'article, però no vull deixar passar l'ocasió de proposar algunes reflexions més generals.

Resulta que Ramis, des de l'atribució del 1929 fins ara, ha estat possible autor de la *Zelmire* de Belloy, d'una obra que (prescindint de la seva ideologia deplorable i del seu relatiu valor literari) va ser molt celebrada en el seu temps i que, avui en dia, encara que relegada justament a un segon terme, ocupa un lloc més destacat que qualsevol de les de Ramis en el *cànon* la literatura europea del segle XVIII ³⁰. Com és, doncs, que ningú no ha tributat a la traducció atribuïda a Ramis com a obra pròpia –personalment celebros que no ho sigui– el reconeixement que es mereixeria si se li apliquessin les mateixes pautes de valoració que a l'obra de Belloy? Es deu merament al fet que la versió de Pablo Olavide allunya el text de la perfecció de l'original francès i a la falta del darrer acte (que la bibliografia no remarca)? Potser n'és també la causa, tan sols, que els historiadors de la literatura catalana no se n'han ocupat perquè no els pertoca directament, ja que el text és escrit en castellà, i ha restat ignorat per la majoria d'especialistes de la literatura castellana, que solen negligir l'obra dels autors catalans, fora de comptades excepcions? Les preguntes són deliberadament ingènues. No sembla probable que, en cap cas, es concedís a una obra de Ramis, pel sol fet de ser d'un autor que escriu la seva producció literària bàsicament en català i durant un període qualificat, impròpiament, de *Decadència*, ni tan sols el valor que s'atorga a les obres menors de Belloy, ja pel sol fet de ser d'un neoclàssic de llengua francesa.

Potser algú pensarà que no n'hi ha per a tant: Belloy no és Racine i el text no és en la nostra llengua. Sortosament, disposem d'un altre exemple. Em refereixo a la peça

²⁷ Vid. Antoni-Joan PONS: «Joan Ramis i els primers anys de la conquesta espanyola de Menorca (1781-1793)», Barcelona, *ELLC*, 22 (1991), 112-114.

²⁸ Vid. la «Presentació» de Antoni-Joan Pons i Josefina Salord a l'edició de *L'Alonsiada* citada i José GELLA ITURRIAGA: «Estudio preliminar» a Juan RAMIS y RAMIS: *Resumen topográfico e histórico de Menorca. Manuscrito de 1787*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1989, IX-LXXXIV.

²⁹ «Joan Ramis i els primers anys de la conquesta espanyola de Menorca (1781-1793)», *op. cit.*, 97-132.

³⁰ Sobre el concepte de *cànon*, entre molta altra bibliografia, vid. Frank KERMODE: «El control institucional de la interpretació», Barcelona, *Saber*, II etapa, 6 (novembre/desembre 1985), 5 [353] - 13 [361].

que la bibliografia presenta encara com a una *comedieta* catalana anònima: *Els pledejadors*. Però com ja s'ha adonat Jordi Carbonell, encara que no ha imprès l'atribució, es tracta d'una traducció, si bé adaptada ambientant-la a Menorca, d'una comèdia de Racine: *Les Plaideurs* (1668)³¹. És a dir, una obra de Racine, però que passava per un anònim menorquí era oblidada i escassament valorada (potser a causa, també, només dels valors que es perden en l'adaptació?)³².

Penso que aquests exemples ens adverteixen, a més a més, del fet que tendim a negligir massa la literatura comparada, que els autors catalans de l'edat moderna no són prou justament valorats.

Així i tot, potser cap d'aquests casos satisfaci prou els més reticents. És possible que creguin, encara, que és impensable que l'*Athalie* o l'*Esther* de Racine poguessin córrer la mateixa sort i que els exemples proposats no són suficientment il·lustratius: al cap i a la fi, malgrat que tots aquests autors són força estimables dins la literatura francesa i universal, en el seu temps i encara actualment, només Racine és un dels *grans noms* de la història literària de la humanitat i per les seves tragèdies, no pas per les comèdies.

Com que no confio arribar mai a convèncer els que tenen unes concepcions tan essencialistes i jeràrquiques de la literatura, m'accontentaré amb contestar-los, irònicament, amb els seus propis arguments tautològics: en qualsevol cas, Racine és Racine!...³³. I, a un altre nivell, Belloy és Belloy. I, certament, un anònim dramaturg neoclàssic menorquí, merament un anònim dramaturg neoclàssic menorquí i Ramis, només Ramis. Però, durant molt de temps, *han estat*, respectivament, Racine i Belloy, encara que no se'ls hagi valorat com a tals. Segons sembla, ni Belloy ni tan sols Racine, si haguessin estat autors catalans, no haurien tingut tanta *fortuna*.

³¹ Val a recordar que l'obra es va representar el 1973 pel Nou Grup de Teatre Universitari de Granollers, però partint d'una traducció de Feliu Aleu: *Els Pledajaires* (vid. Xavier FÀBREGAS: «Crònica de les estrenes», Montserrat, *Serra d'Or*, 166 [juliol 1973], 54 [478] - 55 [479]).

³² Cal precisar, però, que Ferran DURÁN CAÑAMERAS es va adonar que «es una comedia graciosísima digna del numen de Molière» («Papeletas para la literatura dramática menorquina», Maó, *Revista de Menorca* [1945], 96).

³³ Pel que fa a la crítica d'aquestes concepcions de la literatura, vid. Roland BARTHES: «Racine est Racine», *Mythologies*, Paris, Éditions du Seuil, 1970, 96-98. Val a recordar, per cert, per als que menyspreen més en general la literatura neoclàssica adduint arguments, quan no romàntics, de l'anomenada, fa ja molt de temps, *nouvelle critique*, que Barthes es va especialitzar en l'esmentat dramaturg francès (vid. *Sur Racine*, París, Éditions du Seuil, 1963).

RESSENYA CULTURAL

Record necrològic

EL DR. RUBIÓ I L'ATENEU

El 26 d'abril, a l'edat de 93 anys i mig, morí el president d'Honor de l'Ateneu, Dr. Fernando Rubió i Tudurí, que havia viscut intensament lligat als destins de la nostra entitat.

El mes de gener, quan ja vivia reclòs i malalt a la finca de Mongofre Nou, encara tingué coratge de participar en un acte ateneístic, per bé que va fer-ho per escrit. L'Ateneu homenatjava Joan Mir Llambias en complir-se el centenari d'aquest soci. Amb motiu de la declaració de Mir Llambias com a Soci d'Honor, el Dr. Rubió hi adreçà unes paraules manuscrites d'adhesió. En realitat, fou aquella la darrera intervenció ateneística abans del traspàs.

El Dr. Fernando Rubió estimava fonamentalment l'Ateneu, que protegí sempre amb sa mà estesa, una mà no feixuga a la generositat. S'havia donat d'alta com a soci el 18 de febrer de 1954, i sols la mort va deslligar-lo físicament de l'entitat. Tanmateix, el seu record romandrà sempre palès, perquè moltes de les millores que s'han acumulat amb els anys es deuen a la seva protecció.

Justament aqueix és l'aspecte biogràfic que cal recollir ara, deixant de banda altres facetes de la seva vida intensa, fruïda sàviament.

Una de les intervencions claus en favor de l'Ateneu la tingué amb ocasió del canvi de domicili de la seu social. Eren els anys de la presidència de Joan Victory de Febrer. Llavors l'entitat ocupava la Casa Ulldemolins de la plaça del Príncep en règim de lloguer. El propietari va reclamar la vivenda per anar-hi a viure, amb la qual cosa es plantejà la necessitat d'un canvi de domicili. Aleshores el president havia col·laborat intensament amb Maria Lluïsa

Serra Belabre a l'adequació de la Casa de Cultura, i allò féu considerar com a possibilitat el trasllat de l'Ateneu a qualque dependència de Can Mercadal. Els socis, però, ho rebutjaren estimant com a essencial la defensa de la independència de l'Ateneu. Tingueren por de posar en perill la plena autonomia d'actuació i de desenvolupament, a més de constatar que l'espai que s'anava a cedir era mínim.

La junta general de socis formà una comissió de treball, amb l'encàrrec de cercar una casa de compra. Calia tenir casa pròpia.

Mentre la comissió acomplia l'encomana, el Dr. Rubió va comprar un immoble situat a la cantonada dels carrers de l'Església i del Rosari, que va oferir immediatament en donació a l'Ateneu. L'arquitecte Mateu Seguí Pons redactà el projecte de remodelació i rehabilitació, malgrat que la superfície era insuficient per acollir còmodament tota l'activitat de l'Ateneu i per instal·lar-hi els fons del patrimoni. En aquelles hores ja era president el notari Marcial Rivera, jurista acreditat que va ser cridat a la presidència per assessorar en moments neguitosos i difícils. No hem d'oblidar que, a més del problema de la seu social, hi havia també el plet amb els hereus de Francesc Hernández Sanz, que reclamaven la recuperació dels béns culturals que en vida havia dipositat l'artista als locals de l'Ateneu d'en primer.

Inesperadament, però, la comissió s'assabentà d'una oferta immobiliària. Es tractava de Can Terrés, al carrer Comte de Cifuentes, amb façana a l'Esplanada. Era una casa gran, molt més gran que la comprada per Rubió. Demanaven per tot l'im-

moble devers 600.000 pessetes. L'Ateneu n'adquirí una part, la que actualment ocupa, per 250.000, mentre que la resta se la van quedar altres particulars.

Doncs bé, aquella despesa va ser factible perquè el Dr. Rubió tot d'una va consentir en la venda de la primera casa, per tal d'obtenir doblers amb els quals fer front a l'operació a Comte de Cifuentes. Naturalment, s'emeteren una partida de subscripcions entre els socis, però allò cert és que la part més substancial va sortir del Dr. Rubió, que possibilità l'adquisició en propietat de la seu, la primera d'aquest tipus d'ençà de la fundació el juny de 1905.

Cal remarcar que la generositat del Dr. Rubió impedí que l'Ateneu entràs en una crisi greu per manca de domicili propi, encerclat com estava en un avís de desnonament a la plaça del Príncep i una alternativa de fusió amb la Casa de Cultura.

La predisposició a atendre les dificultats econòmiques de l'Ateneu sempre va romandre desperta en el Dr. Rubió. Els donatius foren constants, però assoliren regularitat a partir dels anys 80, en què, ja jubilat, feia estades molt més llargues a Menorca. Fou l'època de concepció del que després seria la Fundació cultural que porta el seu nom.

Coincidint amb les festes de Sant Antoni Abat, Diada del Poble de Menorca, de 1983 es van inaugurar les obres de remodelació del Gabinet d'Història Natural. Totes les despeses de la gran millora van anar a compte del Dr. Rubió. Aleshores presidia la junta directiva Josep Maria Quintana. Com a testimoni d'agraïment, en aquelles sales hi ha avui un bust de bronze de l'escultor català Josep Viladomat i una inscripció que recorda la data i el nom del benefactor.

També obsequi del Dr. Rubió és la rèplica en bronze de l'estàtua de Francesc Preto i Netto que adorna un racó dels locals de la

casa. Igualment obra de Viladomat, la figura reproduceix a escala la gran escultura que féu erigir a Mèxic a despesa seva, en homenatge a l'il·lustre menorquí fundador de la Beneficencia Española a la capital mexicana.

Tot i la importància menor, també en aquests anys 80 va fer donació del primer ordinador de què gaudeixen els serveis administratius de l'Ateneu, i amb el qual van començar les feines de catalogació mecànica i informatització dels fons bibliogràfics.

Aquestes mostres d'altruïsmes vers l'entitat venien arrodonides amb donacions regulars de doblers que permetien assegurar els recursos financers de cada any. Per això, la junta extraordinària del 15 de gener de 1987, a instàncies del president Quintana, acordà per unanimitat el nomenament del Dr. Rubió com a president vitalici d'Honor.

Podríem considerar que la seva presa de possessió del càrrec honorífic es produí en el decurs de la junta directiva del 25 d'abril d'aquell mateix any. La reunió tingué lloc a Mongofre Nou, com a mostra personal de cortesia del propi Dr. Rubió. Aquella sessió, però, no va ser només una simple formalitat. Per primera vegada va esmentar els seus desitjos de crear una fundació cultural, que hauria de portar el seu nom i que, en definitiva, donés cos legal i permanència per damunt del temps al que havia estat una constant de la seva vida: la protecció de les arts i la cultura menorquines. Avui, aquesta fundació és una realitat palesa i operativa.

És a través de la Fundació Rubió Tudurí-Andròmaco que l'Ateneu continua rebent la mateixa protecció econòmica i financera que en vida del President d'Honor.

I a tall d'anècdota suggerent, val a dir també que en la junta directiva de Mongofre d'aquell 25 d'abril, en parlar del

Fernando Rubió i Tudurí.

dèficit de l'Ateneu, el Dr. Rubió es comprometé a saldar-lo a costa seva. Molts altres anys actuaria amb semblant generositat.

També gràcies a ell els premis del Saló de Primavera per a arts plàstiques disfruten d'una bona dotació econòmica, estable i assegurada. Abans, per aportació personal. Ara, per intervenció de la Fundació, que així guarda bona memòria del mecenes.

El 8 de maig de 1994, en el bell mig del dol pel seu traspàs, l'Ateneu reuní tres veus eloqüents per recordar la figura del Dr. Rubió. Era el just homenatge pòstum a una llarga vida sensibilitzada envers la cultura

de Menorca. Parlaren Gabriel Julià Seguí, Mateu Seguí Mercadal i Carles Sentís Amfrús. «La fascinant biografia del Senyor de Mongofre –digué Julià–, nascut en una família de notables catalans, els membres de la qual deixen petjades de la seva feina a Catalunya, queda així permanentment vinculada a l'Illa».

De llavors ençà, la Sala de Tertúlies es coneix amb el nom de Fernando Rubió i Tudurí. Un gran bust en bronze presideix aquest espai per al debat i el diàleg. Va ser un obsequi de la vídua Jacqueline Janet. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS, Secretari Primer.

VIDA DE L'ATENEU

PRIMER SEMESTRE DE 1994

En el decurs del primer semestre de 1994, l'Ateneu ha realitzat 43 actes culturals, a més de la projecció setmanal de les pel·lícules del Cine Club.

El cicle principal va ser el titulat «Les idees a la fi de segle» que ens dugué 9 figures nacionals del pensament: Jordi Solé Tura, Xavier Rubert de Ventós, Javier Pradera, Benjamí Carreras, Lluís Foix, Josep Ramoneda, Fernando Sabater y José Luis Sampedro, que el clausurà el 17 de juny. Aquest cicle fou programat amb la intenció de contribuir a la tasca de trobar una mica de llum dins l'actual panorama polític, social, cultural i econòmic de les societats occidentals.

També tinguérem un curset d'Astronomia (del 10 al 14 de gener) sobre planetes, estels i galàxies, a cura de J.M. Vidal Hernández.

El 15 d'abril encetàrem un tercer cicle

sobre residus sòlids, de cinc conferències relatives a diverses qüestions d'una problemàtica de gran interès per a les societats desenvolupades, i en particular per a la Menorca actual.

En el terreny literari, vàrem ser el marc de presentació de la novel·la «Aquella nit d'òpera», de J.M. Quintana (12 de març), a càrrec d'Àlex Susanna, director de Columna de Barcelona. El 3 de juny presentàrem l'estudi *Les arts plàstiques a Menorca*, del professor Gabriel Julià. I l'aparició del colleccionable d'estampes «Coneix la Història, coneix Menorca».

El semestre també ha vingut marcat per l'acte de proclamació de Joan Mir Llambias com a Soci d'Honor (12 de gener), tot coincidint amb el centenari d'aquest vell ateneista, apotecari i home d'empresa. El Dr. Seguí Mercadal fou l'encarregat de glosar la biografia de l'homenatjat.

El 9 de maig l'Ateneu celebrà una vetllada necrològica en record del Dr. Fernando Rubió i Tudurí, president d'Honor de la nostra entitat, que havia mort el 26 d'abril anterior. De llavors ençà, la Sala de Tertúlies porta el nom de Fernando Rubió.

Altres autoritats que cal recordar en aquest període són: Norberto Alcover (15 de gener), Manuel de la Rocha (24 de gener), Josep Vilarasau (11 de febrer), Joan Huguet Rotger (25 de març), Juan L. Allende Campo (7 de maig), Ramon Barnils (13 de maig), Heribert Barrera (22 de maig), Philip Rasico (27 de maig) i Bartomeu Barceló (9 de juny).

També ens afegirem al centenari del naixement de Carles Ribas amb una conferència del professor Joaquim Molas (19 de febrer). Férem, a més a més, una exposició antològica de l'obra pictòrica de Joan Vives Llull, i oferírem una conferència (10

de juny) a càrrec de Cristina Andreu Adame.

El 15 de gener férem públic el veredict del XXXII Premi Ateneu, dedicat a investigació científica. El primer premi el va obtenir Joan Lluís Pretus, per un Estudi taxonòmic i ecològic sobre crustacis a les Illes Balears. I en el mes de maig lliuràrem el XXXI Saló de Primavera per a arts plàstiques. El guanyador Joan Fulgenci Torrents, per la pintura «Taulell de pintura».

Per últim, tinguérem una taula rodona sobre la reforma laboral (gener), i un debat electoral (6 de juny) sobre els comicis europeus, amb els candidats menorquins Albert Moragues, Sergi Marí i Rafael Timoner.

No cal dir que entitats adherides com el Grup Filatèlic, el Cine Club, el grup d'escacs, el Foto Club o el Grup Filharmònic també han desenvolupat les seves tasques ordinàries. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS, Secretari Primer.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS DURANT EL PRIMER SEMESTRE DE 1994

PUBLICACIONS

Durant el primer semestre de 1994, l'Institut Menorquí d'Estudis ha editat o ha col·laborat en la publicació de les obres següents:

Arena als ulls, de Jordi Vivet i Ballart. Núm. 7 de la col·lecció Xibau.

Arquitectura militar de Menorca (I). Talaies i torres de defensa costanera, de Joan de Nicolás. En col·laboració amb l'Institut d'Estudis Baleàrics.

Poemes, de Jaume Murillo i *Disperses*, de Ricard Pinyol, núm. 7 i 8 respectiva-

ment de la col·lecció Poesia Estesa, publicada per Sa Nostra amb la col·laboració de l'IME.

Les arts plàstiques a Menorca. (Segles XIV-XIX). Arquitectura-Escultura-Pintura, de Gabriel Julià Seguí. Editat per l'autor amb la col·laboració de l'IME.

CONFERÈNCIES I PRESENTACIONS

El 27 d'abril tingué lloc a la Sala de Cultura de Sa Nostra de Ciutadella la presentació del llibre *Arena als ulls*, de Jordi Vivet, i una lectura poètica a càrrec

d'Antoni Cantamisa, amb acompanyament musical d'Adelaida Ponsetí a la flauta, Joana Ferrer al piano i Enric Gomila com a tenor. El mateix acte es realitzà a la Sala de Cultura de Maó el dia 22 d'abril.

També a les sales de Sa Nostra, Jaume Murillo i Ricard M. Pinyol llegiren els seus poemes, editats als quaderns núm. 7: *Poemes*, i 8, *Disperses*, de la col·lecció Poesia Estesa publicada per Sa Nostra amb la col·laboració de l'IME. Margalida Vaquer creà la música per a aquest espectacle, que es realitzà a Ciutadella el dia 29 i a Maó el dia 30 d'abril.

El dia 26 de maig Philip D. Rasico, catedràtic de filologia catalana i castellana

de la Universitat de Vanderbilt (Tennessee), impartí a l'Ateneu de Maó la conferència *Notícies d'un viatge a Menorca, aparegudes a la premsa nord-americana l'any 1894*.

PREMIS

El VIII Premi d'Investigació cultural Francesc de Borja Moll enguany es declarà desert, per manca de participació.

Es féu pública la quarta edició del Premi d'Investigació sobre es Mercadal i Fornells, convocat per l'Ajuntament des Mercadal amb la col·laboració de l'IME i amb una dotació de 225.000 pessetes. Termini de presentació de projectes: 14 de maig de 1994.